

Dr. GRÓF APPONYI ALBERT

EMILÉKIRATAIM

*

ÖTVEN ÉV

IFJÚKOROM — HUSZONÖT ÉV AZ ELLENZÉKEN

A PANTHEON IRODALMI INTÉZET R.-T. KIADÁSA
BUDAPEST, 1922

*Ezen könyvből a rendes kiadáson kívül
amatőr- és bibliofil-kiadás is készült.
A bibliofil-kiadás példányait a szerző
sajátkezű aláírásával látta el.*

*Copyright by Pantheon Publishing Co. Ld
in Budapest, 1922*

ELŐSZÓ

A következő lapokon sem önéletrajzot, sem vallomásokot nem kívánok írni; naplónak sem nevezhetem e feljegyzéseimet, mert azok nem keletkeztek az eseményekkel egyidejűleg, napnap után, hanem a politikától való visszavonulásom után*) egy munkálatban iratnak le. Ennek megvan az a hátránya, hogy a részletek elevensége elhalványul, de viszont az az előnye, hogy az egyes eseményeket tiszta történelmi távlatból nézem, amelyben valódi fontosságuk és nem a pillanatnyi behatások tulhajtásai szerint érvényesülnek. Az elmondandók történelmi hűségéről mégis kezeskedem, mert beszédeim áttekintése élénken visszaidézi emlékezetembe az eseményeket és a helyzeteket, amelyekhez fűződtek; amire világosan nem emlékszem, azt nem is adom elő mint tényt.

Tulajdonképeni célom az, hogy adatokat szolgáltatassak e nevezetes korszak történelmének bölcséletéhez és ezzel hasznos útmutatásokat a jövőre. E cél előtt háttérbe szorulnak az önéletrajzi szempontok, bár nem tagadom, arra is törekszem, hogy saját közéleti tevékenységem emlékét, a hibák palástolása nélkül, sőt azok főbbjeinek kidomborításával, abba a világításba helyezzem, amelyet megérdemel és amely feljogosít arra a reményre, hogy tisztességes nevet hagyok az utókorra.

*) Így gondoltam, mikor e sorokat 1918. év végén írtam.

A tárgyi szempontoknak az egyéniakkal való egyensúlyba hozatalát nagyon megkönnyíti az a körülmény, hogy 50 éves politikai pályám úgyszólván teljesen összeesik magával a leírandó korszakkal, hazánk történelmének utolsó félszázadával. A kaotikus forrongás napjaiban írom e sorokat, amikor emberi ész nem tudja még meglátni a nemzeti és társadalmi erők leendő egyensúlyviszonyait. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a régi többé vissza nem tér, hogy mind a régi nemzeti eszme, mind a régi társadalmi rend olyan gyökeres átalakuláson megy keresztül, milyent a kereszténység terjedése óta a világ nem látott, hogy tehát erről a korról mint a régi Magyarország utolsó korszakáról kell beszélnünk, bár töretlen hittel bízom az új Magyarországon, a magyar nemzetnek most ellankadt és megzavart, de feltámasztásra rendelt életerejében és hivatásában.

I.

IFJÚSÁG — CSALÁDI OTTHON — KALKSBURG — EGYETEM

Azoknak az olvasóknak számára, akiket e feljegyzések életrajzi és lélektani oldala is érdekel, meg kell emlékeznem ifjúságomról és arról a miliőről, amely egyéniségem fejlődését befolyásolta. Ennek a miliőnek politikai jellemzése különben szoros összefüggésben áll tulajdonképeni tárgyammal, mert azokhoz az erőkhöz tartozik, amelyek eredőjeként keletkezett a 67-es éra. Itt egyelőre a jellemképzés tekintetében legjelentősebb egyéni és családi mozzanatokat kívánom ecsetelni.

Gyermekkorom a lehető legboldogabb volt. Atyám és anyám a legbensőbb kölcsönös szeretetben éltek; soha árnyék nem esett annak a családi életnek tökéletes összhangjára, amelyben Isten kegyelméből felnőttem. Erős egyéniség volt mind a két szülő. Atyám nagy tehetsége, szilárd és kristálytisztá jelleme mellett jószívű és szeretetreméltó volt, amennyire ember az lehet. Akik vele csak felületesen érintkeztek, ridegnek találták. de családi és benső baráti körben ennek nyoma sem volt. Élénk humor-érzéke volt, szerette az ártatlan tréfát — ártatlant mondok, mert sohasem hallottam tőle olyant, amivel felebarátjának árthatott volna. Emberösmerete talán nem volt biztos, és így szívjóssága gyakran félrevezette mások megítélésében, aminek mind a politikában, mind magánérdekei terén kárát vallotta. Mi, gyermekei rajongással szerettük őt; a viszony köztünk benső volt, de az apai tekintélyen soha csorba nem esett. Ifjúkorom-

ban valósággal csalhatatlannak tekintetem atyámat, az ő Ítélete volt számomra az igazság mértéke. Mit szóljak édesanyámról? Ő a szó szoros értelmében szent nő volt. Soha egy közönséges gondolat nem homályosította el lelkének tiszta tükrét, soha mással nem volt elfoglalva, mint férje és gyermekei iránti kötelességeivel és minél több jótétemény elárasztásával egész környezetére. Szóval olyan családi légkörben nőttem fel, ahol a tiszta erkölcs, az erkölcsileg jó magától értetődő, természet-szerű dolognak tekintett és mint olyan érvényesült, a rossz pedig valami távoleső, inkább csak elméletben létező, néhány elvetemült vagy szerencsétlen embert érintő jelenségként szerepelt, ami minket nem is érinthet. De ne gondolja senki, hogy ebben a miliőben valami rideg, örömtelen aszkétizmus uralkodott; korántsem. Szüleink, bár nevelésünkben a kellő szigorot érvényesíteni tudták, elvül vallották, hogy a gyermekkoruk „boldognak kell lenni, olyannak, amelynek emléke a későbbi komoly éveket napsugárral aranyozza meg, és ezért mindent elkövettek, hogy annak ártatlan örömeiben részünk legyen. Ha magam elé idézem ezen első éveim emlékezetét, úgy találok, hogy alig tudom még egy példáját a családi nevelésnek, amely oly szerencsés egyensúlyban tudta tartani a tekintélyt a szeretettel, a komolyságot a vidámsággal. Áldott legyen ezért édes szüleim emléke.

Ennek a harmonikus családi életnek az alapja pedig a mély és egészséges vallásosság volt. A jól megértett keresztény katolikus hiten, a maga teljes orthodoxiájában épült föl az egész. Nekem pedig az a kimondhatatlan kegy jutott osztályrészül, hogy egész ifjúságomban mindig összhangot láttam a hit és a cselekedetek, a tanítás és a példa között Ennek az összhangnak hiánya téveszt meg sokakat, midőn olyan korban, amely még nem tud élesen megkülönböztetni az elv és annak képviselői közt, az üdvös tanítást méltatlan ajkáról kell hallaniok. Én nem csupán a szülői házban voltam ettől megkímélve, de egész ifjúkoromon át nem láttam rossz papot. Egészen természetesnek találtam, hogy az ember aszerint él, amit igaznak vall; ebben megerősített minden tapasztalásom; hogy ez más-kép is lehet, azt tudtam, mivel megmondták; de ebben ismét csak valami kivételes szomorú tünetet láttam, amely gyakorlatilag rám nézve csak annyi jelentőséggel bírt, mint p. o. az indiai pestis. Bizonyára sajnálom annak áldozatait, de magamra nézve nem látok benne elképzelhető veszélyt.

A kép nem volna teljes, ha meg nem emlékezném arról is, hogy rokonságunkban, különösen annak azon részében, amelylyel szülőim sűrűn érintkeztek, s néhány ideális női alakkal találkoztam, amelyektől — összevetve édesanyámnak mindent domináló befolyásával — nyertem első benyomásaimat a nőről. Egész életem ezeknek a belső benyomásoknak hatása alatt állott; ezek adták a nőről táplált felfogásomnak azt az irányt, amelytől későbbi szomorú tapasztalások nem tudtak eltéríteni, és ezt tartom életem egyik legnagyobb szerencséjének.

Így folyt le ifjúságom egészen 1857-ig, 11-ik évemig. A szülői házon kívül aránylag kevés kortárrsal érintkeztem; ezt nem valami, elv, hanem életem körülményei hozták magukkal; nem is igen vágytam reá. Növérémmel, aki nálam öt évvel idősebb volt, némely apró súrlódástól eltekintve, amelyeket éppen ez a korkülönbség és annak részemről való el nem ismerése okozott, rendkívül jó egyetértésben és barátságban éltem, úgy hogy nem éreztem pajtásoknak hiányát. Szülőim azonban igen bölcsén másképp ítélték. Szükségesnek látták, a jellemképzés szempontjából, a súrlódást más egyenlőkorú egyéniségekkel és a fokozatos szoktatást az önállósághoz, amit csak a nyilvános nevelés, vagy legalább tanulás adhat meg. Így kerültem 1857 tavaszán Kalksburgba, a jezsuiták ottani intézetébe, a második gimnáziumi osztályba és ott maradtam 1863-ig, az érettségi vizsgáig. Magyarországon akkor hasonló intézet nem volt; szüleim bizalma pedig, előnyös személyi benyomások folytán, a jezsuiták felé fordult.

Tanulásom odáig egészen magyar nyelven folyt, magyar nevelővel, dacára annak, hogy családom különböző körülmények folytán, egész gyermekkoromon át, Magyarországon kívül tartózkodott, ahová csak rövid látogatásokra mentünk időnkint. A magyar nyelv volt az első, amelyet beszéltem és ez az akkori magyar arisztokrácia körében kivételszámba ment. Szüleim ahhoz a nemzedékhez tartoztak, amelynek legkiválóbb alakjai, egy Széchenyi, egy Batthyány is, fogyatékosan bírták a magyar nyelvet, vagy legalább is könnyebben kezelték a németet. Atyám e tekintetben kivétel volt, mert politikai pályáját a megyei életben (Tolnamegyében) kezdte; ő nemcsak tökéletesen bírta, de nagyon szépen beszélte nyelvünket; anyám is tőrhetőleg tudott magyarul. Mindenesetre úgy akarták, hogy gyermekeik nevelésének gerince a magyarul tudás legyen, különösen nálam, a fiúnál. Emellett nagy súlyt fektettek idegen nyelvekre,

különösen a franciára, az angol akkor még nem szerepelt annyira a nevelési programokban, mint most. Én is csak később tanultam meg. Midőn Kalksburgba jutottam, a második gimnáziumi osztály második félévében, át kellett tehát lépnem a magyar oktatási nyelvből a németbe. Az átmenet nekem semmi nehézséget sem okozott, mert a németet tökéletesen bírtam.

Még egy óriási előnnyel kezdtem meg az intézeti tanulást: mint másodéves gimnazista, a latin nyelvet teljesen bírtam. Atyám házában ugyanis gyakran találkoztam a régi nemzedék azon jeleseivel, amelynek némelyike kitűnő latinista volt. Felébredt tehát bennem az ambíció, hogy őket ebben utolérjem, és olyan szenvedéllyel fogtam hozzá a latin nyelv tanulásához, hogy egy év alatt abban egész otthonossá lettem. További gimnáziumi éveimben ez már nem is volt rám nézve tantárgy, hanem csakis a gyakorlás és a tökéletesbülés mezeje.

Kalksburgi éveimről is csak a legmélyebb hálaérzetemmel szólhatok és jól esik nekem, hogy, személyes benyomások alapján, vissza nem utasítható tanúbizonyságot tehetek a sokat rágalmozott szerzet mellett. Hat esztendő töltem a jezsuiták fedele alatt és csak jót láttam, csak jóban részesültem. A tanári és nevelői személyzet változásai folytán a rend tagjainak nagy számával léptem érintkezésbe; találtam köztük több szellemileg, szívbőlileg és a lelki élet terén kiváló férfiút, de egyet sem, aki a legkisebb erkölcsi kifogás alá eshetett volna. Továbbra is élveztem tehát azt a pedagógiai szempontból oly döntő jótéteményt, mely már a szülői ház benyomásainak annyi erő adott: a tanításnak és a példának teljes összhangját. A nevelés szeretetteljes, gondos és individualizáló volt; meglátszott rajta és folyton érezni lehetett, hogy nem kenyérkereset, hanem magasabb hivatás a mozgató ereje. Vallásos hit volt természetesen az alapja; de vallási gyakorlatok túltengéséről nem lehetett beszélni. Hangos vidámság uralkodott a házban; annak, amit az előítélet „jezsuitizmusnak“ szokott nevezni, nyoma sem volt. De nyertünk alapos tudást vallásunk lényegéről, hitünk erősségeiről, amely — megerősítve a szülői ház benyomásait és tanítását — nagyban hozzájárult ahhoz, hogy sem a modern tudományosság minden irányzatával való megismerkedés, sem az élet viharai bennem soha egy percre meg nem ingatták katolikus hitem szilárdságát. Isten különös kegyelméből ehhez az erősséghez lelkemben soha kétely nem férközött, pedig tűrhetően ismerem a hitellenes tudomány egész

fegyvertárát; de az isteni kinyilatkoztatásnak a világtörtélem ragyogó fényébe helyezett tényével szemben azt mindenkor nagyon gyöngének találtam. Hogy ez a megtámadhatatlan vallási meggyőződés nem állott útjában a modern társadalom mentalitása, a többvallású nemzet erkölcsi létfeltételei méltánylásának, azt közpályám talán elegendőképp bebizonyította.

Nem lévén céлом önéletrajzot írni, kalksburgi és egyáltalán ifjúkori életemről csak annyit akarok elmondani, amennyi közéleti egyéniségem fejlődése tekintetében fontossággal bír. És itt meg kell emlékezni egy tanáromról, akinél nagyobb tudóst igen, de kiválóbb tanítót sohasem láttam. Spinell József volt a neve, a latin és görög előadója volt a felsőbb osztályoknak. Az ő keze alatt elmaradni nem lehetett, egyszerűen nem tűrte. A gyengébb tanulókkal külön dolgozott, viszont a jobbak számára „akadémiát“ létesített, ahol az ő vezetésével talán kétszeresét olvastuk a latin és görög remekírókból annak, amit a tanterv megszabott.

Hogy milyen szellemben vezette osztályát, arra nézve álljon itt egy diákcsíny leírása, melyet épp ő velem szemben követünk el és amelynek értelmi szerzőségével dicsekedhetem. Spinell kissé ideges volt; előadása és még inkább feleleteink meghallgatása alatt ujjai folyton a katedra fiókjának kulcsát forgatták. Ezt észlelve, egyszer zenélő dobozt tettünk abba a fiókba és a kulcslyukon kilógattuk a zsinórt, melynek meghúzása a zenét megindította — a kulcsot persze elvittük, a fiókot bezártuk. Kíváncsian lestük a történendőket. Jó tanárunk keze, ahogyan kereste a megszokott kulcsot, helyette zsinórt találván, a páter gyanúporral élt és jóidéig nem nyúlt hozzá. Egyszerre azonban, talán valami hibás felelet hatása alatt, elfelejtette gyanúját és, jobbnak hiányában, meghúzta az ominózus zsinórt és — csengett a zene a komoly tanteremben és megindult a fülrengető hahota, amelyben azonban senki jobb kedvvel nem vett részt, mint maga a kifigurázott tanár. Egyenesen meg is dicsért minket a szellemes tréfáért, mely még sokáig volt derült visszaemlékezésünk tárgya. Megvallom, ma is, 75 éves koromban, örömmel gondolok rá és az egész eset kedélyes lefolyását rendkívül jellemzőnek tartom annak a nevelésnek a szellemére, amelytől csakugyan távol volt a ridegség és a pedantéria. Az utolsó gimnáziumi években görög tudásom majdnem elérte a latint; Demosthenest nehézség nélkül, kevés szótári használattal olvastam. De nem ebben nyilvánult meg az

a befolyás, amelyet ez a rendkívüli ember (mert Spinell az volt) későbbi fejlődésemre gyakorolt, hanem abban a módszerben, amely szerint az élőszóval való fordítási gyakorlatokat végeztette. Azt követelte ugyanis, hogy a készülés nélkül élénkbe tett latin vagy görög szöveget ne csak valahogyan döcögve, hanem kerekded mondatokban adjuk vissza. Hogy az ilyen gyakorlatoknak, melyek jelentősége abban áll, hogy az adott gondolat számára rögtön meg kell találni a kifejezést, éveken át való folytatása mennyire megoldja a nyelvet, azt alig szükséges fejtegetni. Azt a kifejezési könnyűséget, amellyel szónoki pályámon, még pedig bármely általam ismert nyelven, rendelkeztem és amely rögtönzéseknél sem hagyott cserben soha, egyenesen ennek tulajdonítom.

Különben valami szónoki készségem már ifjúkoromban is volt. Kalksburgban egyenesen én voltam a házi deklamátor. Az évzáró és egyéb ünnepélyeken a hivatalos díszbeszéd elmondásával rendszerint engem bíztak meg, ami engem egyébként, mint osztályom első eminensét, amúgy is megilletett; a beszédet magam készítettem — előljárom jóváhagyásának fenntartásával. Egy ilyen alkalommal az akkori tartományi főnök, P. Patiss, kiváló hitszónok, volt segítségemre. Az intézet gyönyörű parkjában sétálgatva beszélünk meg az előadandó themát és beszélgetésünk kiterjedt a szónoklat művészetére egyáltalán, de különösen Cicero és Demosthenes összehasonlítására. Az előbbinek négytagú körmondataiért és hatásos peroratióiért rajongtam; az utóbbit száraznak találtam, nem is tudtam megérteni, hogy miért is tekintik olyan nagy szónoknak. A tartományi főnök nagy tudással világította meg a kérdést és ezekkel végezte előadását: „Fiatal barátom, ha ön szónoki pályára készül, ne Cicerót vegye mintául, hanem Demosthenest, mert a mi korunk hallgatósága nem veszi be a Cicero-féle virágos és kissé mesterkéltségekkel teli ékesszólást, hanem csak a demosthenesi egyszerű logikával és világos okfejtéssel közelíthető meg“. Ez a kis epizód, mely mai napig is él emlékemben, döntő befolyással volt szónoki egyéniségem fejlődésére. Attól kezdve kevés gondot fordítottam a szóvirágokra és hatásos részletekre, hanem annál többet az eszmeláncolat átlátszó elrendezésére és az érveknek bizonyos fokozatosságával való csoportosítására. Ha voltak szónoki sikereim, azokat csak ennek köszönhetem, mert beszédeim megkapó részletekben és stíl-virágokban ugyancsak szegények. Beszédet előre nagyon kivételesen írtam

le szóról-szóra; csak a vázlatot állítottam össze, sokszor nagy gonddal; második természetemmé vált organikus egységként alkotni meg a beszédet; még rögtönzésnél is, ha csak néhány perc állott e célból rendelkezésemre, előre megcsináltam fejemben a tervrajzot. Ennek a módszernek vannak előnyei és hátrányai; előnye az, hogy a hallgatóság könnyen követi a fonalat és így kellemes benyomást nyer, érdeklődése ki nem fárad; hátránya azonban az, hogy: „c'est á prendre ou á laisser“; vagy az egész okoskodást kell elfogadni, vagy az egész elől elzárkózni, holott rhapsodikusabb beszédekből esetleg egyes részletek is meggyőzőleg hatnak és így valószínűbb némi térnyerés az elmékben akkor is, ha nem hódolnak meg egészen.

Hálásan kell megemlékeznem kalksburgi zongoratanáromról, Frey Józsefről, aki, ha nem is nagy virtuóz, de alapos és művészetért lelkesedő zenész volt. Ő vezetett be a klasszikus zene ismeretébe és szeretetébe, az ő előadásai figyelmeztettek az akkor még erős ellentállással küzdő Wagner Richárdra, akinek ő rajongó bámulója volt; szóval neki köszönhetem zenei értelemem és azt a sok boldogságot, amelyet a zene révén élveztem. Elég arra, hogy őt jótevőim közé számítsam, mert lelki életembe egy szép alkotórészt ő vitt bele. Jól esik az igénytelen, de becsületes cseh zenész emlékét itt megörökítenem.

Végül szólni kívánok iskolatársaimról és arról a befolyásról, amelyet egyéniségem kifejlődésére gyakoroltak, mert — bár köztük több jeles ifjú volt és némelyikükkel szoros barátságot kötöttem — ezek a barátságok életpályáink elágazása és többek (épp a legkiválóbbak) kora halála folytán későbbi életembe át nem nyúltak. Legjobb barátom Deym Kelemen gróf volt, egy nagytehetségű és nemesszívű ifjú. Versenytársak voltunk az első díjért: hol ő előzött meg engem, hol én őt, de mindig csak — lóverseny nyelven szólva — nyakhosszal, ő a matematikában és egyéb reáliákban, én a latinban és egyáltalán a szépirodalmi és a philosophiai tantárgyakban voltam erősebb. A görögben körülbelül egyenlők voltunk. Végül nagy akarattal ráfeküdvén a matematikára, felülkerekedtem. Nagyon ambiciózusak voltunk, de ennek dacára az elsőbbség pálmájáért való versenyfutás egy pillanatra sem zavarta meg barátságunkat. Mikor egyszer Cicerónak — gondolom — „de amicitia“ című munkájából olvastunk az iskolában és szó volt a főhatalomért versenyző két férfiúnak a verseny által sem érintett nemes barátságáról, szemünk találkozott és mosolyogva intettünk egy-

másnak, hogy köztünk is így lesz. Egyáltalán az idealizmus uralkodott osztályunkban; nem volt divat, mint ma oly gyakran az ifjak körében, minden nemes törekvés cinikus lenézése; ellenkezőleg, bizonyára nem voltunk az ifjúság hibáitól mentesek, de jót akartunk és romlott lelkű fiu köztünk nem volt.

Deym Kelemen, alig hagyta el Kalksburgot, a papi pályára lépett, amelyen bizonyára kiváló működést fejtett volna ki, ha rövid néhány év múlva el nem szólítja őt a földről a halál: ez történt a legtöbbszörrel azok közül, akikkel bensőbb baráti viszonyba léptem; ezért mondhattam, hogy egyéni összeköttetések nem nyúltak át az iskolából későbbi éveimbe: De társaim összessége, a körükben élés, nagy és üdvös, lehet mondani: átalakító hatással volt reám, amennyiben kigyógyított kora ifjúságom legfélelmeesebben megnyilvánuló hibájából: a túlérzékenységből és abból eredő rettenetes indulatosságból. Akik csak későbbi időkben ismertek, nem is sejtették, hogy olyan mérges fiú voltam, akitől az indulat pillanataiban minden kitelt. Nos, pajtásaim ezen gyengeségemet hamar felismerték és sportot csináltak abból, hogy ingereljenek. Vagy két éven át nagyon sokat szenvedtem ezen a réven, míg rá nem jöttem, hogy az egésznek véget vethetek, ha egyszerűen fel nem ülök az ingerkedésnek és dühöngés helyett nevetek rajta. Ezen a módon oly gyökeresen kigyógyultam ebből a hibából, hogy az soha többé erőt nem vett rajtam; valóban nem emlékszem, hogy érett férfikoromban valaha az indulat azokon a határokon tularagadott volna, amelyet neki belátásom megszbabott.

Meg kell még említenem, hogy magyarságom Kalksburgban semmi csorbát nem szenvedett. Voltunk vagy 25—30-an magyar fiuk és mindig volt egy magyar páter, akinek vezetése alatt nyelvünket és irodalmunkat elég alaposan műveltük. Nagyon össze is tartottunk minden „nemzeti ügyben“ és, bár kalksburgi éveim a Bach-, később a Schmerling-érába estek, soha olyant nem hallottunk, ami magyar érzelmeinket sérthette volna. Az osztrák pajtásokkal voltak olykor, de csak nagyon elvétve, a magyar érzékenység révén apró súrlódások, ezek azonban mélyre nem hatoltak és nyomokat nem hagytak. Minden évben valami hazafias történelmi tartalmú magyar színdarabot adtunk elő az intézet házi színpadján. Mivel azonban ezt mindig úgy kellett összeállítani, — illetve kibővíteni — hogy minden magyar fiúnak legalább néhány szóból álló szerep jusson, a hallgatóságban nem volt, aki az előadást megértse,

hacsak aznap valamely magyar növendék családja nem fordult meg Kalksburgban. Lelkes tapsban azért nem volt hiány. Egy ilyen darab díszletében a magyar címer volt alkalmazva valamely oszlopon; az oszlop maga nagy ebédlőtermünkhöz tartozott, melyben — az állandó színpad elkészültéig — színelőadásainkat tartottuk. Hogy, hogy nem, a díszletek eltávolítása után, a magyar címer még ott maradt az ebédlő oszlopán és egyszer az ebéd végeztével, a teremből távozáskor, valamelyikünk azt képzelte, hogy nem-magyar társaink azt gúnyos megjegyzésekkel illetik. Nem tudni, minő jelre, vagy milyen ösztön sugallatára, hirtelen csak ott termettünk magyar fiúk mindnyájan a hazai jelvény körül, csatakészen a senki részéről sem szándékolt támadással szemben. Mikor mindenki kivonult volt, kegyelettel leszedtük a címert az oszlopról és ünnepélyes menetben elvittük a magyar tanár lakására, aki előtt élénk színezésben eseteltük a szent jelvény vélt veszedelmét és azt oltalmára bíztuk. A jó páter kellő komolysággal fogadta előadásunkat és eleget tett kérelmünknek. Ezt a kis eseményt csak annak a szellemnek jellemzésére adom elő, amely a kalksburgi magyar fiúk közt uralkodott; különben ismétlem, hogy komoly nemzeti súrlódások ott nem fordultak elő. Csattanóul csak azt mondom el még, hogy a korai felkelés ellen akkor táplált ellenszenvem dacára, egy nyári félév nagyobb részén át a megállapított időnél egy órával korábban keltem föl, hogy több időm legyen a magyar irodalom tanulmányozására. Rajongtam nagy költőinkért; iparkodtam hírnevüket irodalmat művelő német társaim közt terjeszteni; evégből verses fordításokat készítettem számukra; német jambusokra lefordítottam Vörösmarty „Áldozat”ának három utolsó felvonását, melynek szép nyelve elragadott és nagy sikert értem el vele. A nemzeti gondolat lükettése tehát nem gyengült el lelkemben és minden nehézség nélkül csináltam meg az átmenetet a magyar életbe, sőt nem is éreztem, hogy átmenetre volna szükség.

De még nem búcsúzhatom el Kalksburgtól. Ha számot akarok adni azokról a befolyásokról, amelyek egyéniségemre és gondolkodásomra alakítólag hatottak, kell, hogy itt álljon P. Hattler Ferencnek neve, aki a felsőbb osztályokban hit- és bölcsészettanárunk volt, amennyiben t. i. akkor a 7. és 8-ik osztályban a bölcsészettanba való bevezetés a tantárgyak közt szerepelt. De az ő előadásában kiszélesedett és életteljessé, érdekfeszítővé vált az a kevés, amit a tanterv nekünk juttatott. Egyé-

nisége valósággal varázslatos volt; megkapott minket már az a suttogva közzájon lévő értesülés, hogy olyan szívbajban szenvedett, amely minden pillanatban halálát okozhatta, bár nem zárta ki azt sem (amint tényleg bekövetkezett), hogy magas kort érjen el. Dacára ennek, vidámabb, jobb kedélyű, derültebb lelkű szentet — mert ha valaki azok közül, akikkel az életben találkoztam, úgy ő bizonyára az volt — nem lehetett találni. Ugyanez a férfiú, aki tanulmányaink legkomolyabb részét irányította, fiatalos jókedvvel elegyedett közénk szórakozásaink, sétáink, mindennemű tréfáink részeseként, amennyiben azt egészsége engedte. Megjelenése mindig fokozta a derús hangulatot. Nem a legkisebb erkölcsi oktatás, amelyet észrevétlenül tőle nyertünk, éppen az volt, hogy megtanított arra, miként lehet őszintén mulatni, Isten megbántása és felebarátunk leszólása nélkül. Ez a férfi akkor alig 30 éves múlt, de mély tudásával és ritka előadói adományával valódi vallás-bölcséletté tágitotta hittani leckéit; a bölcsészeti tantárgyakat pedig azzal az eredménnyel adta elő, hogy közülünk mindazok, akikben csak némi metaphysikai hajlam volt, többet kívántak tudni, mélyebbre akartak hatolni. Reám nézve döntővé vált ez a vágy, amennyiben szüleim beleegyezésével elhatároztam, hogy a gimnázium befejezése után nem megyek rögtön az egyetemre, hanem közben egy évet kizárólag bölcsészeti tanulmányoknak szentelek. Lett azután belőle kettő, de mégis úgy, hogy a második évben párhuzamosan végeztem az első jogi tanfolyamot is, mint magántanuló, még pedig Bécsben, ahol a Schmerling-rendszer megbuktatására irányuló akció atyámat visszatartotta. Főiskolai éveimről kevés mondanivalóm van, egyetemi tanulmányaimnak sem első két bécsi (1864—1866), sem utóbbi két budapesti (1866—1868) éve mélyebb nyomokat nem hagyott szellemi fejlődésben. Kiváló tanárokat hallgattam, de különös befolyást egyik sem gyakorolt reám. Bécsi éveim másodikát, szüleim akkor Budapestre költözvén az 1865. évi országgyűlésre, egészen magányosan töltöttem; valóságos anachoréta életet éltem, teljes visszavonultságban minden zajos mulatságtól, de mohón keresve minden alkalmat, hogy jó zenét hallhassak — színházban, hangversenyeken. Mivel pedig Bécs a világnak első zenei metropolisa, elképzelhető, hogy ott két éven belül jóformán az egész komoly zeneirodalommal megismerkedtem. Drámai színház dolgában kizárólag a Burgra szorítkoztam; a külvárosi színházak könnyű műzsája nem vonzott. Ez

a komoly élet, melyben több része volt a bölcészeti, mint a jogi tanulmányoknak, teljesen kielégített volna, ha az 1865-ik évi országgyűlés megnyíltával lelkem egész figyelme nem fordult volna Budapest felé. Alig vártam az 1865—66. tanév végét és a jogtörténelmi vizsga letételét, mellyel akkor a második jogi évfolyam végződött, hogy azután átköltözhessem a budapesti egyetemre és ezzel a magyar politikai élet központjába. Hogy minő szellemben érdeklődtem' a függő problémák iránta arról később lesz szó. Budapesti egyetemi éveim alatt a szülői házban laktam, kezdtem részt venni a nagyvilág mulatságaiban, bizonyos mértékig az egyetemi mozgalmakban, túrhető buzgósággal tanultam; 1868-ban kitűnő sikerrel tettem le az ügynevezett birói vizsgát. Erre következett volna, még pedig, ha úgy akarom, rögtön, az államtudományi vizsga, mert ügyvédi minősítést nem kívántam elnyerni. Én azonban ezt huzamosabb időre elhalasztottam. Tárgyai voltak: nemzetgazdaság és pénzügytan, statisztika — ha jól emlékszem — közjog és politika. A halasztás indoka az volt, hogy különösen a nemzetgazdasági tudományban tovább akartam magamat képezni, mert az egyetemen hallottak tudási vágyamat nem elégítették ki, utazni is akartam, tapasztalásokat szerezni Európa különböző országaiban, szépirodalmi ismereteimet bővíteni a művelt nyugat általam ismert nyelvein: német, francia, angol, olasz. Szóval autodidakta életet akartam 1—2 évig folytatni és ezzel befejezni a politikai pályára való előkészületemet, mert hogy ez az én hivatásom, azzal akkor már teljesen tisztában voltam. Ennek az önmagam által irányított utolsó készülésnek befejezőjeként akartam letenni az államtudományi vizsgát. Politikai pálya alatt a parlamentet értettem és mindazt, amit az ember a parlamentben elérhet; szónoki babérokra áhítoztam és becsületesen jót akartam tenni, az igazságot szolgálni, de ezen az úton dicsőséget is nyerni. Nagyon ambiciózus voltam, az első sorokba kíváncsoztam, de magától értetődőnek vettem, hogy csak tisztességes úton, azaz: meggyőződéseimet követve és hirdetve. Hogy az ambíció kedvéért meggyőződéseket lehessen megtagadni, azt nem is értettem, még kevésbé számítottam a lehetőségek közé. Idealista voltam az egész vonalon, hála az égnek, hogy az voltam és — sok csalódás után, kevesebb lelki frissességgel ugyan, de rendületlenül az vagyok ma is.

Budapesti egyetemi éveim egyébiránt nem voltak egészen politikamentesek. Azok összeestek a kiegyezést megelőző utolsó

és azt követő első esztendővel. Mondanom sem szükséges, hogy a dolgok iránt lázasan érdeklődtem, hogy milyen értelemben, arról később lesz alkalmam szólni. Itt csak néhány eseményről akarok beszámolni, melyek elseje egy egész történelmi folyamatot jellemez, a másik kettő pedig nem volt befolyás nélkül gondolkozásomra. Gondolom, 1867 tavaszán történt, hogy egy dalmáciai küldöttség jött Budapestre, a magyar politika vezéréivel érintkezést, keresve. A küldöttség tagjai, mint akkor a dalmát intelligencia túlnyomó része, egytől-egyig olaszok voltak — *qualis mutatio rerum!* Vezérükül egy Bajamonti nevű urat ismertek el, Dalmácia Deák Ferencet, amint ők mondták. Bajamonti nem vett személyesen részt a küldöttségben, de otthon annak az akciónak élén állott, melyet a küldöttség Budapesten képviselt. Valami dalmát történelmi múzeumból vagy másféle tudományos intézetről volt szó, azzal a kifejezett céllal, hogy Dalmácia olasz jellegű különállása a nagy-horvát törekvésekkel szemben biztosíttassék. Evégből kerestek érintkezést Magyarországgal, mellyel közvetlen kapcsolatba óhajtottak lépni — egyelőre erkölcsi értelemben és ezért óhajtották, hogy a tervbevett intézet részvényeinek egy jelentékeny része magyar kezekbe jusson. A küldöttség fogadására Deák Ferencnél gyűltek össze a magyar közélet notabilitásai, pártkülönbség nélkül, köztük atyám is. Mikor azonban az ügy előadására került a sor, kiűlt, hogy a küldöttség tagjai csak olaszul beszélnek, a jelenlevő magyar urak közül pedig egy sem bírta ezt a nyelvet. Ekkor atyám megemlítette, hogy neki van egy húsz éves fia, aki tud olaszul és — szerinte — elég nyílt fejű, hogy a tárgyalásoknál tolmácsul szolgáljon. Talán jobbnak hiányában, ő is megfelelhet. A javaslat örömmel elfogadtatván, elküldtek értem, szerencsére mindjárt meg is találtak és, aki valaha ambíciótól duzzadó húsz éves ifjú volt, csak az képzelheti el, mekkora önérzettel élveztem ezt az első politikai szereplésemet és mennyire fontosnak tartottam magamat. Nem is volt kis dolog, hogy Magyarország első emberei rámszorultak egy fontos tárgyalásnál, általam jutottak ki a zsákutcából. Nem az én tolmácsoló képességemen, mely úgy hiszem kifogástalanul működött, de egyéb okokon múlt, hogy az ügynek további következményei nem voltak. A Deák-párti kormány horvát politikájához tartozott, hogy Dalmáciát, illetve a magyar szent korodának Dalmáciára vonatkozó virtuális jogát az 1868. évi horvát kiegyezési törvényben Horvátország javára könyvelték. Reám nézve

azonban emlékezetes marad ez az első találkozás az ország vezetőférfiaival és talán náluk is kedvező benyomást hagyott a készülő politikusról.

Ez az epizód a kiegyezést és a magyar minisztérium kinevezését megelőzte. Mikor a kiegyezés megkötetett, lelkes Deák-párti voltam, erős konzervatív színezettel, amire később még visszatérek; az egyetemi ifjúság nagyobb része, az alkotmány helyreállításának és a koronázásnak örömmámorában úszva, szintén a kormánnyal tartott; a baloldaliak sem vonták ki magukat egészen ennek az érzelemlátnak hatása alól. Nemzetközi radikalizmust, a mai galileisták értelmében, az akkori ifjúság még csak híreből sem ismert. Ekkor történt, hogy reggeli sétalovaglásom alatt gróf Andrássy Gyula miniszterelnökkel találkoztam és általa felszólítva, hogy hozzája csatlakozzam, beszámoltam az ifjúság hangulatáról, különösen pedig arról a kitűnő hatásról, amelyet egy ifjúsági üdvözlő küldöttséghez tartott beszéde az ifjakra gyakorolt. A nagy államférfiú őszinte örömmel fogadta jelentésemet és ennek kapcsán hosszabb politikai eszmecserére méltatott. Hasonló szerencsében részesültem báró Eötvös József részéről is, még pedig ismételten, mikor családját svábhegyi nyaralójában felkerestem. Három leánya közül kettő, a későbbi Návay Lajosné és a későbbi Inkey Istvánná — az utóbbi már a sírban fekszik — az akkori budapesti társaság legkedveltebb egyéniségei közé tartoztak. Igénytelenség, állandó jókedv és jóságos indulat párosult bennük nagy szellemi műveltséggel és kiváló észbeli tehetséggel. Emellett elsőrendű táncosnők is voltak; nem csoda, hogy élénk-eszű ifjak, minden udvarlási utógondolat nélkül is keresték társaságukat. A harmadik, később báró Plener Ernőné, akkor még igen élénk és kedves „backfisch“ volt. Anyjuk, Rosty Ágnes, kiváló zenész, finom, előkelő, jóságos lelkének légkörét árasztotta arra a miliőre, amelyben Eötvös József nagy szelleme tündökölt. Nem csoda, hogy ez a családi kör nagy vonzóerőt gyakorolt reám és hogy akkor, amikor, mint jogász, a nyári hónapok egy részét is Budapesten kellett töltenem, gyakran kocsiztam fel délután a Svábhegyre. Eötvös Lórántot véletlenül soha ott nem találtam; csak hallottam róla, hogy hajlamai idegenek a politikától és a természettudományok felé terelik, melyekben világhírre is emelkedett. Ezt akkor szinte megfoghatatlan különködésnek tartottam, később irigységgel tekintettem reá, amint ki fogom majd fejteni. De többnyire ott volt a családapa és en-

gem elragadott szeretetreméltósága, póznélküli közvetlensége, mely — ebben Montalemberthez hasonlítván — nem tartotta méltóságán alulinak a nagy politikai beszélgetést egy jogászfíúval. Valóban nem is tudom, hogy mi vonzott jobban a Sváb-hegyre: a fiatal hölgyek jókedve, vagy az a gyakran teljesülő remény, hogy a nagy férfíúval néhány komoly szót válthatok. Emlékszem, hogy egyszer a munkáskérdést tárgyalta velem; én a munkás helyzetének szánalmas inferioritását fejtegettem a tőkebirtokossal szemben, ő pedig az asszociáció erejére mutatott rá, mellyel az egyensúly helyreállítható lesz: pedig akkor még nem voltak Magyarországon szakszervezetek — de a költő-bölcsész szemei előtt már megjelent a jövő látománya.

Meg kell még magyaráznom, miért mondtam előbb, hogy csodálkozásom Eötvös Lórántnak a politikától idegen tudományos hivatásán később irigységgé változott. A közélet terén szerzett tapasztalások vittek arra az elkésett retrospektív töprengésre, hogy szerencsésen választottam-e pályámat és annak megállapítására, hogy ha életemet újból kezdhetném, mindenestre a tudománynak, akármilyen tudománynak, szentelném magamat. A tudományos működés óriási fölénye abban rejlik, hogy a tudomány emberének semmivel sem kell számolnia, csak a tiszta igazsággal, amint azt felismeri. Ezért folyton teljes harmóniában van önmagával. Ellenben minden olyan tevékenységi körben, amelynél mások közreműködését nem nélkülözhetjük, tehát legfőképp a politikában, az igazságon kívül még számolnunk kell a „mások“ — legyenek azok uralkodók, tömegek vagy pártok — előítéleteivel, gyengeségeivel, szenvedélyeivel; ezeknek szükségkép bizonyos fokú engedményeket kell tennünk, a teljes igazság rovására is, mert különben egy lépést sem haladunk a kítűzött — felteszem — jó és igazságos cél felé és az igazságnak még nagyobb vereségét kockáztatjuk. A becsületes politikus lelkét állandóan gyötrik ezek az elkerülhetetlen kompromisszumok; állandóan kételkedik, hol a határ, amelynél tovább nem mehet, ameddig elmenni azonban — épp az ügy érdekében kell. Tökéletes benső harmóniát tehát alig élvez valaha. A tiszta igazság a politikában olyan, mint a tiszta arany, amely tudvalevőleg az érmeforgalomra csak bizonyos nemtelen ércvegyülék által válik alkalmassá, amikor azután mindig kétséges, hány százalék ilyen vegyülék mellett érdemli még meg az „arany“ nevet, épp úgy: hány százalék engedmény mellett marad még igazság a forgalomképessé tett

igazság? Számszerint ez a kérdés meg nem oldható és azért nehezedik bizonyos homály a legideálisabb politikai törekvésekre is. Boldog a tudós, akit munkájának természete ettől mentésit

E kitérés után visszatérek elbeszélésem folytatásához.

A programot sikerült meg is valósítanom. A két esztendő alatt, melyen át „saját füzeteim szerint“ dolgoztam, több időt töltöttem Párisban.

Egyik párisi tartózkodásom épp összeesett azokkal a nevezetes választásokkal (1869 tavaszán), melyek az autokrata császárság bukásához vezettek és az „empire libéral“ kísérletét kényszerítették III. Napoleonra. A sors különös kedvezése folytán mélyen beletekinthettem az akkori mozgalmakba. A liberális katolikusok híres vezére, Montalembert gróf magyarországi utazása óta szoros barátságot tartott atyámmal; családjaink női tagjai is benső viszonyban állottak egymással. Első utam tehát Montalemberthez vezetett, akinek iskolájához erősen vonzódtam. Montalembert, akit fájdalmas és súlyos betegség szobájába zárt, de aki mindamelltt széleskörű összeköttetéseket tartott fenn a politikai világban, atyai jósággal fogadott. Úgy-szólván mindennapos vendége voltam és alkalmat adott arra, hogy asztalánál kiváló férfiakkal találkozzam, egyebek közt a híres konzervatív szociológussal, Le Play-vel, akinek munkái mély benyomást tettek volt reám. De legmaradandóbb értékűek mégis magával Montalemberttel folytatott beszélgetéseim voltak, melyek folytatásaként néhány levelet is váltottunk a következő évben — életének, sajnos, utolsó évében. Egyéniségét jellemzi az a készség, amellyel szellemének és tapasztalásának egész gazdag tárházát egy 23 éves ifjúnak Rendelkezésére bocsátotta és még arra is időt szakított, hogy vele levelezzen. És, bár az igaztalan támadások által előidézett keserűségek őt is, követőit is némely olyan nyilatkozatra ragadták, amelyet nem helyeselhettem, hálás kegyelettel őrzöm nagy alakjának, a tizenkilencedik század katolikus mozgalmi egyik legnagyobb alakjának emlékét.

Ezenkívül ez években két nagyérdékű utazást tettem: jelen voltam 1869 őszén a Szezi-csatorna megnyitásán, mely politikailag a második francia császárság utolsó fénysugarának mondható. A francia Géníust ünnepelték. Eugénie császárné volt az ünnepély központja: de a nagy mű gazdasági gyümölcsseit már készült leszedni az angol a hatalmas örökség után

pedig már kinyújtotta kezét a német. És mikor e sorokat írom, összetört az a büszke hatalmi épület is, amelyen Bismarck és Moltke lángelméje akkor dolgozott, amelyet 1870-ben befejeztek és amely, organikus erejénél fogva, az örökkévalóságra látszott rendeltnek. Mi mindent láttam e félszázadon át! Elsősorban hazám feltámadását, büszke reményeit, azok lehanyatlását és végül azt, ami megsemmisülésnek látszik. Lesz-e feltámadásunk? Megélem-e annak legalább hajnalhasadását? . . .

Azután 1870 tavaszán hat hetet töltöttem Rómában, a vatikáni zsinat idejében, melynek vezéralakjaival: Manning érsekkel, Ketteler és Dupanloup püspökökkel, stb., a mi püspökeink révén összekötetésbe léptem. Dupanloup-hoz különösen Montalembert által lévén ajánlva, a nagy püspök különös figyelmében részesültem. Óvakodtam attól, hogy a fennforgó kérdésekben állást foglaljak; egyszerűen bevártam és előre elfogadtam az egyház döntését és, midőn sok lélekemelő jelenség mellett megszorítóakat is láttam, csak megerősödtem abban az alapvető tételben, melyhez való ragaszkodás egyedül mentheti meg az embert attól, hogy összes meggyőződéseivel minduntalan hajótörést szenvedjen, hogy t. i. élesen meg kell különböztetni az elvet, az intézményt, azoktól az emberektől, akik azt időnkint képviselik és hogy ez utóbbiak gyarlóságai miatt nem szabad az elvet, az intézményt magát megtagadni, annak kultuszában meginogni. Áll ez a vallásról, az egyházzal, úgy mint más intézményekről is. Melyik, példának okáért, az a szabadsági intézmény, melyet megtagadni nem volnánk hajlandók, ha látjuk, miként élnek azzal vissza az emberek? Sajtószabadság, népképviselő, köztársaság, stb., mily rettenetes csalódásokra vezettek az emberek hibájából. Másfelől mindaz, ami tekintély: papság, királyság, tanárság — hova jutnak, ha az embereket nézzük? De előttem VI. Sándor és a renaissance-pápák — előbb az avignoniak egész sorozata — sohasem szállította le a pápaság tekintélyét, sőt az intézmény isteni eredete mellett legerősebb bizonyítéknak éppen azt vettem, hogy legméltatlanabb képviselőinek botrányát is túlélte.

Feltűnőnek látszik, hogy Anglia nem szerepelt utazási programomban, holott politikai és jelesül parlamenti pályára készülő ifjúnak elsősorban oda kellett törekednie. Angliára vonatkozólag azonban épp ebből a szempontból úgy éreztem, hogy az nekem egész tanulmány tárgya, ahova egy fél-, vagy legalább egy negyedévre akarnék menni; rövidebb időre nem

tartottam érdemesnek. Angliai utamat tehát arra az időre halasztottam, amikor ennyi szabad hónappal rendelkezni fognék; akkor anyám folyton szenvedő betegeskedése állott ennek útjában, később pedig ezt a huzamosabb szabad időt sohasem tudtam megtalálni. Így történt, hogy egész életemen át nem tartózkodtam Angliában annyi ideig, amennyi félig-meddig komoly tanulmánynak megfelelően és Anglia intézményeivel, szokásaival, életével csak könyvek útján ismerkedtem meg. Igaz, hogy — a német után, angol nyelven olvastam a legtöbbet az összes idegen irodalmak közt.

Az 1868—1870. évek programján azonban csak másodlagosan szerepelt az utazás; elsősorban az egyetemi tanulmányoknak autodidaxia útján való kiegészítése állott és — mint már említém — irodalmi önművelés. E két tekintetben, de főleg a nemzetgazdasági tudományba való behatolás tekintetében nagyon sokat végeztem e két év alatt, melynél munkásabbra egész életemen át nem emlékszem. Azok nagyobb részét Eberhardon töltöttem, ahova szüleim, nagyanyám halála után, 1866 őszén költöztek; odáig nem volt Magyarországon állandó lakóhelyük. Nemzetgazdasági tanulmányaim vezérfonala Kautz Gyula tankönyve volt, amely, ha nem is dicsekedett eredeti felfogásokkal, viszont a legteljesebb áttekintést nyújtotta a tudomány akkori állásáról, az összes letűnt, uralkodó és keletkező elméletekről és így kiválóan alkalmas volt arra, hogy az erre elkészült elme magának önállóan alkossa meg álláspontját. Arra pedig, hogy önállóan gondolkozzam, bölcsészeti tanulmányaim alaposan előkészítettek. Ebben állott egész életemre kiható legnagyobb hasznuk. Lassankint megszereztem azokat a legfontosabb műveket, amelyekre az én tankönyvem hivatkozott és azokat is nagyrészen áttanulmányoztam; írva tanultam, — terjedelmes feljegyzéseim vannak, melyekben az olvasottakat továbbfontam. Végül Roscher befolyása dominált bennem; intranzigens híve lettem a korlátlan gazdasági szabadság akkor uralkodó elméletének; hogy a természetes társadalmi erők szabad mozgásából feltétlenül harmóniának kell eredni, azt szinte vallásos hittel a gondviselés bölcsességének corroláriumaként fogadtam el és majdnem istentelenségnek tekintettem volna minden kételkedést. További olvasmányok azonban csakhamar megingatták ezt a feltétlen bizalmat. Rájöttem, hogy azok a társadalmi erők, amelyek szabad mozgását isteni törvénynek tartottam, nagyrészt igen mesterkélt eredményei különböző törté-

nelmi folyamatoknak, emberi önkénynek és hatalmaskodásnak, tehát nem természeti erők, melyeket a gondviselés közvetlen alkotásainak, akarata kifejezőinek lehetne tekinteni és vallásos kultusszal lehetne tisztelni. Rájöttem, hogy a „laissez faire“ iskolája egyoldalúan az önérdeket állítja oda a társadalmi gazdaságot mozgató és kialakító erőként, holott mellette egyenjogú tényező, lélektanilag véve is, a közérdek átérzése. E tekintetben villámcsikrásként hatott reám Schäeffle tankönyvének első megtekintése — a tartalomjegyzéknek átfutása — melyben az egész anyag két főrésze van osztva: „Das privatwirthschaftliche und das gemeinwirthschaftliche System der menschlichen Wirthschaft“. Döntő befolyással birt gondolkozásomra Liszt Frigyes olvasása is; érezhetővé tette előttem azt a tényt, hogy a szabadkereskedelem iskolája nem annyira nemzetgazdaságtant tanít, mint emberiségi gazdaságtant, holott az, amit mi gazdasági politikának nevezünk, mégis csak a nemzetek életének gazdasági megalapozása. Ismét villámszerű hatással volt reám Liszt Frigyesnek az a lapidaris tétele, hogy: a szabadkereskedelem a csereértékeknek, a védvám pedig a termelőerőknek gazdasági rendszere. Ezeket a részleteket autodidakta éveimből azért említem, mert messze kiható befolyással voltak politikai működéssemre. Ha később, az 1878. évi közgazdasági kiegyezés alkalmából erélyesen síkra szállottam a szabad kereskedési politika mellett, ezt akkor már nem valami abszolút elméleti meggyőződés alapján tettem, hanem azért, mert úgy láttam, hogy az adott helyzetben ez felel meg Magyarország érdekeinek.

Ennyi bevezetés után végre eljutottam volna politikai emlékeim előadásához; de ezt is annak a miliónek politikai jellemzésével kell kezdenem, amelyből fejlődtem, tehát egy újabb bevezetéssel, mely az ifjúkoromra ható első politikai befolyásokat ecseteli, mert ezek utóhatásának figyelembevétele nélkül pályafutásomat sem megérteni, sem bírálni nem lehet és mert az a politikai iskola, amelyben felnőttem, a leírandó félszázad kialakulásának lényeges előzményeihez tartozik.

II.

ELSŐ POLITIKAI BEFOLYÁSOK — A KONZERVATÍV ISKOLA

Mint Apponyi Györgynek fia, az 1848. év előtti konzervatívok hagyományaiban és politikai légkörében nőttem fel. Atyám emberi tulajdonai, nagy esze, jósága, ideális lelkülete, szeretetreméltósága és az a rajongó tisztelet és szeretet, amelyek hozzákötöttek, természetesen mélyítették azt a politikai befolyást is, amelyet ő és környezete reám gyakorolt. Én, aki tanulóéveimnek meglehetősen kora stádiumában már kritikai elmével fogadtam a tananyagot, aki bölcsészeti tanulmányaim alatt az élet legfőbb problémáiról lépésről-lépésre önmagamnak alkottam meggyőződések, egyedül vallásos hitem maradván minden kételytől érintetlen, s egyetemi éveim végeztével tudásom javarészét mint autodidakta, szereztem magamnak, könyveim közt válogatva, meditálva, írva, okoskodva, és egyetlen mesternek sem levén tanítványa: én a politikai téren nagyon sokáig kritika nélkül tettem magamévá atyám minden felfogását és az ő ítéletében láttam az igazság mértékét. E boldog odaadásban atyám iskolája iránt sem zavart semmiféle kedvezőtlen benyomás. Politikai barátai a konzervatív tábor jelesei, akik házában többször megfordultak, kifogástalan jellemű, okos, szeretetméltó úriemberek voltak, akiktől sohasem hallottam semmit, ami gyermeki ép érzékemet bántotta volna; magyarságom, amint azt kalksburgi élményeim mutatják, az apai házban izzó szenvedéllyel fejlődött és soha nem is képzelhettem, hogy valaki ma-

gyarabb lehessen, mint apám és az ő politikai környezete. Az az ellentét, amely politikai egyéniségem későbbi kialakulása és a konzervatív iskola hagyományai közt létezik és amelynek csirája ifjúkori hajlamaimban kifejeletlenül kétségtelenül már megvolt, akkor nem jutott kifejezésre, sőt öntudatossá sem vált, abból az okból, hogy ifjúkorom nem a konzervatívok 48 előtti küzdelmeivel az akkori magyar ellenzék ellen, hanem a Bach- és Schmerling-korszakkal szemben folytatott akciójukkal estek össze, tehát a magyarságért, a magyar alkotmányért vívott harcokkal. Politikai beszélgetéseik is majdnem kizárólag ezek körül forogtak; a 48-iki eseményekről, az azokat megelőző harcokról ritkán és tartózkodóan szóltak, régi ellenfeleikkel bizonyos kapcsolatban voltak. Én tehát nem láttam őket ellentétben a nemzeti közvélemény egy részével, a merészebb nemzeti törekvésekkel, hanem úgy tűntek föl előttem, mint a nemzetet elnyomó hatalom ellen folytatott nemzeti küzdelem legexponáltabb előharcosai. Részletekkel, árnyalatokkal nem törődtem; nem is voltak azok tekintetében kialakult nézeteim. A célokkal lelkesen együttérezvén, az eszközök megválasztását illetőleg vakon bízom atyám ítéletében és így benső ellenmondás nélkül követtem opportunistikus politikáját, mely közte és Deák Ferenc közt még 1865-ben is erős nézetárványt létesített Meglén győzödére (19 éves ifjú voltam akkor) a kiegyezés szükségességéről, úgy láttam, hogy bizonyos taktikázás közelebb vezet hozzá, mint a jogfolytonossági elv előzetes keresztülvitelének merev követelése. Csakugyan így is lett. Königgrätz dacára a 48-iki alkotmány helyreállítása csak úgy éretett el, hogy előbb megvolt a megegyezés annak módosítását és a közös intézményeket illetőleg. A különbség valóban csak formai volt, sőt tulajdonképpen elenyészett, mert a konzervatívok is tudták, hogy új törvény, mely a fennállót módosítja, csak koronás király szentesítésével jöhet létre, hogy tehát a kiegyezés betetőzése, a koronázás, koronázási hitlevéllel és esküvel, szükségkép megelőzi a király részéről kívánt biztosítékok törvénybe foglalását. Legyen ez bármint, a kiegyezés létrejöttével a 48 előtti konzervatív párt, mint külön politikai tényező, megszűnt létezni. Vezérei és tagjai nagyrészt beleolvadtak a Deák-pártba, némelyik teljesen félreállt a közélettől, vagy — mint példának okáért a nagytehetségű és nagy tudású Szécsen Antal gróf — olykor-olykor hallatta szavát a főrendiházban és a delegációban, de pusztán egyéni nyilatkozat alakjában és sohasem azzal

az irányzattal, hogy a Deák-párti kormányzatnak nehézséget okozzon. Atyám is néha felszólalt a főrendiházban, a delegációban is egyszer-kétszer résztvett; de nyilatkozatai mindenkor csak a konkrét tárggyal foglalkoztak; ő határozottan támogatta a Deák-párti kormányt, barátait annak támogatására hívta fel, engem is oda vezetett be; nagyon megkönnyítette ezt Deák Ferenczel való személyes barátsága és az az igaz nagyrabecsülés, amelyet Deák iránta érzett és, kiváló jóindulat alakjában, reám is átvitt. Ezekről lesz alkalmam később szólni, valamint a konzervatív politika felújításának a Deák-párt megszűnése után történt kísérletéről. Most meg kell világítanom azt a befolyást, amelyet a konzervatív iskola politikai gondolkodásom fejlődésére gyakorolt, és hogy mennyi hatott ki ebből későbbi éveimre és mennyi lett hitvallásom maradandó alkotó részévé.

A 48 előtti konzervatív pártot az akkori szabadelvű ellenzéktől nem a belügyi reformkérdések választották el élesen; legalább nem a konzervatív pártnak azt a túlnyomó nagyobb részét, amely előbb Desewffy Aurél, később atyám vezérlete alatt épp úgy akarta a közteherviselést, az úrbériség megszüntetését, stb., mint a liberálisok. Atyám, mint kancellár, az 1847—48. évi országgyűlésnek az erre vonatkozó királyi előterjesztések egész sorozatát jelentette be. Ez a konzervatív tábor különben teljesen egyetértett Széchenyi István reform-politikájával és birta az ő támogatását is. Az eltérések, amelyek ezen a téren is léteztek, mondjuk az ellentétek, inkább a tempóra és a módszerre vonatkoztak és talán nem is lettek volna áthidalhatatlanok. Az igazi ellentét az Ausztriához való viszony felfogásában állott. A szabadelvűek sem követtek tudatosan elszakadási politikát, Kossuth Lajos sem; őt is csak a későbbi események vitték erre a térre; de, a *pragmatica sanctio* által létesített személyi kötelék fentartásával, ők teljes és független magyar nemzeti és állami életet követeltek és ezt akarták intézményesen biztosítani. A konzervatívok ezt a két dolgot: a monarchikus köteléket és a teljes magyar államiságot összeegyeztethetőnek nem tartották (úgy, mint később Kossuth Lajos sem, csakhogy ebből a meggyőződésből más következtetést vontak le), alapvető meggyőződésük pedig az volt, hogy Magyarország, történelmi területével és hagyományos politikai egységével, egymagában a környező veszéyekkel szemben meg nem állhat, hanem más erővel egyesülve nagyhatalmat kell alakítania, hogy magát fenntarthassa. (Nem jutott-e Kossuth Lajos is hasonló felfogáshoz, mikor a

dunai konföderációt tervezte?) Ily összeköttetés szükséges lévén, történelmi; geográfiai és kultur-szempontról legjobbnak tartották azt, amely Ausztriával már létezett; s így hazafiúi szempontból is hajlandók voltak az e kötelék biztosítása végett szerintük szükséges áldozatokat a teljes és önálló magyar államiság követelményeiből' meghozni, természetesen Magyarország közjogi önállóságának és teljes belügyi autonómiájának fenntartásával. E mellett tory hitvallásuk őket a dinasztia feltétlen híveivé tette és azok maradtak akkor is, amikor magyarságuk őket a dinasztia politikájával éles ellentétbe hozta. Nem is lakott bennük az az érzelmi idegenkedés Ausztriától és az osztrák befolyástól, mely a mindig saját hazájukban élő és annak alárendeltségét érző magyar értelmiség nagyrésztében kifejlődött. Ne feledjük, hogy a vezérek nagyrésze az arisztokráciához tartozott, melynek az osztrák főnemesi körökkel számos összeköttetése volt, sőt nagyrészt Bécsben is lakott. A 48 előtti állapotokat kielégítőnek ők sem tartották; a magyar kormányzók számára több szabad mozgást kívántak — de radikális változásoktól az előbb emiített szempontokból idegenkedtek.

Nem célok a magyar konzervatívok apológiáját írni: hisz éleesebb ellentét alig képzelhető, mint az, ami saját kialakult politikai álláspontom és e tábor hagyományai közt fennállt. De ki kell emelnem, hogy a különbség az ő álláspontjuk és a 67-es éra álláspontja közt lényegében csak formai — illetve fokozati különbség volt. Mert a 67-es intézmények is gyakorlatilag súlyos áldozatokat tartalmaztak a monarchia szilárdsága érdekében a teljes magyar államiság rovására; csak elméletileg tartották fenn a tökéletesen szuverén magyar állam fogalmát, illetve a később mindjobban kifejlődött közjogi doctrina fejtette ki annak fenmaradását a gyakorlati megszorítások mellett. A# kiegyezés megkötésének idejében ezt a kérdést sem élezték ki; a gyakorlati eredmény olyan sürgősnek látszott, hogy annak kedvéért eltűrték a homályt, mondjuk magyarán: a kétértelműséget. Az elméleti tisztázások jóval későbbi keletűek; talán Szilágyi Dezső előtérbe lépésével kezdődtek. Magam is sokat kínlódtam ennek a közjogi álláspontnak megvédésével; és, bár érveléseinket ma is helytállóknak vélem, mégis érthető, hogy az osztrák össz-állam hívei mind a tudományban, mind a politikában, minket megmosolyogtak és erőfeszítéseinket ártatlan mulatságnak tekintették: mert övék volt a gyakorlati élet arany fája, miénk pedig csak a szürke elmélet.

Visszatérve a konzervatív iskolára és ahhoz való viszonyomra, meg kell állapítanom, hogy vele együtt mentem be a Deák-párti táborba, de azt a bizonyos külön színezetet, melyet vezérei azontúl is képviseltek, még sokáig megtartottam. Midőn 1875-ben a Deák-párt és a balközép közt létrejött fúzióból a „szabadelvűpárt“ keletkezett, abban a pártban, amely báró Sennyey Pál vezérlete alatt „jobboldali ellenzék“ név alatt alakult meg, a régi konzervatív párt újjászületését üdvözöltem és mint ilyenhez csatlakoztam hozzá. De épp e kísérlet ábrándított ki abból a hitből, hogy az a párt, vagy egyáltalán magát konzervatívnek nevező párt, az akkori Magyarországon parlamentáris alapon életképességgel bírhat. E lehetetlenségnek okát csak akkor láttam, amikor megéreztem. Áll pedig a következőkben: Minden országban a konzervatív pártok a tekintély elvét képviselik elsősorban; ennél fogva a tekintély állandó képviselője, monarchikus országokban: az uralkodó és az uralkodóház körül csoportosulnak, arra támaszkodnak. Másfelől azonban, parlamentáris kormányforma mellett, népies alapra is szükségük van, és ezt, a liberális és radikális pártok tetszetősebb általános jelszavaival szemben, a nemzeti szempontok erős hangsúlyozásában találják, amelyek népszerűségével amazokat bizonyos pontig ellensúlyozzák. Az angol és francia pártok története legújabb időkig világosan igazolja ezeket az egyszerű tételeket. Röviden kifejezve: a konzervatív pártok aulikusok és nacionalisták: az udvar befolyásán és a nemzeti eszme népszerűségén, mint két oszlopon nyugszik erejük. Ahol nemzeti dinasztia van, ott ez a két erőtenyező nagyon szépen megfér egymással; de a Habsburgok Magyarországon összeférhetetlenek. A magyar nacionalizmus elsősorban az ország függetlenségének megóvására irányult, a dinasztikus politika pedig a függetlenség megszorítására. Az aulikus minőség ezáltal gyűlöletessé vált a nacionalizmus előtt, és nem volt, ami ezt az ódiomot ellensúlyozhatta volna. A magyar torynak kevésbé nacionalistának kellett lennie a magyar liberálisnál és így semmije sem volt, amivel a közvéleményt magának a liberalizmussal szemben megnyerhette volna. A két erőtenyező, amelynek együttességén és egyensúlyán nyugszik a konzervatív pártok ereje, az Ausztriával kapcsolatban lévő Magyarországon, a dinasztia hagyományos politikája folytán, egymással ellentétben állott és ezért volt organikus lehetetlenség parlamentáris konzervatív pártnak létesítése.

Ha nem is így formulázottan és öntudatosan, de érezte ezt mindenki. És ezért nem bírt tömegvonzó erővel a konzervatív párt megújítására irányuló kísérlet, dacára vezére és vezérkara kiváló egyéni tulajdonságainak. Ezért sereglettek össze az úgynevezett szabadelvű pártba igazi szabadelvűek, sőt radikálisok és ultra-konzervatívok; azért történt ugyanez a függetlenségi párt keretében; azért maradtak meg a közjogi pártkeretek, mert ameddig egy nemzet létalapjai nincsenek a nemzeti élet törvényei szerint kiépítve, közjogi pártok fognak létezni és közjogi kérdések fognak a pártalakulások alapjául szolgálni, bármennyit siránkozzanak e fölött a bölcsek: a nemzetek biológiai törvényeit nem lehet sem erőszakkal, sem okoskodással hatályon kívül helyezni.

A konzervatív párt hagyományából való — eleinte öntudatlan — kibontakozásom tehát a Sennyey-párti kísérlet meghiúsításával, illetve reménytelenségének felismerésével kezdődött. Akkor kerestem az összeköttetéseket és új tájékozódást, mely azonban egészen világossá előttem csak a híres 1889. évi véderő-vita által vált, és amelyet röviden így fejezhetek ki: a nemzeti élet teljességének követelése a magyar nemzet számára, mint biológiai, tehát szükségszerű követelmény megvalósítása. Hogy ezt eleinte a 67-es keretben, később a függetlenségi pártállásban kerestem, egészen mellékes. Ebben a gondolatban véltem, mindig növekedő öntudatossággal, a 67 és 48 szinthezisést, a közjogi politika egyedül lehetséges, mert egyedül természetes befejezését találni.

Konzervatív eredetem azonban mégis erős nyomokat hagyott egyéniségemen. Először is onnan hoztam magammal az intranzigens ragaszkodást a politikai tisztességhez, a közélet erkölcsi alapjaihoz és az abban való szereplés önzetlenségéhez, mint abszolút, úgyszólván magától értetődő követelményekhez. A konzervatív vezérférfiak, mindenekelőtt pedig édesatyám, e tekintetben ragyogó példával szolgáltak. Sokáig tartott, míg felismertem, hogy ez másképp is lehet, illetve, hogy az abszolút becsületes emberek és a megbélyegzett gazemberek közt, amely kategóriákra nemünket gyermeki egyszerű vagy naiv felfogással, mind a köz-, mind a magánéletben osztályoztam, egy nagy-számú közbeeső tömeg is él, amelynek jellemzésére álljon itt Pulszky Ferencnek egy igen szellemes és találó mondása. Valamely részleges miniszterválság alkalmával az egyik megüresedett tárca egy még aránylag nagyon fiatal, jóra való, de nem világraszóló tehetségű úriembernek jutván, az események egy bi-

rálója odanyilatkozott, hogy „semmisen jut oly könnyen és biztosan sikerhez, mint a becsületes középszerűség!“ Ezt hallván Pulszky Ferenc: „még sokkal könnyebb a sikere — úgymond — a középszerű becsületességnek“. Ez, sajnos, így van, de én ezzel a kategóriával sohasem kívántam megbarátkozni. Atyám e tekintetben megközelíthetetlen magasságban állott; bizonyára tévedhetett politikai ítéletében, de nem talákoztam életemben emberrel, akire önös szempontok — nem is szólva alantasokról — de a finomabbak is: ambíció, népszerűség — aminők bizony néha hatottak az én kedélyemre is — oly abszolút semmi befolyással nem voltak közéleti szereplésében. Jellemző az a tény, hogy amikor az ő rendszerének bukása és a 48-iki minisztérium kinevezése után, neki, mint távozó kancellárnak, a Szent István-rend nagykeresztjét akarták adni, ő ezt a legmagasabb kitüntetést azzal utasította el magától, hogy az új rendszer sikere nagyrészt attól függ, hogy a közvélemény teljes bizalommal legyen annak utógondolat nélkül történt lojális elfogadása iránt, ezt a bizalmat pedig megingathatná a bukott rendszer legkiválóbb képviselőjének adott ilyen kitüntetés. Ha ezzel összehasonlítom némely liberális nagyságnak önmagáról való sikeres gondoskodását, nincs okom sajnálni, hogy abban az iskolában nőttem fel, amelybe a gondviselés bölcsőmet helyezte. Legjellemzőbb azonban az a körülmény, hogy édesatyám az épp elbeszélte tény nekem soha el nem mondta, bár szívesen beszélgetett velem politikai múltjáról. Nyilvánvalóan említésre méltónak sem találta a dolgot, annyira magától értetődő volt előtte a közérdek kizárólagos szemügyre vétele. Én csak Szögyény László emlékirataiból szereztem róla tudomást.

Másik reám maradt része a konzervatív hagyománynak az uralkodóházhoz és a *pragmatica sanctio* által létesített kötelékhez való feltétlen ragaszkodás volt. Hogy annak fenntartása hazánk érdekében áll, hogy az elszakadás nemzeti létünket veszélyeztessen: erről szilárdul meg voltam győződve mindvégig. És, ez lévén egyik alapvető meggyőződés, egészségtelennek, komolytalannak és ezért elítélendőnek tartottam minden kacérkodást, minden játékot az elszakadási gondolattal, még abban a gyakran hallott formában is, hogy: nem lehet, de jó volna, ha lehetne. Mint a függetlenségi párt vezértagja is (mely párt különben Irányi Dániel vezérségének elismerése óta kifejezetten a *personal-unio*, tehát mert az elszakadás alapján állott), mindig ridegen visszautasítottam az efajta, szerintem gyermekes és

mégis veszélyes álmódásokat. Komoly ember, ha egyszer meggyőződött valamely dolognak lehetetlenségéről, nem pazarolja idejét és nem rontja lelki egyensúlyát és a lehetőségek körében kifejthető energiáját azzal, hogy arról a lehetetlenről álmodzik. Osztrák részről divatos dolog volt engem elszakadási irány-nyal vádolni vagy legalább — ami még rosszabb — leplezetten gyanúsítani. Ma, mikor már semmi szubjektív okom nincs, hogy ilyen színben tűnjek fel, talán el fogják nekem hinni, hogy közéletemnek egyetlen pillanata sem volt, amelyben eszméim megvalósítását az osztrák-magyar monarchiának nevezett köteléken kívül kerestem vagy csak képzeltem volna. Épp azért, mert e kötelék fenntartása egyik megingathatatlan tétele volt politikai hitvallásomnak, ebből a szempontból is súlyos hibának tartottam azt, hogy e kötelék nevében, tehát a kötelék eszméjére hárítva az ódiomot, követelték olyan állapotok fenntartását, p. o. a véderőben, melyekkel életerős nemzet soha meg nem barátkozhatik, melyek csak a köteléket tették gyűlöltté; épp ezért is iparkodtam a köteléken belül Magyarországnak olyan helyzetet kivívni, melybe a magyar nemzet őszintén — tehát nem csupán a korrump választások útján nyert, mondvacsinált többségek külső látszatával — belenyugodhatik. Ez a helyzet pedig, nemzetbiológiai törvények szerint, csak a nemzeti élet teljessége lehet. Erősen hittem és hiszem most is, hogy ez lehető volt; közel is jutottunk hozzá, amikor a beállott katasztrófa tantételemmel való igazolását vagy cáfolatát egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette. Egy dolog bizonyos volt előttem: vagy a konzervatívoknak volt igazuk, akik a monarchia fenntartása szempontjából nyíltan és bevallottan hirdették annak szükségét, hogy a nemzeti élet teljességéből áldozatokat hozzunk, vagy nekem, aki ezt szükségtelennek és biológiailag lehetetlennek mondtam és így követeltem is a teljes nemzeti életnek tényleges megvalósítását. Az egyik és a másik alapon gondolható volt lelki egyensúly a nemzeti életben (mondom: gondolható, mert nem hiszem, hogy a nemzetet ilyen lemondásnak megnyerni lehetett volna) és őszinte megértés az osztrák tényezőkkel. De semmiesetre sem volt igaza annak a közbeeső 67-es orthodoxiának, mely nemcsak a kiegyezés alap gondolatához, de az abból kifejlődött sok tekintetben káros praxishoz „merek közjogi konzervatizmussal“ ragaszkodott, elvileg hirdette a magyar állam teljes szuverenitását — tehát teljes nemzeti életet — gyakorlatilag azonban annak lényeges részét, p. o. a nemzeti véderőt, ál-

dozatul hozta. Az elvi fenntartás által a lelkekben fölkeltett igények folytonos ellenmondásban állottak a való étellel; az oszt-rák tényezőkkel szemben pedig nem volt és nem lehetett igazi megértés és egyetértés, hanem csak közös formulákban való megállapodás, melyek alatt a két fél mindenkor homlokegyenest ellenkező fogalmakat értett. Már pedig sem nemzeteket fikciókkal, sem összeköttetéseket kétértelműségekkel fenntartani nem lehet. Igaz, hogy nemzetünk életében a jogi fikció négy évszázad óta épp oly nagy szerepet visz, mint az uralkodóházhoz való viszonyában a kétértelműség. De meg is adtuk az árát. Mostani siralmas * összeomlásunk nagyrészt a nemzeti öntudatnak e gyenge táplálék állandó élvezetétől eredő elsatnyulás következménye. Eszembe jut egy gyermekkori emlékem, amely ide talál. Nagyanyám, mint özvegyasszony, éveken át gazdálkodott Eberhardon, nagyon gondosan — de, régi fogalmakhoz híven, takarékosan, azaz kerülve, a beruházást, a lehető legkevesebb emberrel és állattal, ez utóbbiak lehető legsoványabb táplálásával. Senki sem mert neki e rendszerről őszinte kritikát mondani; csak testvérbátyja, Zichy Károly gróf bírt azzal a kiváltsággal, hogy minden tárgyról nyíltan szólhasson. Egyszer megtekintvén a tehénállományt, azt monda nagyanyámnak: „Te, hiszen te, úgy látszik, gyónócédulákkal eteted teheneidet“. Ezek a szegény, gyónócédulákon tartott tehenek jutottak mindig eszembe, mikor fikciókkal táplált nemzetemre gondoltam. Közpályám tartalmává vált a fikciókat valósággá változtatni. Jól tudom, hogy ezt a törekvést sokan úgy akarták megvalósítani, hogy minden közjogi kérdés mellőzésével, kizárólag gazdasági, közigazgatási és népjóléti intézmények alkotásával, úgynevezett reális előnyök biztosításával boldogítsák a nemzetet. De ez nagy tévedés. Valamint az egyesek, emberek és állatok, erőteljes táplálásához különböző anyagok szükségesek, melyek a fehérnyét és szénhidrátot, stb. adják, és ezek egyikét sem lehet a másikkal pótolni, épp úgy egészséges nemzeti élet sem tartható fenn akár pusztán az anyagi, akár pusztán az ideális törekvések előmozdítása által, hanem csak mind a kettőnek és mind a kettő lényeges elágazásainak párhuzamos és kellő egyensúlyban tartott fejlesztésével. Reális táplálékot kíván az életnyilvánulások, mindegyike. Az egyiknek pluszával nem lehet pótolni a másinak mínuszát. Legkevésbé túri pedig el a nemzeti organizmus élete valamely lényeges alkotórészében a hazugságot, amelyet parlamentáris nyelven fikciónak nevezünk. Ez már nemcsak táplálékhiány,

ez már méreg. És valóban szerencsétlen nemzetünk most mérgezési tünetekben vonaglik.

Érzem, hogy e fejtegetésekkel tulajdonképpen eléje vágok politikai életem nevezetesebb fejlődési stádiumai és akciói elbeszélésének, és hogy ismétlések veszélyének teszem ki magamat. De bármily hiba legyen ez a művészi felépítés szempontjából, nem hiba, sőt előny, ha jelen emlékirataim célját tekintjük. Ezek az itt kifejtett vezérmotívumok, nemcsak politikai egyéniségemhez, hanem az utóbbi félszázad történetének megértéséhez is megadják a kulcsot, legalább az én felfogásom szerint. Kell tehát, hogy olvasóim tekintete elől soha el ne tűnjenek és már e bevezető sorokban is az egészre kiható világosságba helyeztessenek; a konzervatív iskolához való viszonyom ecseteléséhez pedig természetesen hozzáfűződtek.

Ennek a viszonynak és az onnan nyert maradandó befolyásoknak jellemzéséhez tartozik még az a kozmopolitikus vonás is, amely bennem nagyon jól megfért az erős nemzeti indulattal. A konzervatívok állandóan érdemül tulajdonították maguknak az európai viszonyok teljesebb ismeretét és magyarországi politikájuknak európai tekintetek figyelembevételével történt kialakítását; szerintük a nagy magyar ellenzéki vezérek és kuruc politikusok közt e tekintetben csak Bethlen Gábor bírt a szükséges éleslátással, míg mások, köztük a legnagyobbak: Rákóczi és Kossuth is, súlyos tévedésekbe estek. Anélkül, hogy e tételek vitatásába bocsátkoznám, eredményként csak azt írom le, hogy nem nevelődtem politikailag elzárt eszmekörben; nem egy magyar glóbusznak, hanem a népek sokasága közé sodort, geográfiai szempontból önmagában kiválóan előnyös, de kívülről kiválóan veszélyeztetett pontra helyezett kis nemzetnek számára iparkodtam politikát csinálni. A konzervatív hagyományokhoz képest szívesen ápoltam volna az összeköttetést az osztrák körökkel, őszintén rokonszenveztem és ma is rokonszenvezek az osztrák, különösen a német-osztrák néppel, melynek fiai közt gyermekéveim és ifjúkorom nagyrésze lefolyt. De, amint nemzeti politikám kialakult, ott annyi ellenszenvet és gyanúsítást tapasztaltam, hogy részint büszkeségből, mely védekezni nem akart, részint szellemi tunyaságból, mely a vitatkozások elől szívesen kitért, mindinkább elszakadtam tőlük és politikai életem legdöntőbb fázisában arra felé minden összeköttetést nélkülöztem, ami mindenestre súlyos hiba volt olyan politikus részéről, akitől az elszakadási gondolat távol állott.

A kép, melyet a konzervatív iskolával való összefüggésemről nyújthatok, nem volna teljes, ha meg nem említeném azt a tényt, mely élénk világításba helyezi a konzervatív vezérférfiak nemes lelkületét, hogy egyikük sem vonta meg tőlem barátságát, mikor politikámat az övékétől annyira eltérő irányban látták fejlődni. Gyakran találkoztam p. o. a delegációban gróf Szécheny Antallal és nemcsak meleg rokonszenvét tapasztaltam minden föllépésemnél, de nagy külpolitikai tudásának forrásait is szívesen megnyitotta előttem, ha tanácsért hozzá fordultam. Báró Sennyey Pál, kit a konzervatív párt újjáalakításának kísérletében követtem, míg betegessége őt az aktív politikától visszavonulásra nem készítette, később ugyan tréfásan megjegyezte, hogy velem szemben gyakran az az érzése, ami a kotlóstyúké lehet, amely kacsatojásokon ült és egyszerre azt tapasztalja, hogy az általa kiköltött vélt csirkék a vízbe mennek és úszkálnak; de élete végéig szeretetteljes figyelemmel kísérte politikai pályámat. Főleg azonban édesatyámról kell, ebben az összefüggésben is, hálatelt szívvel megemlékeznem. Végtelenül fájt volna, ha a politika közénk éket vert volna; de az ő nagy szíve és mély belátása ezt kizárta. Teljes megértéssel kísérte evolúciómat, osztózott minden sikerem örömeiben, minden csalódásom fájdalomban. Tudta, hogy különböző nemzedékeknek különbözők az igényei, föltétlenül tiszteletben tartotta fiában is az egyéniség jogát önálló fejlődésre; az atyai szeretet arra is vitte, hogy velem egyetérteni iparkodjék, és mivel politikai becsületesség, hazaszeretet és királyhűség tekintetében nem talált nálam kivetni valót, egyebekben nem is törekedett arra, hogy befolyásoljon. Soha a homálynak árnyéka sem esett az atya és fiú viszonyára. Utolsó politikai beszélgetésünket két nappal halála előtt folytattuk, 1899 február havában, mikor Bánffy Dezső megbukott volt és Széll Kálmán a „jog, törvény, igazság“ jelében alakította meg az első kormányt, melyet 1875 óta támogattam. Budapestről érkeztem atyámnak — úgyszólván — halálos ágyához; mégis apróra el kellett mondanom a történeteket, mely elbeszélésem végén ezzel a kérdéssel fordult hozzám: „Nos, édes fiam, most igazán azt gondolod, hogy jobb napok várnak szegény hazánkra?“ — Mire én feleltem: — „Édes atyám, remélem, hogy igen“. — „Hála Istennek“, — monda ő és ez volt utolsó szava a földi dolgokról.

Nem fejezhetem be jobban emlékirataimnak ezt a bevezető részét, mint forró szívből áldást mondva édesatyám emlékére.

III.

ELSŐ LÉPÉSEK, TAPOGATÓZÁSOK

Abban az esztendőben, amelyben önmagam által vezetett tanulmányaim megfelelő stádiumának befejeztével az államtudományi vizsgára jelentkeztem, és azt kitűnő eredménnyel le is tettem, t. i. 1870-ben, értem el nagykorúságomat. Meg kellett tehát állapodnom, hogy mitévő legyek, minő módon lépjek be a politikai életbe. Választások nem voltak kilátásban 1872 előtt, a főrendiházban elfoglaltam ugyan helyemet, de azt komoly politikai tevékenység színhelyének nem tekintettem. Tulajdonkép nem is, vágytam mindjárt parlamenti szereplésre; nem tartottam magamat kész embernek; tovább akartam tanulni, különösen közgazdasági téren; gyakorlatban akartam megfigyelni a közgazdasági politikát, miután elméletileg ejég erősen megalapozottnak véltem tudásomat. Evégből legcélszerűbbnek tartottam, hogy a kereskedelmi minisztériumba lépjek be mint fizetéstelen gyakornok, vagy akármi, mert nem a hivatalnoki pálya volt célom, hanem csak a gyakorlati ismeretszerzés. Az akkori földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter (abban az időben így volt összeállítva a tárca, mellette külön közlekedésügyi minisztérium), Szlávy József, szívesen teljesítette kívánságomat; az osztály választását is reám bízta; én pedig a külkereskedelmi osztályt — az úgynevezett vámosztályt — tekintettem annak, amelyben legtöbbel tanulhatok. Oda nyertem tehát beosztást Matlekovits Sándor miniszteri titkár mellé, aki így munkálkodásom e stádiumában közvetlen főnökömmé lett. Az

osztály vezetője Schnierer Gyula osztálytanácsos volt. Nagy buzgósággal és sok reménnyel fogtam hozzá a hivataloskodáshoz; de nemsokára a reménnyel együtt a buzgóság is csökkent. Bizonyára sokat lehet tanulni a hivatalnoki pályán, de csak hosszú éveken át; az a gondolat, hogy mindjárt elején érdekes és nagy tanulságokat magukban rejtő munkákhoz jutok, amint mindenki előre megmondhatta volna nekem, aki hivatali praxissal birt, illúziónak bizonyult. Nagyon jól emlékszem arra, hogy minő munkákra használták fel az én duzzadó ambíciómát. Először is olasz nyelvtudásomnál fogva nekem adták feldolgozásra a levantei konzulátusunk többnyire olasz nyelven szerkesztett jelentéseit. Elvéve előfordult ugyan érdekes dolog azokban is, de egészen véve inkább olasz nyelvgyakorlat, mint közgazdasági tanulmány volt ez a foglalkozás. Azután jöttek sorban a dél-amerikai köztársaságokkal kötött kereskedelmi szerződések. Ezeket semmiféle tárgyalás sem előzte meg; ottani kereskedelmi érdekeltségünk csekély volta miatt egyszerűen átvettük az északi német szövetség által az illető államokkal az előző évben kötött szerződéseket. Egész munkánk abból állott, hofjy a német és spanyol szöveget -összehasonlítsuk, vájjon fedik-e egymást, mielőtt magyarra fordítottuk és, mivel akkor spanyolul is tűrhetőleg tudtam (azóta, sajnos, ezt a szép nyelvet, épp úgy, mint a görögöt, majdnem teljesen elfelejtettem), nekem jutott ez a feladat. Sikerült is nagy diadalmasan a két szöveg közt némely eltérést felfedeznem, amiből több zavar, mint haszon. keletkezett, de valami nagyon nem gazdagítottam ezzel közgazdasági ismereteimet. Egyetlen nagyobb szabásu munkám a Görögországgal kötendő kereskedelmi szerződéssel állott kapcsolatban. E szerződésre vonatkozó tárgyalások céljából ugyanis meg kellett állapítanunk Magyarországnak Görögországgal való kereskedelmi forgalmát és ezzel a tanulmánnyal engem bíztak meg; korlátlan idő és a minisztérium egész irattára állott evégből rendelkezésemre; A feladat nem volt könnyű, mert ki- és beviteli statisztikánk akkor még igen kezdetleges volt. A bevitel eredeti országát és a kivitel célpontját, de meg azt is, hogy a közös vámterület áruforgalmából mennyi esik valamely árucikkben Magyarországra, csak következtetések és kombinációk útján lehetett — természetesen csak nagyon hozzávetőlegesen — megállapítani. Görög forrás alig állott rendelkezésünkre: konzuli jelentéseket kellett a közös vámterület áruforgalmával és Magyarország termelési statisztikájával egybevetni, és abból

tant bien que mai következtetni. A munkálat, melyet ezen az utón, több mint egy heti szorgalmas fáradozás után, bemutattam, nagy elismerésben részesült; igazán azt hiszem, hogy olyan jó volt, amilyen a rendelkezésre álló anyaggal lehetett. Akcióim a minisztériumban emelkedtek. Mivel azonban ezt az epizódot, mely kissé felvillanyozott, csakhamar az aktázás szürke mindennapiságába való visszaesés követte, átláttam, hogy céloimat a hivataloskodás útján olyan rövid idő alatt el nem érhettem, melyet készülődésem e stádiumának szántam, és így néhány hónapi „kormányzati tevékenység“ után, 1871 tavaszán ismét elhagytam a kereskedelmi minisztériumot.

Ehhez az elhatározáshoz az is hozzájárult, hogy 1871 január havában édesanyám meghalt, és hogy mélyen lesújtott, édesatyámmal, közös fájdalomunk enyhítésére, Svájcba utaztam. Politikai szempontból följegyzésre méltó esemény nem esik erre az esztendőre. Tanulmányaimban is bizonyos szünet állott be. Családi események töltötték be az egész időt.

Meg kell azonban említenem, hogy a francia-német háborúban egész rokonszenvem a franciák mellett volt; csakis az osztrák-magyar haderő akkor dezolált állapotának látása birt arra, hogy a gróf Andrássy Gyula által keresztülvitt semlegességi politikát helyesljem. Ez a véderő még sínylette az 1866.-évi katasztrófa erkölcsi hatását és azonfelül az általános védkötelezettségre való átmenet szülte szervezési zavarokkal is küzdött. A régi már nem — az új hadsereg még nem volt. Az általános védkötelezettség nemzeti jelentőségét, azt az egészen új szerepet, melyet a nép-hadsereg a kaszt-hadsereggel szemben a nemzeti organizmusban betölt, senki, sem a katonai közösség szószólói, sem annak ellenzői, nem ismerték föl; pedig olyan kiváló elmék foglalkoztak a véderő problémájával, mint Deák, Andrássy, Eötvös, Kerkápolyi, Klapka, stb., egyfelől, Tisza Kálmán, Ghyczy Kálmán, Simonyi Ernő, stb., másfelől. A balközép gyengén hangsúlyozta az önálló magyar hadsereget, a szélsőb-
bek tiltakozásában pedig mindenki csak a szeparatizmus egy sablonszerű megnyilvánulását látta. Hogy az 1868. évi véderőtörvény visszalépés az 1867: XII. tc.-hez képest, mely „a magyar hadsereget, mint az egész hadsereg kiegészítő részét“ emiitette, hogy a „magyar hadsereg“ tényleges eltemetésével beleviszi a halál csiráját a 67-es alkotásba, azt akkor nem igen látta senki, vagy aki az előbbenit, a visszaesést látta, lényegtelennek tartotta. Annyira igaz, amit a legutolsó háborús események és az

azokkal kapcsolatos jóslások élénk világításba helyeztek, hogy az emberi elme olyan társadalmi jelenségekkel, amelyekről nincsenek tapasztalati adatai, tanácstalanul és igazi előrelátás lehetősége nélkül állt szemben. Nekem sem volt még halvány sejtelmem sem az 1868. évi véderő-reform jelentőségéről, sem különösen arról, hogy későbbi politikai életem alapvető kérdése nyerte akkor első alakját; engem is csak a tapasztalás vezetett rá, hogy mit jelent egy nem nemzeti alapra fektetett néphadsereg egy nemzet, különösen egy fajilag nem egységes politikai nemzet életében. Ámde térjünk vissza 1871-hez.

Az a francia szimpátia, mely akkor az egész nemzetben el volt terjedve és amely bennem is élt, nem hagyott mély nyomokat sem az én lelkületemben, sem a magyar közéletben egyáltalán. Nem állott útjában annak, hogy később a magyar közvélemény túlnyomó része és magam is teljes meggyőződéssel ne kövessem gróf Andrássy Gyula német szövetségi politikáját, mihelyt világossá vált, hogy az nem egyúttal orosz-barát politika, hanem ellenkezőleg védelmi szövetség az orosz veszély ellen. 1871-ben német-ellenesek voltunk, mert Németország Oroszországgal megbonthatatlan barátságban látszott lenni. Később ezekre behatóan kell majd visszatérnem.

Egyébként nagykorúságom ezen első esztendejében politikai szereplésem arra szorítkozott, hogy a főrendiház ülésén megjelentem, ott jegyzői tisztet is vállaltam. Mint a főrendiház jegyzője, jelentem meg először, az akkori szokás szerint nunciummal a képviselőházban, azzal az érzéssel, hogy jövődő munkásságom színterére lépek. Nevemnél fogva nagy figyelemmel fogadtak és lestek, hogyan mondom el azt a rövid mondókát, mely mindössze ennyiből állott: „Tisztelt képviselőház! A főrendiház megbízásából van szerencsém átadni a ... törvényjavaslat elfogadásáról szóló jegyzőkönyvi kivonatot és annak alkotmányos tárgyalását kérni“. Nekem azért mégis ünnepestélyes pillanat volt az, amelyben először hallottam saját hangomat a képviselőházban. Ez a hang pedig tetszett a képviselőknél. Midőn mondókám befejeztével a bevett szokás szerint az első padosorban leültem, hogy a jegyzőkönyvi kivonat felolvasását meghallgassam, mellém ült Pulszky Ferenc és jóindulatú kézsorítással így szólott: „Gratulálok, öcsém, hangodhoz; nagy tényező ez a szónoki sikerben; Kossuth Lajos is ennek köszönte szónoki hatásainak nagy részét; remélem, meg lesz benned a többi is“. Hogy ez a „többi“ mennyiben volt meg,

mennyiben nem, arról a magyar közönségnek bőségesen volt alkalmam magának ítéletet alkotni, sőt — az interparlamentáris értekezleten és egyéb nemzetközi szerepléseim révén — az összes művelt nemzetek közönségének is.

Talán legjobb lesz ideiktatnom, tekintet nélkül az események kronológiai sorrendjére, két szónoki sikerem történetét, 1873. és 1876. évből, mely művészeti élményeimmel áll kapcsolatban. Az említett évek elsejének során ültük meg Budapesten Liszt Ferenc művészi pályájának 50 éves jubileumát az egész világból összesereglett zenei kiválóságok jelenlétében. Én akkor már országgyűlési képviselő voltam és ennek köszönhettem, hogy a díszbanketten engem kértek föl az első felköszöntő elmondására, mely valóságos beszédzamba ment. Néhány magyar bevezető szó után németül folytattam előadásomat, mert azt a nyelvet körülbelül az összes jelenlévők bírták, franciákat és oroszokat beleértve. Kiinduló pontul Liszt Ferenc irataiból szemeltem ki egy igen szerencsés és megkapó mondást: „génie oblige“ — „a lángész kötelez“, és ehhez fűzve mutattam ki, hogy az ünnepelt miként teljesítette a lángelmével járó kötelezettségeket. A hatás igen nagy volt; annak emléke vezetett ahhoz a szerepléshez, amely nekem váratlanul három évvel később Bayreuthban jutott osztályrészül. A Nibelungok gyűrijének első teljes előadása után történt: Wagner Richárd dicsősége tetőpontján állott; óriási nehézségek leküzdésével megteremtette azt a színházat, amelynek rendeltetésül adta, hogy a német nemzetnek, a német kultúrának időszaki előadásaival azt jelentse, amit az olympiai játékok a görögöknek jelentettek; egyúttal pedig saját műveinek az alkotóelme gondolatához legközelebb álló előadásait közvetítse. Mindez ténnyé vált 1876-ban. Németország szellemi kiválóságainak zöme Bayreuthba sereglett, hogy a ténynek szemtanúja legyen és azt ünnepelje. Az ünneplés díszbankettben nyert kifejezést, mely a Nibelungok első előadását követte. Ott voltam én is, Mihalovich Ödön barátommal, Liszt Ferentől nyert bevezetés folytán a Wagner-házban igen barátságosan fogadva, a banketten azonban magamat a nagyközönség soraiban szerényen meghúzva. Mindenki feszülten várta az ünnepi szónoklatot, melynek elmondását dr. Forckenbeck berlini főpolgármester és német birodalmi gyűlési tag vállalta el. Nos, a beszéd óriási csalódást okozott. A különben jeles szónok és kiváló politikus sehogy sem tudott a nagy művészi esemény hangulatába beletalálni; beszédének bíráló,

kétkedő, prózai hangja hideg zuhanyként hatott a közönségre, melyben kimondhatatlanul kínos lelki depresszió támadt. Ekkor megpillant engem a főasztaltól, melyen, mint a bayreuthi mű leglelkesebb előmozdítója, foglalta el az első helyet, Schleinitz porosz államminiszternek, később Wolkenstein gróf, pétervári nagykövetünk neje; visszaemlékezve a Liszt-ünnepélynél elmondott beszédemre, egyenesen reám ront és azt kéri tőlem, hogy mentsem meg a helyzetet egy stílszerűbb felszólalással. Én természetesen védekeztem akkor is, amikor a szeretetreméltó Dönhoff grófné, később Bülow herceg, német birodalmi kancellár neje, akit bécsi tartózkodása idejéből ismertem, hasonló kéreessel ostromolt. Azt mondtam a hölgyeknek, hogy nagy megtisztelésnek és örömmek tartottam volna, ha akár csak ugyanaznap délelőtt hívnak meg a felszólalásra; de nézzék csak a közönséget; az intellektuális Németország első képviselői vannak soraiban; ezek előtt csak nem tehetem magamat nevetségessé holmi közhelyeknek fölösleges elmondásával, ami úgy sem használna a helyzetnek; minden készülés nélkül pedig mi egyébre vállalkozhatnám! Igazán nem lehetett magamat ilyea kockázatnak kitenni. Ámde mit ér minden okoskodás, ha két szép asszony valamit fejébe vett és nem tagit? Végül csak egy ultimátummal tudtam megszabadulni, mely így hangzott: „Hölgyeim, adjanak nekem öt perc, mondom: öt perc gondolkozási időt; ha ez alatt az öt perc alatt valami eszembe jut, amit elmondani érdemesnek tartok, rögtön felszólalok; a formát a pillanat sugallatára bízom; de ha nem jut eszembe semmi, akkor mondjanak le szerepeltetésemről.“ A hölgyek ebbe végre belenyugodtak és visszamentek helyükre, ahonnan aggódó tekintetük folyton rajtam csüngött. Elöttem volt az óra; nagy benső erőfeszítéssel önmagámra koncentráltam gondolataimat és az öt perc lepergése előtt csakugyan eszembe jutott valami, t. i. Wagner küzdelmes művészi pályájának és hőse, a félelmes „Siegfried“ merész vállalkozásának összehasonlítása, aki az égő hegy lángoszlopain és füstfellegein keresztül tör magának utat az első Brünhilda — a tragédia múzsájának — fölébresztésére és megváltására. Villámként cikkázott agyvelőmön át ez az ötlet és, amint megjött, egy árva pillanatnyi további készüllet nélkül odaintettem hölgyeimnek és rögtön fel is hívtak szólásra. A dolog minden várakozáson felül sikerült; első szavaimmal jeleztem témámat és a közönség erre rögtön reagált. Most már éreztem a friss szellőt, amely szónoklatom vitorláit dagasztotta,

megvolt a delejes összeköttetés a közönséggel, biztosnak éreztem magamat. Mikor szavaimat befejeztem, a mester, aki mozdatlanul előttem állott és előadásom alatt mereven szemembe nézett, mély megatottsággal átölelt. „Köztünk ezentúl“ — így szólt — „nincs semmi banalitásnak helye.“ A közönségből olyan lelkesedés tört ki, milyennek ritkán voltam szemtanúja. Kő esett le mindenki szívéről: az ünnepi hangulat újból feléledt. Nem mondanék igazat, ha azt állítanám, hogy nem esett jól ez a siker, sőt nagyon is jól esett, de ebben igen kis része volt a kielégített közönséges hiúságnak; aminek örültem, az a tény volt, hogy a nagy német nemzeti szellem előkelőségeinek e gyülekezetén, a Duna és Tisza közti kis „barbár“ nemzet fiának kellett fellépni, hogy az illusztris társaságot a hínárból kirántsa. Aminthogy egyáltalán minden külföldi szerepléseimnél az „én“-nek dicsvágya, melynek különben nem voltam hijján, úgyszólván teljesen elmerült abban a gondolatban, hogy nemzetemnek becsületére váljak és szó nélkül el tudtam volna tűnni ott, ahol és akkor, amikor erre más magyar embert alkalmasabbnak ítéltem volna.

Bayreuthi beszédemért legott nyertem jutalmat, még pedig igen eredeti és élvezetes módon. Wilhelmi híres hegedűművész, aki a zenekarban a hegedűket vezette, megindultan hozzámlépett azzal, hogy szeretne nekem, hálául felszólalásomért, valami nagy örömet szerezni, ő azonban mást nem adhat, mint ami művészetéből telik. Meghívott tehát másnap délelőttre lakására, reám bízván, hogy kit akarok még meghívni, és ott, úgy mond, azt fogja nekem eljátszani, amit csak hallani kívánok. Természetesen két kézzel ragadtam meg ezt az alkalmat, hogy általam megválasztott művészileg homogén társaságban, és általam nem éppen szerényen összeállított programmal elsőrendű hangversenyt hallhassak. Wilhelmi, aki nemcsak nagy művész, de egyúttal rendkívül szeretetreméltó — magyar műnyelven szólva: jóízű — ember volt, Rubenstein József jeles zongoraművész által kísérve, fejedelmi hangulatban játszott; valósággal önmagát múlta felül azon a rögtönzött matinén. És tette mindezt olyan jó kedvben, mely a pazarul nyújtott lelki adomány értékét nagyon növelte.

Ezt az egész bayreuthi élményt azonban főleg a következő kedvéért mondom el: Negyven évvel később, 1916 őszén, a világháború második esztendejének befejezte után, vöröskereszt-küldetésben Stockholmba mentem. Ekkor volt a német, az

osztrák és a magyar vöröskereszt kiküldötteinek első találkozója az orosz vöröskereszt képviselőivel. A németek részéről jelen volt Miksa badeni herceg, a későbbi birodalmi kancellár, a legszeretetremlétebb emberek egyike, akikkel valaha szerencsém volt találkozni. Mikor neki bemutatattak, első szava ez volt: „ön az az Apponyi, aki Bayreuthban azt a híres beszédet tartotta, melyről ott még ma is beszélnek?” Megvallom, ez a megszólítás kissé sajtóságosan érintett; nagyon érezte velem viszonyainknak kicsinyességet. Utóvégre 1876 óta hazámban meglehetősen zajfts és nem egészen eredménytelen politikai pályát futottam volt be, és íme, itt, a velünk szövetséges birodalomnak egy fejlődési ivadéka, még pedig szellemileg magasan álló, politikával foglalkozó — amit későbbi meghívása a birodalom első kormányzati állására is bizonyít — akit nevem említése csupán egy Bayreuthban negyven év előtt elmondott pohárköszöntőre emlékeztetett. Vanitas vanitatum! Avagy akként formulázom a dolgot, hogy ez a kis epizód is mutatja, mennyire magasan áll mindaz, ami általános emberi vonatkozással bír, tehát mindaz is, ami a művészettel kapcsolatos, a napipolitika fölött? Tőlem ez az észjárás korántsem idegen.

E följegyzések során már volt alkalmam kifejezni, mennyire irigylem azokat, akik tudományos munka közben kizárólag a tiszta igazság kultuszának élhetnek. Ezt kiegészítőleg teljes őszinteséggel mondhatom, hogy én, ha a művészet bármely ágában nagyraemelt képességeket fedeztem volna fel magamban, a politikát és mindazt, ami vele jár, habozás nélkül ott hagytam volna, hogy azt a magasabbrendű hivatást karoljam föl. Ámde ezen a téren engem a gondviselés csak a megértésnek elég magas fokú képességével áldott meg — hála legyen ezért is — de az alkotó tehetséget tőlem megtagadta. Azt sem merem állítani, hogy kielégítő mértékben bírom az államférfi lélektanához tartozó művészeti tulajdonokat, főleg azt a fantáziát, amely a megfigyelt egyes esetekből típusokat alkot és így eleven képét nyeri a nép egész életének.

Ebben az összefüggésben egyetmást el kell mondanom Wagnerhez, Liszthez és egyáltalán a zenéhez való viszonyomról, amelynek elmondása nélkül igen csonka volna egyéniségem megismertetése. Ezek a dolgok nagy helyet foglaltak el életemben, melyet nélkülük el sem tudok képzelni. Nősülésem előtt tájékozást keresvén leendő nőm lelki világában, aggódva kérdeztem azt is, minő állást foglal el Wagner művészetével szem-

ben, — akár csak (bár némileg megfordított alakban) Gretchen kérdése Fausthoz: „Henrik, mit tartasz a vallásról?“ Bizonyára valami hiányzik vala lelkeink teljes összhangjából, ha a válasz erre a kérdésre nem hangzott volna úgy, hogy nőm ebben az irányban is osztja lelkesedésemet és gyakori látogatója volt már előbb is Bayreuthnak. Ehhez a helyhez fűződnek legmélyesebb zenei benyomásaim és némelyike legérdekesebb benső élményeimnek. Bayreuth-tal kapcsolatos az az örökké emlékeztető hangverseny is, melyet Wagner Richárd ottani vállalata javára 1875-ben Budapesten dirigált, és amelyen Liszt Ferenc Beethovennek Es-dur zongoraversenyét játszotta. Főleg e hangverseny főpróbája ment nálam lelki eseményszámba. Nagyon kevesen voltak jelen, de ezek közt Wagner Richárd, kinek megfigyelése valóságos lélektani tanulmány volt, egy nagy lélek tanulmányozása. Liszt csak neki játszott, ami azt jelenti, hogy Beethovenbe elmélyedt, mint talán soha senki; előadásának ihletett objektivitása átment a mi derék filharmóniai zenekarunkra is, mely Richter János vezénylete alatt páratlan oda- # adással simúlt Liszt intencióihoz, vagyis — ami a jelen esetben egyet jelentett — Beethoven szelleméhez. Tökéletesebbet hallani nem lehetett. A főpróbán jelen voltak kis köre néma maradt a meghatottságtól; együtt mentünk onnan ebédelni. Wagner szóttalanul Liszt Ferenc karjába kapaszkodott, senki sem talált hangot a mindnyájunkat átjáró megindulás kifejezésére; hisz annak hatása alatt állottunk, ami épp azért vált zenévé, mert a szó határán túl van. Végül Wagner kifakadt: „Ferenc“ — úgymond — „te engem ma földig sújtottál“; de nem boszankodva mondta ezt, hanem magasztos alázattal. „Mi az, amit én hozok, csupa töredék ehhez képest.“ Ezzel megint visszaesett meditáló hallgatásába. Hogy Wagner miként érzett Beethoven-nel szemben, azt mindenki tudhatja, aki a Beethoven-centennarium alkalmából kiadott remek értekezését elolvasta. De nekem akkor megadatott, hogy e két géniusz lelki érintkezését megrendítő hatásában úgyszólván színről-színre szemlélhessem; akkor és azután még egyszer. Ez a második eset Bayreuthban történt, ha nem csalódom, az első Parsifal-előadások idején. Valamely estén a Wagner-család néhány kevésszámú barátja gyűlt össze Wahnfried-ban. Wagner, fáradtnak érezvén magát, korán visszavonult; Liszt Ferenc volt az együttmaradt társaság központja. A beszélgetés Beethoven utolsó szonátáiról folyt, jelesül a híres B-dur „für's Hammerklavier“ szonátáról és annak fenséges Fis-

moll-adagiójáról; a szómagyarázatokat Liszt Ferenc szakította félbe. „Megmutatom önöknek“ — monda, és a zongorához ment, mely a háznak egy központi, két emeleten átnyúló, ezek felsőbiken galériától körülvett csarnokában állott. A galériára a lakosztályokból több ajtó nyílt. Ismét hallottam tehát Liszt Ferencet, amint, tekintet nélkül valamely közönségre, tisztán magának Beethovent játszotta, azzal a csodálatos objektivitással, mely valóságos szellemi elmerülése az előadó művésznak az előadott műbe, és amelyre, amikor akarta — az elterjedt vélemény ellenére — senki annyira képes nem volt, mint ő. Mikor a misztikus tétel utolsó akkordjai elhangzottak, ismét nem tehattünk mást, mi, a kiválasztottak, akik azt végighallgattuk, minthogy néma csend áhítatában, ameddig csak lehet, magunkban fenntartsuk az ünnepi hangulatot. De ím, egyszerre ládbogást hallunk a galériáról, valaki inkább rohan, mintsem jön lefelé a belső lépcsőn: Wagner volt, aki a Beethoven-i hangok hallatára zajtalanul kisompolygott szobájából a galériára-, ott észrevétlenül végighallgatta az előadást és most, pongyolában, senkivel sem törődve, érzelmeinek egészen átadva magát, könnyezve borult Liszt Ferenc nyakába, csak ennyit mondván és ismételvén: „Köszönöm, köszönöm, Ferenc!“

Nem véletlen, hogy életemnek két legnagyobb és legmáradandóbb zenei benyomását (melyek mellé esetleg a második Parsifal-előadást Levy Hermann, és egy bayreuthi „Mesterdalnokok“-előadást Rehter vezénylete alatt sorozhatok) *Beethoven* géniuszának köszönhetem, *Liszt Ferenc* közvetítésével és *Wagner Richárd* nagy művészelkének közvetlen szemléletével, amint azt a zene legtranszcendentálisabb megnyilvánulásai előtti hódolatban láttam. Ez volt tehát az a férfiú, akiről ellenségei azt állították, hogy idegen nagyságot nem tud méltányolni, hogy csak önmagát bámulja! A valóságban nemcsak méltányolni és mélyen átérezve magasztalni tudott minden *nagyot*, amit mások műveiben talált, hanem mindent elismert, ami keresetlenül nagynak mutatkozott, tehát mindent, amiben őszinteséget és igazságot látott. Így például magam hallottam őt nagy elismeréssel nyilatkozni az egyszerű és dallamos olasz operákról; a Strausz-féle keringőket pedig különösen kedvelte. Csak a nagyképűséggel és felfújt középszerűséggel szemben volt kérlelhetetlen. Ennek megállapításában azonban, megengedem, néha igazságtalanul ítél, aminthogy az alkotó géniusz egyáltalán ritkán párosul elfogulatlan kritikai képességgel; saját alkotásának iránya annyira

áthatja egész egyéniségét, annyira elválaszthatatlan attól, annyira azonos vele, hogy öntudatlanul esztétikai törvénnyé válik lelkében; mértékké, mellyel mindent mér, ami természetszerűleg heterogén művészi egyéniségek akaratlanul igazságtalan megítéléséhez vezet. De hogy mennyire távol állott Wagner beteges önimádásától, bár reformátori hivatásának és erejének teljes tudatával és jogos önérzetével bírt, arról tanúskodjék egy megható jelenet, melyet nem én, hanem Mihalovich barátom volt szerencsés megfigyelhetni. A Nibelungok első bayreuthi előadása közben nevezett barátom a színháznak a Wagner-család számára fenntartott helyiségei felé haladva, véletlenül a mester dolgozószobájába került és ott egyedül találta, még pedig töprengő, úgyszólván levert hangulatban. „Nem felel meg mindez — így tört ki — az én gondolatomnak; mögötte marad annak, amit akartam.“ Mihalovich úgy értette, hogy az előadásnak némely fogyatékoságáról van szó, és viszont kiemelte annak ragyogó részleteit. „Nem úgy — felelt a mester — nem az előadás, maga a mű az, amint most magam előtt látom, amely nem adja azt, ami bennem élt“ A hűséges tanítvány tiltakozása, a gigászi alkotás iránt kifejezett rajongó bámulata, nem tudta Wagner lelkéből elűzni ezt a hangulatot. Én pedig ezt itt mély meghatottsággal irom le, mert szerintem nem kisebbíti sem a művet, sem annak alkotóját, hanem ellenkezőleg, minden egyébnél élénkebb világításba helyezi nagyságát. Csak a középszerűség van önmagával megelégedve és élvezzi nyugodtan az önelégültséget. Akinek lelke nagyot átérezni és alkotni képes, az egyúttal átérzi, még pedig fájdalmak közt érzi át az űrt, mely eszme és kifejezés közt természetszerűleg tátong. Lelkünk *Istenit* tud sejteni: a sejtelem, míg alakot nem ölt, szinte tökéletes, de amint csak gondolattá sűrűsödik, már küzd a fogalom elégtelenségével, és amint kifejezést keres, durvának találja a legfinomabb eszközt is. Az elégtelenségek egész sorozatán megy tehát keresztül az őseredeti ihlet, míg valamely műben megtestesül, gyakran csak annak érezhetően, de annak azután véresen, aki az ihlet nagyságától el volt telve. „Das Unzulaengliche, hier wird's Ereigniss.“ „Íme, eseményé vált a fogyatékoság.“ Ez a mélységes Goethe-i mondás fejezi ki pregnánsan azt a tragikumot, mely a lángész alkotó gyönyöréretébe vegyül; átérzése a nagyság bélyege.

Kezdetől fogva a legújabb évekig állandó látogatója maradtam a bayreuthi előadásoknak. Lelki fürdőzés volt ez nékem, levegőkúra, magaslati levegő élvezése a napipolitika fülledt

légkörének folytonos magambaszívása után. Külön ki kell emelnem a Parsifal-előadásokat, mely műnek onnan nem lett volna szabad kimennie. Már 1876-ban ismerkedtem meg a magasztos költemény vázlatával; a mester akkor fejezte azt be, és közölte is a Nibelungok előadásai után még néhány napig Bayreuthban maradt baráti körrel;“ később elküldte nekem a kész szöveget is, néhány ajánló sorral. De a zene teljes meglepetés volt számomra is és, be kell vallanom, hogy az első előadáson az egész oly idegenszerűen hatott rám, annyira megdöbbenett, hogy nem tudtam rögtön a megértésig eljutni. De már második hallásra föllebbent a fátyol, letört minden gát. Az előadás, melyet a híres müncheni karmester, Levy Hermann vezetett, tökéletességben azóta soha el nem éretett; példátlan ihlettség uralkodott rajta és vett erőt a lelkeken. A benyomás a legmélyebb, legmaradandóbb és legharmonikusabb volt, amit valaha színpadon előadott műből nyertem. Ez utóbbi tekintetben csak a — különben egészen más légkörben mozgó — „Mesterdalnokokat“ helyezhetem melléje, „harmonikus“ alatt azt értvén, hogy mindkét műben minden részlet éppen olyan, amilyennek az ember óhajtja. De nevezetes volt az előadó művészeknek, akikkel Bayreuthban sokat érintkeztem és a mesternek hangulata is. Valamely csodálatos szelidség és átszellemült szeretet töltötte meg az egész légkört, főleg pedig Wagner lelkét. „Nem ismerünk a mesterre“ — így szóltak nekem a művészek — „eltűnt belőle minden keménység, indulatosság és szeszély, melyet régebben néha tapasztaltunk; most csupa jóság és elnéző szeretet; folyton hálálkodik törekvéseinkért, egy rossz szava sincs senkihez.“ íme, egy nagy művészetek viharos életének szelíd alkonya. „Isten irgalmas lesz hozzá ítéletében“ — ezt mondta nekem egykor Emsben Windthorst, a híres német katolikus vezér, Wagnerre vonatkozólag (kivel egy időben többször érintkezett) — „mert buzgón és becsületesen kereste az igazságot.“

De nemcsak Bayreuthban, a hazai zeneéletben is voltak nagyjelentőségű benyomásaim, melyek közül különösen ki kell emelnem a Hubay—Popper-négyes előadásait (az utolsó Beethoven-quartetteket mindenekelőtt) és operánknak azt a fénykorát, melyben Mahler Gusztáv volt igazgatója. Minő eredményeket ért el ez a lángész a sokszor igaztalanul mellőzött hazai erővel! Milyen ünnepnapot jelentett minden előadás, melyet ő tanított be és ő vezényelt! Égészen különösen neki köszönhetem Mozart jelentőségének megértését, melyhez egész sajátosságosan, csak ké-

sőbb és az általa betanított és remekül előadott „Figaro lakodalma“ és „Don Jüan“ által jutottam. A kezembe adott kulcs azután megnyitotta nekem Mozart minden kincseskamráját.

Ámde legyen elég művészeti témákról. Amiket itt, a kronológiát mellőzve, elmondtam, midőn közpályám élményeinek elbeszélésében egy pihenőhöz jutottam, talán fölöslegesnek látszanak politikai emlékiratokban; de ezek életemhez tartoznak, nem mint felületes szórakozások, hanem mint alkotó részei, mint egyéniségem kifejlődésére hatást gyakorló erők. Nekem nem adatott, hogy teljesen elmerüljek a politikába, hogy összes napjaimat a Curián, a parlament és Club közt töltssem el, szürkén, egyhangúan. Lelkemet nyitva kellett tartanom a természetes művészet-nyújtotta élvezetek beözönlésének. Hiányossága-e ez, vagy tökéletessége egy politikai egyéniségnek: nem vitatom. Bár egészen határozottan az utóbbit hiszem, még pedig kifejezetten és kiéleztetten reálpolitikai szempontból. A nemzetek nagyon reálisan bele vannak kapcsolva a nagy emberiségi fejlődési folyamatokba, a nemzeteknek van lélektana, melynek törvényei nagyobb szükségszerűséggel érvényesülnek, mint az egyének lélektana, mely fölött sokkal inkább uralkodik a szabad akarat. Mindezek felfogása és átérzése a nemzetek irányítására való képességnek egyik fő kelléke; ez pedig összefügg a lelki élet azon kitágításával és fölemelésével, amelyet a természet és művészet, hozzáteszem, a bölcselkedés országából is, nyerünk. Aki ezekből a forrásokból nem merít, az csupán a napi politikának lehet többé-kevésbé ügyes munkása, de a nemzeti jövőbe tekintő, a nemzeti egészet felölelő és azt az emberiség egyetemébe beillesztő koncepcióra, tehát a legmagasabb államférfiúi feladatokra, képtelen. Mivel pedig tökéletes emberi nagyság nincs, a legnagyobb államférfiak is gyakran szenvednek épp az imponderabiliák ez átérzésének fogyatékoságában. Mi egyébként vitte bele például Bismarckot a kulturkampfba, mint egy tőle idegen egyház erkölcsi hatalmának kicsibe vevése? Igaz, hogy politikájának ebből az eltévesztett lépéséből nagyszabású elhatározással ki tudott bontakozni; az eredmény mégis csupán a katolikus befolyás óriási és állandó jellegű megerősödése volt Németországban, amit Bismarck bizonyára nem akart.

IV.

KÉPVISELŐI PÁLYÁM KEZDETE — A DEÁK- PÁRT BOMLÁSA — A SENNYEY-PÁRT

Így jutottam el 1872-ig, amely évben általános választások voltak. A magyar belpolitikában, a kiegyezés esztendeje óta, személyváltozások állottak volt be, amelyek annak egész jellegét megváltoztatták. A francia-német háború kitörésekor Beust külügyminiszter — a legenyhébben szólva — erősen kacérkodott volt a poroszellenes francia-szövetséges politikával. Vele szemben és az ország érzelmeivel ellentétben, de az összes komoly magyar tényezők helyeslésével, gróf Andrassy Gyula magyar miniszterelnök képviselte a semlegességi politikát. Győzván az ő álláspontja, Beustnek állása befelé is, kifelé is, tarthatatlanná vált, és Andrassy lett a külügyminiszter. Az igazat szólva, hajlamai őt régen a külpolitikával való foglalkozásra terelték; azt a körül nem irható befolyást a külügyeit vezetésére, amely az 1867: XII. te. a magyar miniszterelnöknek biztosított, senki oly mélyrehatóan nem gyakorolta, mint ő, úgy hogy nem tekintve a Beust hibás politikai elirányodása által előidézett konfliktust — bárkinek nehéz lett volna mellette külügyminiszternek lenni. Nagyszabású egyénisége egyáltalán alig volt valamely formai illetékesség korlátai körébe zárható, hanem érvényesült, — mint p. o. a Hohenwarth-rendszerrel szemben — ameddig megvolt az érvényesülésnek anyagi lehetősége. Tudom, hogy nekünk, Ausztria és Magyarország kölcsönös függetlensége elméleti magyarázóinak, mily nehéz volt éppen a Ho-

henwarth-esetben követett magatartását, melyet dezavualni nem akartunk, ennek az elvnek szempontjából magyarázni és igazolni. Ha nemzetünknek és nemzetünk vezető politikusainak gyakran a túlhajtott formakultuszt róttuk fel hibául, Andrássy néha az ellenkező hibába esett, a lényegnek a forma megvetéséig vitt kultuszába, mely nem eléggé mérlegelte, hogy a formákban gyakran olyan biztosítékok foglaltatnak, amelyek önmagukban ugyan elégtelenek, de mégsem nélkülözhetők. E tekintetben Deák Ferenc és ő nagyon szerencsésen egészítették ki egymást, különösen a kiegyezési mű létrehozatalában; Andrássy a politikát, Deák a közjogot képviselte, ami természetesen úgy értendő, hogy e két szempontnak csak percentuális vegyülete különbözött e két nagy elmében. Annál sajtáságosabb, hogy az 1867: XII. te. azon intézkedését, amely a politikai oportunitási szempontok kedvéért legmélyebben sebzi a magyar állami önállóságot, melyet közjogi alapelveinkkel legnehezebb összeegyeztetni: a delegációk közös szavazását az előzetes tanácskozások során Andrássy ellenezte és Deák erőszakolta. Ámde ez a kivételes eset sem erőlténíti az Andrássy egyéniségéről előbb mondottakat. Hogy pedig ilyen hajlamú államférfiú a magyar belpolitika mezején, ahol néha tulhajtottan, de bizonyos pontig szükségszerűleg, a közjogi mozzanatok domináltak és a közjogi érzékenység volt ébren tartandó, magát jól nem érezhette, az csak nagyon természetes. Hozzájárult ehhez a magyar miniszterelnök nehéz helyzete Deák Ferenc mellett, aki korlátlan pártvezéri hatalmat gyakorolt a kormányt támogató többség fölött, anélkül, hogy a kormányzat felelősségében és a mi viszonyaink közt erős kormányokat is megórló mindennapi nehézségeiben osztozkodott volna. Az „öreg ur“, amint őt nevezték, nem is mindig kíméletesen érezte ezt a hatalmát a kormánnyal. Az a nagy szeretet és mélységes nagyrabecsülés, amellyel Andrássy iránt viseltetett, enyhítette ugyan ennek a ferde helyzetnek a hatását, de annál kevésbé szüntethette azt meg, minél inkább növekedett nála, egy szükségszerű lélektani folyamatnak törvényei szerint, az autokrata öntudat. Úgy hiszem tehát, hogy Andrássy szívesen cserélte fel a magyar miniszterelnöki állást a közös külügyminiszterével. Történt azonban ez a magyar belpolitikának épp oly nagy kárával, amily nagy hasznára vált a külpolitikának.

Andrássy attól a perctől kezdve, amelyben külügyminiszterré lett és ameddig az volt, teljesen távoltartotta magát a ma-

gyar politikától. Ebben azután csakugyan a legvégsőkig vitt következetességgel maradt meg állásának illetékességi körén belül, melyből tudvalevőleg minden beavatkozás akár Ausztria, akár Magyarország belügyeibe, törvény szerint ki volt zárva. Új feladata annyira kongeniálisabb volt neki, és annyira igénybevette összes erejét, hogy se kedve, se ideje nem volt még más politikai ügyekkel is foglalkozni. Pedig a kiegyezési politika hanyatlása az ő távozásával kezdődik; azzal végződnek a kiegyezés mézeshetei. Ennek a politikának az 1875. évi fúzió által bekövetkezett megerősödése csak látszat, csak külsőség, időhaldék nyerése volt. Az a politikai folyamat, melyet „kiegyezésnek“ nevezünk, az 1867: XII. te. vagy bármely törvény megalkotásával nem volt lezárva, hanem ezzel csak bizonyos nyugvópontra jutott, alapot nyert a békés folytatásra; formákba azt egyáltalán nem lehetett zárni, legkevesbé olyan pongyolán szerkesztett, benső ellenmondásokban szenvedő formákba, mint amilyeneket az a törvénycikk létesített. Ezeket véglegeseknek - senki sem tekinthette, de lettek légyen bár tökéletesek, a feladatot meg nem oldhatták volna. Megértést, lelki közeledést kellett létesíteni az ország és az uralkodóház közt, megértést Ausztria és Magyarország közt. Ha ez sikerül, akkor könnyen és súrlódás nélkül megy a közjogi formáknak megfelelőbb kialakulása is. Tehát az 1867: XII. te. megalkotásával létesített étape feladatai lényegileg politikaiak és lélektaniak voltak, amilyenek megoldására Andrassy egyénisége kiválóan alkalmas volt, de utána a kormányra jutott férfiak közül senki, se nálunk, se Ausztriában. Ameddig ő állott a magyar ügyek élén, szépen látszott megindulni az a megértési folyamat, amely által a kiegyezés valósággá vált volna. Hatalmas tényező volt ebben Erzsébet királyné az ő erős magyar rokonszenvével. Az ő befolyása hozta az udvart hosszabb időre fővárosunkba; folytonos összeköttetés létesült az uralkodóház és a magyar társadalom közt, az imponderabiliák egész tömege hozta egymáshoz közelebb e tényezők lelki világát. Andrassy távozásával és Erzsébet királynénak a nyilvános szerepléstől való fokozatos visszavonulásával mindez megszűnt. Utódainak egyike sem bírt ilyen magas politikai feladatok megoldására való képességgel. Részint nem eléggé jelentékeny, részint lendületnélküli, szárazlelkű férfiak voltak. Deák Ferenc nemsokára, betegségtől megtörve, visszavonult a köztevékenységtől. Rideg betű-kultusz lépett az élő fejlődés helyébe, még pedig egy olyan betűnek kultusza,

amelyet kétféleképp értelmeztek; kerülni kellett tehát a dolgok mélyére, a lényegbe való hatolást, nehogy az ellentét kipattanjon; valósággal dédelgetni kellett a kétértelműséget, mert csakis ennek a segítségével lehetett napról-napra élőködni. Ezt nevezték „államférfiúi bölcsességnek“. Rettenő kicsiny mértékkel mérték az államférfiúi kvalitásokat: lelkileg össze kellett zsu-
gorodni annak, aki azt meg akarta ütni. Ettől természetszerűleg összezsugorodott és kiaszott a nemzeti lélek. Az okosság csupa lemondásokból állott, még pedig lehetetlen, a nemzeti lét lényeges alkotórészére vonatkozó lemondásokból. Ebből azután természetszerűleg következett a korrupció, mint nélkülözhetetlen instrumentum regni, ugyanis, mivel az alkotmányos formák megtartása kívántatott, nemzeti akarattnyilvánításként kellett megjelenni annak, amit a nemzet nem akarhatott; következett az ideáлизmus hanyatlása, az utilitarizmus uralkodása már az ifjúság lelkében is, a jellemek elgyengülése. Ez a nemzeti el-satnyulás okozta azt is, hogy válságos órákban tehetség-nélküli kalandorok ülhetek a nemzet nyakára anélkül, hogy valamire való ellentállással találkoznának. Nem lehet évtizedeken át az erős akarást elfojtani, és azután egyszerre azt kívánni, hogy egy adott pillanatban meglegyen.

Dé akkor, 1872-ben, még senki sem gyanította a kiegyezési éra hanyatlásának megindulását, sőt: Andrassy külügyminiszterségében mindenki Magyarország hatalmi állásának óriási emelkedését látta. Lónyay Menyhért, ha nem is oly rokonszenves, mint Andrassy, de a maga nemében mindenesetre nagy-szabású ember volt. Úgy festett tehát a helyzet, mintha minden a legszebb rendben volna, csak a gonosz baloldal ne okozzon zavart. Így állottunk 1872-ben, midőn az általános választások közeledtek és én is belesodortattam azok hullámaiba.

Belesodortattam, mondom, mert tulajdonkép akkor még nem akartam képviselő lenni. Nem tudom, mire vártam, mennyire kívántam még készülni, de valahogyan nem találtam meg helyemet a létező politikai alakulásokban. Ami mégis belevitt a jelöltségre, — és következésképen a mandátum-vállalásra, — az atyámnak egy akciója volt, amellyel nem is értettem egészen egyet, mely azonban mégis ellenállhatatlan pressziót gyakorolt rám.

Az 1872. esztendő még erősen érezte azoknak a vallási és valláspolitikai mozgalmaknak lüktetését, amelyeket a vatikáni zsinat és különösen a pápai csalhatatlanság dogmájának meg-

állapítása felidézett. Ma már alig látszik érthetőnek az a viharzás, amely nemcsak teológiai, hanem politikai körökben is a tanító egyháznak e cselekedete körül, azt megelőzőleg és követőleg keletkezett. Legkevésbé látszik érthetőnek, hogy okos emberek, hazánkban is, azt hitték, hogy a világi hatalom eszközeivel meg lehessen gátolni egy hitágazat elfogadását a hívők részéről. Mégis megkísérelték. A magyar kormány a „placetum Regium“ rozsdás fegyvereihez nyúlt, hogy ezt a lehetetlen célt elérje; megtiltotta püspökeinek a pápai csalhatatlanságra vonatkozó zsinati határozat kihirdetését, melynek létezéséről mindenki a hírlapok útján tudott, és amely a Rómában történt kihirdetés által minden hívőre nézve úgymint már kötelezővé vált. Mint ha bizony azt, aki az egyház tanításának hinni akar, mert az isteni kinyilatkoztatás tolmácsát látja benne, egy miniszteri, vagy akár fejedelmi nemtetszés ebben csak egy pillanatig is gátolhatná; mintha nem volna az a gondolat, hogy bárki is hivatalos jóváhagyásnak, vagy a jóvá-nem-hagyásnak döntő hatályt tulajdonitana hitére, egyenesen kacagtató naivitás. És mégis e nézetten voltak, még pedig különben bkos emberek. Mennyire igaz, hogy a nem-hívő nem képes a hívőnek lélektanát megérteni! A legzseniálisabb írók, bölcsészek, költők egyaránt hajmeresztő sületlenségeket írnak, amikor a hívő lelket analizálni akarják, és a legnagyobb államférfiak — lásd Bismarck Kulturkampffját — a legsúlyosabb tévedésekbe esnek, midőn ezzel a tényezővel találkozhatnak. Így történt nálunk is, amikor a placetum segítségével akartak egy zsinati megállapítást Magyarországra nézve hatálytalanná tenni. Püspökeink legtöbbször, valószínűleg azért, mert a Rómában, történt kihirdetést elegendőnek ismerte, annyiban alkalmazkodott a tilalomhoz, hogy ünnepélyes kihirdetésétől tartózkodott. Egyedül Jekelfalussy fehérvári püspök helyezkedett azzal nyíltan ellentétbe; ő püspöki megyéjében a zsinat többi határozományaival együtt a pápai csalhatatlanságra vonatkozót is teljes ünnepélyességgel hirdette ki, és ezért „ad audiendum verbum“ a királyi rosszalás meghallgatására idéztetett; ennél erősebb szankciót ama nevezetes tilalomnak nem adtak. De ennyi is elég volt, hogy az erősebb színezetű katolikusok közt bizonyos ingerültséget támasszon. Más panaszuk a felekezeti iskoláknak községi iskolákká változtatására irányuló, kissé erőszakos, bár kevésbé sikeres akkori akció volt. Mindezekből folyólag egyes katolikus és konzervatív vezérférfiak és püspökök

tanácskozásokat folytattak arra nézve, nem kell-e a katolikus érdekek védelmére más országok mintája szerint pártot szervezni. A tanácskozások során az a nézet jutott túlsúlyra, hogy ez sem szükséges, sem célszerű nem volna; a zsinati határozmányok ellen megkezdett akció elaludt, a felekezeti iskolák feartartására a létező törvények kellő alapot adtak: szóval azt tartották, hogy nincs olyan támadás, amely védekezésre kényszerítene, anélkül pedig az új pártalakulás kilátással sem bírna, esetleg fel is idézhetné a veszélyeket, amelyek ellen védekezni akar. Atyám azonban más nézeten volt; ő a megelőzés szempontjából szükségesnek tartotta a politikai téren való tömörülést és — nagyon kevesek támogatásával — meg is indította az akciót, amely neki, tömérdek keserűségen felül, vagyoni erejét túlhaladó, súlyos anyagi áldozataiba is került. Én nem osztoztam a nézetében, de nem akartam őt cserben hagyni és így, kellenlően bár, de mégis jelöltséget vállaltam, a legrosszabbul megválasztott helyen: Pestmegye szentendrei kerületében. Jelöltségem Deák-párti volt, katolikus színezettel, illetve azzá lett, mivel a kerületben tett első lépéseim világossá tették, hogy a tervbe vett pártalakulásnak ott semmi talaja nincs, hogy az ottani igen erős baloldallal egyedül a már szervezett Deák-párt veheti fel a küzdelmet. Némi habozás után mind a helyi, mind az országos Deák-párt elfogadott jelöltjének. Nekem nem került lelki nehézségembe a „hamis start“ elejtése, mert vallási meggyőződéseimnek feláldozását tőlem senki sem kívánta, a külön párt gondolatáért pedig úgy sem lelkesedtem. Atyám is végül megelégedett azzal, hogy néhány Deák-párti kerületben megbízható katolikus jelölteket igyekezett felléptetni, ha jól emlékszem, a központi pártvezetőséggel létrejött megállapodás alapján. Ennyi sikere tehát édesatyám akciójának mégis volt.

Ezeket a rég elfelejtett dolgokat azért mondtam el némi részletességgel, mert azt a helyzetet értetik meg, amelyben képviselői pályámra megindultam, és amely meglehetősen elütött attól az állástól, amelyet magamnak később a képviselőházban kívívtam. Mindenki bizonyos kíváncsisággal fogadott, de kevesen rokonszenvvel. A baloldal a konzervatív ivadékot látta bennem, a liberális Deák-pártiak egy „ultramontán“ akció képviselőjét.

Két adomaszerű kis esemény szolgáljon ezeknek megvilágítására. Huszonhat éves koromnál fogva a körjegyzők közt jutott számomra hely; korelnök az öreg Gubody Sándor volt, intranzigens szélsőbaloldali. A Ház alakulásának rendjéhez tarto-

zott, hogy a korelnök a képviselői megbízólevelek átvétele végett hivatalos órákat tartott, melyeknél mindig egy körjegyző volt mellette. Mikor már gyérült a sor és a második-harmadik órán kettecskén egyedül ültünk az elnöki hivatalban, az öreg előbb csak mogorván nézett és egy szót sem szólt hozzám; láthatólag kellemetlen volt neki a tete a tete a fiatal „pecsovics“-csal. Kis idő múltán azonban elunta magát és kezdett adomázni és élcelődni; én az adomáit kellő figyelemmel hallgattam végig, élceit jó kedvvel megkacagtam, szerényen néha meg is toldottam, úgy hogy lassankint feloldódott a jégkéreg és az öreg határozottan jól érezte magát. Végül szemem közé nézett, kezét vállamra tette és elgondolkozva így szólt hozzám: „Nem, te nem vagy rossz ember!“ Ebből a nemleges megállapításból következtetést vonhattam az eredeti feltevésre. Gubody Sándor azonban attól az órától kezdve egyik legnagyobb jóakarómmá vált és hangulatot csinált mellettem a szélsőbaloldalon, ahol csakugyan senki sem sejtette, — de én sem sejtettem, — hogy valamikor én leszek a függetlenségi pártnak elnöke. A másik jellemző első találkozásom Pulszky Ferencsel volt, akivel később szintén baráti viszonyba léptem, ő akkor mindjárt fellépésem körülményeire való célzással szólított meg és azt fejtegette, hogy semmi szükség sincs egy külön katolikus pártra, mert senki az egyházat bántani nem akarja. Eszünk ágában sincs úgymond, az egyházi javakat elvenni; nekünk sokkal jobb, ha a püspökök gazdagok, mert ameddig azok, addig nem csinálnak bajt. Természetesen nem a szavakat adom vissza, melyekre már nem emlékszem, hanem a gondolatot, mely, mint igen jellemző, mélyen belevésődött emlékezetembe.

Mindenki elgondolhatja, hogy ekkép eleinte elég kényelmetlenül éreztem magamat abban a házban, amelyben vezérszerepre áhítoztam, amelyhez minden ifjú ambícióm fűződött. Valóban barátságos fogadtatásra csak azoknál a konzervatív elemeknél találtam, melyek akkor jutottak be a képviselőházba, élükön báró Sennyey Pállal; de ezeket is kissé feszélyezte a fellépésemhez tapadt klerikális színezet. Ürményi Miksa, Szögyény László, — a későbbi berlini nagykövet, — Beöthy Ákos; később Kállay Béni, mindannyian nálam valamivel idősebbek és tapasztaltabbak, a Deák-párton belül külön csoportot alkottak és Sennyeyt tekintették tulajdonképeni vezérüknek. Szecessziót ez nem akart jelenteni, csak bizonyos irányú befolyást a párt politikájára. Sennyey Pál atyai jóindulattal fogadott, a többiek

kissé haboztak, hogy bevegjenek-e a csoportjukba. Igazi támaszt tehát ott sem találtam, csak Sennyeynél; 6 tőle pedig ki-magasló egyéniségénél fogva a Deák-párt zöme inkább félt, semhogy hozzá vonzódott volna.

Ezt a hamis helyzetet, melyben tagadhatatlanul voltam, nagyban enyhítette Deák Ferencnek irántam való igaz jóakaratára. Az 1865-ik országgyűlésen történt összezördülés dacára, ő atyámat nagyon tisztelte és szerette és ezt velem is érezte. Hálás szívvel kell megemlékeznem arról, hogy az „öreg úr“ parlamenti életem ezen első nehéz hónapjaiban néhányszor valósággal tüntetett mellettem, és ezzel csakhamar kedvezővé tette helyzetemet. Először, midőn egy törvényjavaslathoz választóim érdekében módosítást indítványoztam a pártkörben. Ez nagyon szokatlan dolog volt, különösen fiatal képviselő részéről, nem is szívesen látták. De nekem volt annyi eszem, hogy teendő javaslatomat előzetesen Deákkal közöltem és hozzájárulását megnyertem. Mikor tehát, felszólalásom után, az illetékes miniszter indítványomat néhány felületes megjegyzéssel elutasította, általános meglepetésre Deák Ferenc mellette szólalt fel, és így nyert csatám volt. Másodszor pedig első képviselőházi felszólalásom alkalmából tüntetett ki, mellyel különben is nagy sikert arattam. A felállítandó Országos Zeneakadémiáról volt szó az 1873. évi költségvetés részletes tárgyalásánál. Az előző országgyűlésen a Ház az erre vonatkozó tételt mint fölösleges „luxus-kiadást“ törölte. 1872-ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter azt újból beállította, de ismét erős ellenzéssel találkozott. Az intézmény létesítésének terve kapcsolatban volt Liszt Ferencnek, mint vezetőjének, állandó idetelepítésével. Ez a körülmény némelyeknél, nálam is, fokozta, másoknál leszállította az intézményért való lelkesedést, melynek közművelődési jelentőségét akkor még igen kevesen fogták fel. A megindult vita eredménye igen kétes volt; akkor, mint lelkes zenebarát és mint Liszt Ferenc rajongó tisztelője, de nem ebből a személyes okból, hanem, mert az ő ittmaradását kulturái értéknek tartottam, elhatároztam, hogy felszólalok.

Szűzbeszédnek alig választhattam volna alkalmasabb tárgyat. A szűzbeszéd tárgya — nézetem szerint — egyáltalán olyan legyen, amely kívül áll a nagy politikai szenvedélyeken, és így lehetővé teszi, hogy a szónokot mindén oldalon rokonszenvvel hallgassák; tehát: valamely közműveltségi, közgazdasági avagy technikai kérdés, de nem túlságosan száraz, és olyan,

amely általános érdeklődés keltésére alkalmas. A beszéd ne legyen túlhosszú; a kezdő szónok szerénysége rövidségben nyilvánuljon és a Ház tekintélyei ellen irányított polémia elkerülésében, de semmikép se szerénységi frázisokban, mentegetőzésekben, amelyek unalmasak is, és amelyeket nem is tekintenek őszintéknek. Ha van mondanivalód, jogod is van azt elmondani; ha nincs, ne mentegetődzél, hanem hallgass. Én ezeket a szabályokat ösztönszerűleg követtem és azonkívül első felszólalásomat Deák Ferenc védnöksége alá helyeztem. Az öreg úr ugyanis a részletes költségvetési vita alatt többnyire a Ház folyosóján tartózkodott és adomázott. Mikor felszólalásom ideje közeledett, elmentem hozzá és azt a kegyet kértem tőle, hogy jöjjön be a terembe, hallgassa meg első képviselőházi beszédemet. Meg is ígérte, meg is volt a hatása. Valóságos szenzáció volt, mikor nevem felhívásakor Deák Ferenc egész kíséretével belépett a terembe és tüntető érdeklődéssel felém fordulva foglalta el helyét. A Ház figyelme, mely kezdő szónoknak mindaddig biztosítva van, amíg azt saját hibájából el nem veszti, ezzel valóságos kíváncsisággá fokozódott. Mit éreztem én, amikor első ízben szóltam ahhoz a gyülekezethez, amelyben el voltam tökélve vezérszerepet játszani, de amelyben akkor még kevesek rokonszenvét bírtam? Hazudnék, ha azt állítanám, hogy minden elfogultságtól mentes voltam; az a síri csend, amely fogadott, az a tudat, hogy mennyi függ az első benyomástól, bizony rezgésbe hozta idegrendszeremet. De ez csak addig tartott, míg a két első mondatot elmondtam. Azon túl határozottan élveztem a helyzetet, és amint láttam, hogy miként nő a kedvező hatás, amint éreztem azt a magnetikus összeköttetést a hallgatósággal, mely a szónoklat lényege: teljes biztossággal kezeltem a szót, úgy, amint bennem keletkezett, mert ez az első beszédem sem volt előre leírva, csak átgondolva.

Mikor leültem, az öreg úr azzal tüntetett ki, hogy hozzám jött gratulálni és példáját sokan követték. A Ház füle és nagyrészenek rokonszenve biztosítva volt. Mert a magyar képviselőház alapjában jóindulatú testület volt mindaddig, míg a túlhajtott pártszenvedélyek és erőszakos összecsapások temperamentumát meg nem rontották. Pártkülönbség nélkül tudott örülni annak, ha körében feltűnt valaki, akitől jót várhatott. De ezen első beszédem hatása nem állott meg személyes helyzetemnél; megtörtént az, amit azóta nem értem el soha, és mások is ritkán: közvetlen befolyást gyakorolt a szavazásra, a zeneakadé-

miai tétel nagy többséggel keresztülment; és nem a magam, hanem a közvélemény megállapítása volt, hogy ez az eredmény nagyrészt felszólalásomnak volt köszönhető.

Első beszédem elmondásakor észlelt hangulatomról szólva, meg akarom azt toldani azzal, hogy félszázados szónoki pályám egész idején át, mai napig, minden gyakorlottság dacára, mindig bizonyos belső izgalommal állottam fel szólásra. Ha ezt az izgalmat elemezem, azt találom, hogy az sem nem aggodalom, sem nem elfogultság, hanem egyszerűen az idegrendszernek az a fokozott tevékenysége, melyre szükség van, hogy az adott gondolatoknak legvilágosabb, leghatásosabb, a hallgatóság lelkületéhez legjobban férköző kifejezését megtaláljuk. Hányszor mondtam magamnak, mikor valami fontos írásbeli munkálattal kínlódtam: „állítsatok elém 500 embert, akikhez szólhaszak és egy gyorsíró és egy negyedóra alatt meglesz, aminek elkészítéséhez csupán papírral és tollal két-három órára van szükségem“. Persze, aki írónak született, az ennek éppen fordítottját észleli.

Ámde vissza kell térnem személyes helyzetem leírásától ar általános politikai helyzethez. Már előbb jeleztem, hogy Andrassy távozásával a kiegyezési politika fénykora véget ért, de hogy ez külsőleg még jó ideig nem volt észrevehető; sőt, az 1875. évi fúzió és a hosszú Tisza-éra a megerősödés képét mutatják. 1872-ben a Deák-párt uralma még szilárdnak látszott. Az; „öreg úr“ egészségének és ezzel pártvezéri működésének gyengülése még nem volt szembeötlő. Az új miniszterelnöknek, Lónyay Menyhértnek erőteljes egyénisége bizalmat keltett; közte és a pártvezér közt még nem merültek fel azok az ellentétek, amelyek később tarthatatlan helyzetet teremtettek. Szóval az uralkodó párt önbizalma teljes volt. Igaz, hogy a baloldal az országban nagy erővel rendelkezett; de ezzel szemben Lónyay Menyhért az 1872. évi választásoknál nagy külső sikert aratott, még pedig azokkal az — akkor első ízben használt — eszközökkel, azokkal a fegyverekkel, amelyek a győzöt erősebben sebzik meg, mint a legyőzöttet. Az 1872. évi választások nagyon növesztették a Deák-párti többséget, de nem voltak sem elég szabadok, sem elég tiszták, hogy a legyőzött ellenzék az eredménybe való belenyugvást alkotmányos kötelességének ismerte volna: csakúgy nem, mint 1896-ban a Bánffy-féle és 1910-ben a munkapárti erőszakos és piszkos választások után. A végeredmény mind a három esetben kormánybukás és parlamenti vál-

ság volt, amin csak azok csodálkozhattak, akik nem hisznek az erkölcsi törvények hatályosságában. A baloldal minden árnyalata elkeseredett hangulatban jött az országgyűlésre, eltelve személyes gyűlölettel a miniszterelnök ellen, mely a legádázabb, szerintem igaztalan, de kellőképp vissza nem utasított támadásokban jutott kifejezésre. A bomlás jelei hamarosan mutatkoztak. Deák Ferenc nem rokonszenvezett Lónyay Menyhért politikai módszerével, lassan-lassan gyengült az ő vezető keze is. A párton belül frakciók keletkeztek; a miniszterelnök alig nyert védelmet pártja részéről, még végül a párt őt és ezzel önmagát is elejtette, bár egy ideig még tengődött. Ezzel szemben a balközép vezéreinek, Tisza Kálmánnak és Ghyczy Kálmánnak, főleg az elsőnek, tekintélye nőttön-nőtt; a Deák-párton egyre gyarapodott titkos bámulóinak száma, — különösen a konzervatívok vonzódtak hozzá, — ami, tekintve e nevezetes államférfiú későbbi fejlődését, helyes ösztönre vallott. Annyi bizonyos, hogy Tisza Kálmán bámulatos ügyességgel használta ki ezt a helyzetet; élesen megvonta a határvonalat saját pártja és az akkori szélsőbal közt, amelyben még nem volt teljesen tisztázva a 48-as vagy 49-es állásfoglalás (ami később, Irányi Dániel vezetése alatt, a 48 javára megtörtént); a pártja köréből kiindult mérges támadásokat nem fékezte, — hisz azok főintézője egyik benső bizalmasa, Csernátony Lajos volt, — de azokkal magát egyénileg nem azonosította, és inkább kiegyenlítő szerepet játszott, nagyban megbénítva ezzel a Deák-pártnak úgyszólván védekező kedvét. Ilyen volt a pártok helyzete, kevéssel az 1872. évi országgyűlés megnyílta után. Így fejlődött tovább, súlyosbítva a pénzügyekben beállott zavarok által, amelyek vezetését egy hatalmas eszű, de éppen erre nem termelt férfiúra, Kerkápoly Károlyra bízta.

Nem szándékozom a Deák-párt hatalmi lehanyatlásának összes fázisait, a Szlávy- és Bittó-minisztériummal történt kísérletezéseket leírni, mert azokban semmi részem nem volt. Annyira nem találtam meg a helyemet, annyira nem láttam magam előtt lelkesítő célokat ebben a bomlási processzusban, hogy jóformán teljesen visszavonultam a képviselőháztól és hónapokig be sem tettem lábamat a tanácskozó-terembe. Sennyey, akit szívesen, követtem volna, zárkózottan és tartózkodóan viselkedett. Tulajdonképp idegennek érezte magát abban a politikai környezetben, amelynek hagyományai az övéitől különböztek, amellyel azonban ellentétbe jönni nem akart, mert mégis azt képviselte,

ami a politikai lehetőségek közül őhöz legközelebb állott. A Deák-pártba bejutott konzervatív töredék akkor meddő teoretizáló elégedetlenségben merítette ki szellemi erejét. Ez így tartott 1874 végéig és én ezt az egész időt többnyire Budapestről távol, részint családi, részint baráti körben töltöttem. Liszt Ferenc és Mihalovich Ödön által, akivel akkor vált benső barátsággá 1870-ben megkezdett ismeretségünk, mind szorosabb összeköttetésbe jutottam a zenészvilággal, melynek mozgalmi jobban érdekelték az akkori politikánál. Wagnerista már előbb is voltam, — öreg kalsburgi zenetanárom irányította arrafelé vezető első lépéseimet, — most többrendbeli művészi kirándulásaim mélyebben belevezettek a kolosszális lángész megértésébe. Mindazonáltal nem voltam exkluzív ízlésű: minden zenei szépet, beleértve az egyszerű olasz operákat és a Strausz-féle keringőket, élvezni tudtam, és ebben mestereim által sem engedtem magamat megzavartatni. A zene mellett bölcsészeti munkákat olvastam; még tanulmányaimban is mással foglalkoztam, mint politikával. De 1874 vége felé mindez megváltozott. A Deák-párt agóniája akut stádiumba lépett. Az „öreg ur“ betegen visszavonult, a pénzügyek romlása katasztrófára mutatott, a frakciók harca mind tűrhetlenebbé vált. Minden szem akkor az egyetlen ember felé fordult a Deák-pártban, aki valószínűleg kimagaslott, akiben jellem és ész, tekintély egyesült, aki született vezér volt: Sennyey Pál felé. A liberális Deák-pártiak legyőzték a konzervatív eredettel szemben táplált aggodalmakat, helyesebben ellenszenvet; felajánlottak Sennyey Pálnak a vezéri pálcát, mert csak tőle várhatták a párt megmentését. Ekkor én is kezdtem figyelni: a Sennyey vezetése alá került pártban megtaláltam volna helyemet, lelkesen állottam volna szolgálataiba. Igazi politikai életem kezdetét bekapcsoltam volna ifjúkori benyomásaimba. A vezér elhatározására nem gyakoroltam befolyást: vártam.

Az elhatározás az volt, hogy Sennyey nem vállalta el azt a vezérséget, amely után csak kezét kellett kinyújtania. Sokan ezért szigorúan bírálták. Chambord-hoz hasonlították, aki a fehér zászló miatt elhalasztotta a királyság helyreállításának alkalmát. Szerintem ez a kritika igaztalan. Chambord-nak is igaza volt, amikor nem vállalkozott olyan királyságra, amelynek csak egy adott pillanatban volt a nemzetgyűlésen többsége, de gyökerei nem voltak, vagy, ha voltak, nem az ő királysága nőtt volna ki azokból; csak a szó volt ugyanaz, a fogalom alapján külön-

böző. Sennyeynek is igaza volt, amikor nem vállalkozott egy olyan politika képviselőjére, mely nem volt az övé, melyet elfogadott ugyan, de amelyben valójában nem hitt; olyan párttal, mely őt csak mentőeszkárnak akarta megragadni, de igaz bizalommal iránta nem volt. Az egyik és másik esetben csak pünkösdi királyság keletkezhetett volna, újabb válságok kilátásával. Sennyey nem volt fejlődésben és forrongásban lévő politikus, akit a viszonyok alakíthattak volna, ő megállapodott egyéniség volt, a konzervatív párt hagyományainak megtestesülése, ő igenis kereste a módját, hogy ezeket hogyan illeszthesse be a változott viszonyokba; de erre a Deák-párt, melynek túlnyomó része a régi magyar szabadelvű-pártban gyökerezett, semmiestre sem volt alkalmas eszköz. Hogy a dolog más alakban nem sikerült, hogy magának Sennyeynek nagy elméje sem tudta azt meggyőző alakba önteni, ez csak annyit bizonyít, hogy a feladat lehetetlen volt, amit utólag könnyű belátni, de Sennyey megállapodott-egyéniisége és a Deák-párti vezérség követelményei közt olyan ellentét tátongott, melyen csak kevésbé önértetes és kevésbé becsületes férfiú tehetne volna túl magát, mint amilyen Sennyey Pál volt.

Nem tudom, igaz-e, hogy a Deák-párt küzdésének ezen utolsó stádiumában bizonyos szálak fonódtak Sennyey Pál és Tisza Kálmán közt, és hogy Sennyey nem idegenkedett volna egy szélesebbkörű együttműködés gondolatától, melybe esetleg a balközépet is belevonták volna.

Némelyek szerint Tisza Sennyeyt akkor hitegette, hogy elvonja attól a küldetéstől, amely a Deák-párt lábraállása tekintetében neki kínálkozott. Mindezt nem tudom, nem is törődöm vele. Egyáltalán: aki emlékirataimban kulisszamögötti intrikákról, titkos cselszövényekről vár leleplezéseket, csalódással fogja azokat félretenni. Nekem ilyenekhez sohasem volt sem tehetségem, sem kedvem. A nagy kérdések nem is ezek által, nem az ellesett előszobai pletykák vagy budoár-titkok szerint dőlnek el, hanem az eszmék és ezek képviselőinek nyílt harcában, természetes fejlődésében, terjedésében és megerősödésében. Lenéztek érte, de én más fegyvert sohasem ismertem és — nem tehetek róla — bár elég kíméletlenül tudok ítélni politikai pályám hibáiról, ebben a pontban magamnak adok igazat bírálóimmal szemben. Legalább sohasem voltam a közélet lealacsonyodásának tényezője.

Sennyey Pál akkori elhatározása annyira természetes ala-

pokon nyugodott, hogy ilyen mellékmotívumokra nem szorult, és azok döntőleg azt semmiesetre sem befolyásolták; de bekövetkezett most, ami elmaradhatatlan volt. Mivel a Deák-párt többé fenntartható nem volt, új pártalakulásnak kellett bekövetkezni. Mivel Tisza Kálmán volt az egyetlen erős ember, a hatalomnak az ő kezébe kellett kerülni. E természetes folyamatnak egyetlen akadályát, a közjogi álláspont különbségét, Tisza Kálmán elhárította azzal, hogy az 1867. évi közjogi alapot — hogy miféle körülírásokkal, az egészen mindegy — elfogadta. Így mindazok, akik utógondolat nélkül a *pragmatica sanctio* alapján állottak és a régi magyar szabadelvű-párt hagyományait vallották, egy párttá egyesültek. Ennek szinte természetes következménye volt a konzervatívok különválása, Sennyey Pál vezérlete alatt.

A dolog ekként rendben lett volna és voltak, akik igazán azt hitték, hogy a közjogi kérdés kiküszöbölésével (a maroknyi szélsőbalt *quantité négligeable*-nak tekintették a legtöbben) a magyar politika tényezői végre természetszerű alapokra helyezkednek, még pedig az általános érvényűnek gondolt konzervatív-liberális sablon szerint. De ennek az okoskodásnak többszöri hibája volt.

Először is a közjogi kérdés nem volt kiküszöbölve azzal, hogy egy párt és annak vezérei a közjogi opposzícióról lemondtak. A közjogi kérdés kiküszöbölésének csak egy módja lehetett: a teljes nemzeti élet minden lényeges kellékének a nemzet számára való megszerzése. Ha egy nemzet életének közjogi természetű — a nemzeti élet szükségszerű követelményeivel ellentétben álló — fogyatékságai vannak, akkor azok mellőzhetetlenül fájdalmat és zavart okoznak a nemzeti szervezetben és akkor éppúgy nem lehet a közjogi kérdéseket megszüntetnek nyilvánítani, amint nem lehet p. o. a táplálkozás hiányát azzal pótolni, hogy nem beszélünk róla. Mivel pedig az 1867. évi és azt követő törvényalkotás (véderő) ezt a biológiai követelményt nem valósította meg, hiába mondott le egy párt közjogi követelményeiről: a közjogi kérdés csakúgy tovább létezett, mint előbb, amit a szélsőbálnak mindjárt a legközelebbi (a fűziót követő második) választásoknál történt és azután folyton haladó térfoglalása igazolt is. Ha Tisza Kálmán, mint azt a közvélemény várta, a nemzeti élet hiányzó szerveit, különösen a magyar nemzeti véderőt, az 1867: XII. te. keretein belül iparkodik megszerezni és ezzel minden igazán fájó hiányosságot megszüntetni, akkor elérhette

volna a közjogi kérdés domináló helyzetének megszüntetését, és akkor a politikai morál szempontjából is kifogástalanabb lett volna eljárása. De nem ezt tette, hanem épp ő alatta csontosodott meg a 67-es politika azzá a merev közjogi konzervatizmussá, amely, amint jó forrásból tudom, messze állott Deák Ferenc gondolatvilágától. A forma megmaradt, sőt valóságos betűkultusszá fejlődött, kivéve ott, ahol a betű a magyar felfogásnak kedvezett, p. o. az 1867: XII. tc.-nek a „magyar hadseregről“ szóló kitételénél, amit „frázisnak“ nyilvánítottak; de a koncepció életét veszttette, a szellem elpárolgott. Eredménykép a közjogi opposzió a Tisza-rendszer uralma alatt erősebbé és hevesebbé vált, mint azelőtt.

Ez volt az első bökkenő. A második abból állott, hogy a „konzervatív“ és „liberális“ elnevezések talán már egyáltalán idejüket múlták, tartalmatlanokká váltak, de különösen Magyarországon nem fejezték ki azt, ami a politikai áramlatokat tulajdonkép jellemezte. A konzervatív-pártnak, mint parlamenti pártnak az előbb kifejtett okokból nem lehetett talaja; és ezt annyira érezték maguk a konzervatívok, hogy, míg a Deák-párt zömének és a balközépnek fúziójából keletkezett párt habozás nélkül felvette a „szabadelvű-párt“ nevet és ezzel tagadhatatlanul hódított, ők nem merték azt a pártot, amelyben újjászületésüket látták, „konzervatív-pártnak“ nevezni, hanem a „jobboldali ellenzék“ színtelen nevével éltek. Ez az elnevezés, épp úgy, mint a későbbi „egyesült ellenzék“ és a „mérsékelt ellenzék“ elnevezések nyilvánvalóan hibásak, mert nem jelölnek meg elvet és irányt, hanem csak helyzetet. Egy komoly párt nem lehet természeténél fogva „kormánypárt“ vagy „ellenzék“, hanem hol az egyik, hol a másik, aszerint, amint elvei a kormányzatban érvényesülnek, vagy nem. Minden ilyen alkalmi elnevezés vagy azt jelzi, hogy az alakulás is csak alkalmi, igazi maradandó tárgyi tartalommal nem bíró, vagy pedig azt, hogy irányát nem meri bevallani. Az egyik is, másik is iszonyú gyengeség; még többet árt, mint az a másik véglet, mely pedig erkölcsi szempontból súlyosabb megítélés alá esik, midőn t. i. egy pártnak van elnevezése, amely irányt jelez, de valóban azt az irányt nem követi. És ez volt körülbelül a szabadelvű-párt esete. 1875-től 1890-ig egyetlen egy szabadelvűnek nevezhető alkotása nem volt, sőt minden szabadelvű kezdeményezéssel állandóan szembe fordult. De azért a név mégis hatott, bár csak bő köpenyeg volt, mely alatt igen vegyes társaság fért meg.

A harmadik baj ugyanis az volt, hogy valójában nem történt meg az a különválása a liberális és konzervatív elemeknek, amelytől sok doktriner lélek a helyzet gyökeres javulását várta. Az „itio in partes“ más lélektani indokok befolyása alatt történt, melyek közül a vezérek iránt táplált rokon- vagy ellenszenv nem csekély szerepet játszott. Sennyey egyénisége többeket vonzott, akik éppenséggel nem voltak konzervatívek. Ha végigtekintünk az ő vezérkarán, ott találjuk báró Liphay Bélát, aki az akkori idők. neves politikusai közt talán leginkább volt európai értelemben „liberális“; ott Beöthy Ákost, akit Disraeli-bálványozás és a Tiszák ellen táplált öröklött antagonizmus hozott ebbe a táborba; ott Kállay Bénit, akinek egyénisége teljesen kívül állott a konzervatív-liberális kontroverziákon, aki külpolitikai célokkal volt telítve és ezekben — mint később kiderült — nem értett egyet vezérével. Igazán tipikus konzervatív alakok ebben a kis pártban tulajdonképp csak Ürményi Miksa és Szögyény László voltak. Az előbbi szellemes, ötletes, atyjától örökölt hajlammal a szarkazmushoz; sajnos, kis idő múlva anyagi zavarok miatt a közélettől meg kellett válnia. Az utóbbi okos, helyes Ítéletképesseggel bíró, kissé lomha természetű, tetőtől-talpig derék ember. Hogy valamikor diplomata legyen belőle, azt barátai nem sejtették; megmosolyogták volna ezt a feltevést, ha valaha valaki megemlíti; de maga Szögyény sem gondolt rá. Dehát én magam? Én konzervatív-párti voltam személyes ragaszkodásból. Az lebegett előttem, hogy emberek, akiket tiszteltem és szerettem, igazukhoz jussanak; de igen rövid idő kellett hozzá, hogy a konzervatív hagyományoktól nagyon eltérő lelki diszpozícióm napfényre jusson és magának a politikában új medret ásson.

Nem csekélyebb, sőt kirívóbb volt a tarkabarkaság az úgynevezett szabadelvű-párton. Voltak ott igazi liberálisok, sőt radikálisok és ultra-konzervatívek össze-vissza. A konzervatív elemek nagyrésze hagyományos aulikus szellemből a hatalommal tartott. A magyar konzervatív-pártnak nem voltak ellenzéki hagyományai. A nagy tévedés épp abból állott, hogy angol mintákat akartunk utánozni, holott alkotmányunk fejlődése egészen más, 1848-ig nem parlamentáris volt. A konzervatív ellenzék fogalma tehát egészen új valami volt és nem ment be egyhamar éppen a konzervatív elemek fejébe. Így az arisztokrácia és a magyar klérus legnagyobb része a szabadelvű-pártnal tartott és Tisza Kálmánban volt elég taktikai ésszerűség, hogy ezeket a

csatlakozásokat valami nagyon liberális politika által ne zárja, hanem inkább szürke opportunizmussal elősegítse. Ez a szürke opportunizmus jellemezte az egész Tisza-érát. Kevés kivétellel (Széli, Trefort) szürke emberek váltották fel egymást a különböző tárcákban; szürke rendszabályok, alkalmi törvényhozás, minden igazi reformtevékenység kizárásával. Azok a szenvedélyek, melyek az akkori politikai küzdelmekből keletkeztek, bennem rég lelohadtak. Tudok arról az éráról elfogulatlanul ítélni, tudom érdemeit elismerni, az országnak tett szolgálatait méltányolni: de hogy emelte volna a nemzet erkölcsi színvonalát, azt legnagyobb bámulója sem állíthatja.

De mindezt mi akkor nem tudtuk, hanem teljes lelkesedéssel üdvözlöttük az „elvi alapon“ álló pártalakulásokat, biztunk vezérünkben, pártunk jövőjében. Magamra nézve érkezettnek láttam a politikai cselekvés óráját és mindjárt az első indemnitási vitánál, mely az új érat megnyitotta, elmondtam első nagy politikai beszédemet. Témám a „szabadelvű párt“ programm-nélkülisége volt. Kifejtettem, hogy a pártnak nincs eszmei közösségen alapuló létjogosultsága, hanem hogy csupán hatalmi szövetkezésként jelentkezik; kiemeltem azt a kötelességet, mint kormányzópártnak, hogy a közelgő választások előtt az országot politikája iránt tájékoztassa. Az egész elég jól volt felépítve és hatásában használt kezdő szónoki hírnevemnek, bár néhány ízléstelenségtől nem volt mentes. Azután a választásokig nem volt többé alkalom politikai akcióra, és így én sem szerepeltem többé ezen az országgyűlésen.

Kérdés, vajjon akkor, amikor a szabadelvű-párt programmtalansága ellen oly élesen kifakadtam, saját pártom, a Sennyey párt, e tekintetben hogyan állott? Véleményem szerint kifogástalanul. Programmon helyesen csak egy iránynak világos megjelölését lehet érteni, részletezés csak egy-két olyan konkrét kérdésben kívánatos, mely közvetlen megoldás előtt áll; különben a hosszú időkre kiterjedő részletezett programok képtelen helyzeteket teremtenek pártokra és politikusokra nézve. Példa rá 1906-ban a függetlenségi, 1918-ban a szociáldemokrata-párt. Különösen közigazdasági kérdésekben képtelenség magunkat 1900-ban lekötöni arra, hogy 1910-ben mit fogunk tenni. Tudhatjuk-e, hogy akkor minők lesznek a viszonyok? Ha tehát így józan értelemben vesszük a program szót, a Sennyey-párt a programadás kötelességének megfelelt. Alapul

Sennyeynek egy költségvetési beszéde szolgált, melyben az állami élet összes ágaira kiterjedően kifejtette felfogásait. Ezt a párt később a választókhöz intézett szózatban foglalta össze. Kidomborodtak a következő gondolatok: a pénzügyi bajokkal szemben az egész állami életnek egyszerűsítése, tehát: takarékosági politika a szabadelvű-párti kormány adóemelési politikájával szemben; közigazgatási reform állami közigazgatással; a honvédségnek a hadsereggel való közelebbi összeköttetésbe hozatala — viszont: magyar szellem bevitele a hadseregbe magyar katonai nevelés útján. A közgazdasági téren hiányoztak a jellemző momentumok. Sennyey egészen a szabad kereskedelem híve volt és nem igen rajongott állami beavatkozásért közgazdasági dolgokban. Előbb említett beszédében Budapestnek, mint kereskedelmi gócpontnak, fejlesztését hangsúlyozta különösen,

Ez a program konzervatív volt, de neo-konzervatív. A közigazgatás reformjára vonatkozó részével nagyon sok konzervatívot idegenített el, akik a fennálló megyei rendszerben — nem alaptalanul — a konzervatív társadalmi rétegek hatalmi pozíciójának egyik oszlopát látták. A katonai program a régi konzervatív hagyományra vallott. Ürményi Miksa volt annak első megpendítője és valóban csodálatos, hogy én politikai működésemet olyan katonai programmal kezdtem, amely véderőnk azon részét is, amely — úgy ahogy — nemzeti jelleggel bírt, önállóságában érinteni akarta. Igaz, hogy ellenszolgáltatásul a magyar katonai nevelést és ezzel a magyar szellemnek a hadseregbe bevitelét kívánta. Ezt is Ürményi Miksa hozta fel először a képviselőházban, és később, midőn a honvédségi intézmény lefokozására vonatkozó programponthoz kifejezetten eljöttem, ez utóbbiba annál makacsabban belekapaszkodtam. Ez a gondolat orthodox konzervatív eredeténél fogva áthidalásul szolgált közpályám első éveinek katonai politikája és a későbbi közt. Ebbe kötöttem bele a nemzeti jellegű véderőre vonatkozó követeléseimet abban az átmeneti időben, melyben még azt az illúziót akartam magamban fenntartani, hogy politikám a régi konzervatív hagyományoknak megfelel. Ily keretek közé szorítva azonban ez a politikai koncepció határozottan szerencsétlen volt. Fölfelé, lefelé egyaránt visszataszító hatást gyakorolt. Az uralkodó és a katonai körök a magyar katonai nevelést utasították vissza, — a közvélemény \$ honvédség „elközösítését“. Mikor pedig én ep utóbbit elejtettem, akkor is a

magyar katonai nevelés követelése egymagában nem válhatta ki a közvéleményből azt az erőt, amely a másik oldalon mutatkozó ellentállást legyőzhette volna. Jelentősége szimbolikus volt, de ezt a szimbólumot csak ott értették meg, ahol attól, amit szimbolizált, irtóztak. Ezekre bőven lesz alkalmam visszatérni. Most csak az 1875-ben elfoglalt hadállást akarom jellemezni, melyben barátaimmal együtt a választásoknak nekimentünk.

Ezek a választások, mint előrelátható volt, az újonnan keletkezett szabadelvű-pártnak fényes diadalával végződtek. Még nem volt idő, sem alkalom arra, hogy a fűzióhoz, és különösen Tisza Kálmán- vezérségéhez fűzött illúziók eloszoljanak. Az összes társadalmi erőtényezők a szabadelvű-pártot támogatták, mert, ha különös okuk nincs az ellenkezőre, szeretnek a hatalom árnyékában meghúzódni. A szabadelvű-párt mellett működött az előbb fennállott két nagy pártnak egész szervezett apparátusa és mellette a kormányhatalom, mely régi választási rendszerünk alatt szinte ellenállhatatlan súllyal nehezedett a „népakarat“ nyilvánítására. A jelen esetben különös erőfeszítésre nem volt szüksége. Az 1875. évi választások azok közé tartoznak, amelyekhez legkevesebb visszaélés emléke fűződik; türehtőleg tiszták és szabadok voltak; az előbb említett lélektani tényezők önmagukban is biztosították az eredményt.

A szabadelvű-párt óriási többséget nyert, a szélsőbali és a jobboldali (konzervatív) ellenzék mindegyik, körülbelül 20—25 mandátummal birt; 453 képviselőből alig volt 50 ellenzéki és ez is fele-felerészben a politikai felfogás két legszélsőbb pólusán állott.

Sennyeyt és pártját ez a számszerinti csekély eredmény nem csüggesztette; nem is volt váratlan. Sennyey maga tulajdonképp nem is igen akart „pártot játszani“, hanem megelégedett volna azzal, hogy egynéhány kiválóbb tehetségű, rokonszomszagos férfiú sorakozzék körülötte, hatalmi igények nélkül, csupán nagy kérdéseknél vetvén latba tudásukat, képességüket, tekintélyüket. A Peel-iták szerepére gondolt, az angol parlamenti férfiaknak arra a csekély számú csoportjára, akik Sir Róbert Peelnek a konzervatív-pártnal való összeveszése után is ragaszkodtak hozzá és később, látszólagos elszigeteltségük dacára, döntő szerephez jutottak. De ez a gondolat a mi viszonyaink közt nem volt keresztülvihető. Ha három magyar ember együtt akar politikát csinálni, akkor pártot alkot, az egyik elnök, a másik al-elnök, a harmadik jegyző lesz és kötelességének tartja minden

alkalommal „állást foglalni“. Ez a folytonos „állásfoglalás“ egyáltalán a magyar ellenzéki politikának egyik átka volt; az angol ellenzék néha egy-két évig sem ad magáról életjelt, hanem vár, míg oly alkalom kerül, amelynél tárgyi alapja van a támadásnak és amikor ennél fogva hatást gyakorolhat a közvéleményre. Nálunk a pártok mindjárt zúgolódnak és elveszetteknek tartják magukat, ha nem rendeznek folyton vitákat, néha nagyon keresett érvelésekkel. Ez a sok mondva-csinált támadás azután elrontja hitelét és lerontja hatását az alappal bíró támadásnak is; a közönség sablonszerű játéknak, személyes dulakodásnak tekinti az egészet és lassankint megszűnik iránta érdeklődni.

Valami lappangó disszonancia uralkodott tehát kezdettől fogva a Sennyey-párt és vezére közt. Sennyey oktatni akarta a nemzetet és ebben a rezervált méltóságteljes állásban akarta bevárni a dolgok fejlődését; a párt azonban párt akart lenni, mint olyan érvényesülni, támadni, ellenzéki áramlatot teremteni és azt magához ragadni. Sennyey a maga koncepciója szerint vitte a vezérszerepet, de ez a koncepció nem volt a párté. Ámde azért ez a kis csoport nagyon tevékeny volt; előbb emiutott vezértagjai a választásokból mindannyian visszakerültek a képviselőházba, kivéve engemet. Én megbuktam, még pedig oly módon, hogy alig megkezdett parlamenti életem majdnem véglegesen be is fejeződött.

Régi kerületemben nem bíztam, hanem ahelyett, téves helyi értesülések alapján, a kőszegi kerületben léptem fel, ahol, nagyon szép választási küzdelem után, kisebbségben maradtam. Akkor érvényesültem először valóban mint népszónok magyar és német nyelven. Első választási küzdelmem alatt is gyakran szóltam a néphez, de nem tudtam igazi hangulatot találni; a küzdelem körülményei, a kerület viszonyai nem hatottak lelkemre ébresztőleg, s ha lelkem nem melegszik fel, nem tudok szónokolni. Kőszegen ez egészen más volt. Lelkesedtem az ügyért, melyet képviseltem, rokonszenves benyomást nyertem az ottani néptől, mind a magyar-, mind a németajkúaktól. Támasz nélkül állottam a helyi hatalmasságokkal szemben, egyedül a népre gyakorlandó hatásomban bízva, és valóban egy hajszálon múlt, hogy nem győztem. A legtisztább eszközökkel hatalmas pártot teremtettem a semmiből. Ekkor állapítottam meg népszónoklati módszeremet, mellyel későbbi években nem csekély sikereket arattam. Alapvető elveim ezek voltak: Az úgynevezett „né-

pies hang“ keresettségét kerülni kell; a nép úgy sem hisz benne és legfeljebb lenézést lát abban és boszankodik, hogy nem úgy beszélünk hozzá, amint különben beszélni szoktunk. Én mindig szokott nyelvezetemmel szoltam a tömeghez, de a legnagyobb egyszerűsége és világosságra törekedtem, megmagyaráztam mindent, ami rendes látókörükön kívül esett; ahol az értelmiség csekélyebb fokát találtam, azt is megmagyaráztam, hogy mi az: egy millió — meg száz millió stb. Előszeretettel használtam hasonlatokat a gazdasági életből; egyszerű érzelmi világukból indultam ki, hogy fokozatosan magasabb érzelmi szempontokat is megértessek és átéreztessek; néha adomaszerű betétekkel Tarkítottam előadásomat. Sohasem hízelegtem, de az egyszerű ember becsületézésére hivatkoztam, melyet egyenlően értékeltem az u. n. „úrival“ és ezt az igazi egyenlőség alapjául állítottam oda, mely nélkül mindenkor csak hazugság lehet. Ezzel a módszerrel gyakran sikerült bonyolult politikai kérdések megértéséig vinnem a tömegeket és bennük valódi politikai meggyőződést érlelni, amit legfényesebben bizonyít utolsó választókerületemnek, *Jászberénynek* 1881-től mai napig, tehát negyven éven át saját helyi érdekei ellenére tanúsított törhetlen hűsége.

Soha választott és választó közti viszony tisztább erkölcsi alapon nem nyugodott. Mikor jászberényi képviselőségem 25 éves jubileumát ünnepeltük, joggal mondhattam derék választóimnak, hogy a mi összeköttetésünk azért oly szilárd, azért oly kedves mindegyikünk előtt, mert senki sem mondhatja, hogy általa erkölcsileg hanyatlott, rosszabb lett, hanem ellenkezőleg mindenki érzi, hogy emelkedett, hogy jobb emberré, jobb állampolgárrá lett. Valóban, a tömegekkel való sűrű érintkezésben, lelkiismeretem biztos tanúsága szerint, soha még csak kétes jellegű eszközökhöz sem folyamodtam, hanem inkább a szokottnál is nagyobb gondot fordítottam arra, hogy egy hajszálnyival se lépjem túl az igazságot. Sohasem éreztem annyira a szó hatásával összekötött felelősséget, mint akkor, amikor az enyémnél alacsonyabb műveltségi fokon álló közönséghez szoltam. Mindig előttem lebegett a latin költő szép mondata: *Maxima debetur puero reverentia*, — melyben a „puer“ kitételt „gyermek“-kel fordítottam és a gyermeteg elemre gondoltam, mely a néplélekben lakik, a „reverentia“ alatt pedig nem hajlongást, hanem a lelki tisztaság féltékeny tiszteletét értettem. Agitatórius tevékenységemre, ezt jól esik

megállapítanom, erkölcsi szempontból árnyék nem esik. Tudtam a hallgatóság minőségéhez is alkalmazkodni. Nyelvismeretem a hazánkban lakó népfajok közül, sajnos, csak a magyarral és némettel engedtek közvetlenül, érintkezniem és csakhamar rájöttem, hogy egészen különböző alaphangot kell az egyikkel és a másikkal szemben megütni. Hogy ezt a németeknél is eltaláltam, bizonyítja az a tény, hogy a délmagyarországi derék svábok igen nagy részét sikerült magyar nemzeti politikámnak megnyernem, melyhez, valamint személyemhez, hosszú éveken át valódi német hűséggel ragaszkodtak.

De elég erről ennyi. A kőszegi kerületben, mint már emiittem, agitációm minden erkölcsi sikerének dacára, a végén mégis csak megbuktam. Ekkor egy bács megyei jelöltje a pártnak javamra a jelöltségtől visszalépett, Bács megyében tíz nappal később lévén választások. Ott is megbuktam. Utolsó menedékül még egy erdélyi oláh kerület kínálkozott, amely — az oláhok passzivitása folytán, a helyi tényezőkkel való megállapodások alapján — „holtbizonyosnak“ látszott. Ennek a jelöltségnek története azonban annyira komikus, hogy itt el kell mondanom. Az az úriember, aki azt kitalálta és elrendezte, abban a gyengeségben szenvedett, hogy mellét mindenféle ordóvál akarta eltakarni; csak pápai ordója nem volt még, pedig ezt is akarta, még pedig „commandeur“-t, bár kálvinista ember% volt. Nem kötötte ki világosan, de értésünkre adta, hogy az én klerikális összekötéseim révén ennek elérésére számít. Meg is indítottam a dolgot; elég nehezen ment. Rómában természetesen kérdezték, hogy ennek az urnák a katolikus egyház körül micsoda érdemei vannak; erre nehéz volt válaszolni, hacsak azzal nem, hogy tarokk-pártira gyakran vendégül látta a szomszéd falu plébánosát, amit határozottan kévéseitek, sőt talán érdemszámba sem vettek. Végre mégis ki-sütöttük, hogy X úr egy leégett katolikus templom felépítését anyagi áldozattal is előmozdította; megvolt tehát az alap. Eredmény: az oláhok az utolsó pillanatban aktivitásba léptek, ellenem Axente Severut állították föl jelöltül és én három szavazattal megbuktam; X úr azonban megkapta a pápai commandeurt.

Az 1875. évi országgyűlés megnyitásánál tehát hiányoztam és ezt eléggé zokon vettem. Faute de mieux a főrendiházban iparkodtam az 1876. évi költségvetés alkalmával a Sennyey-párt álláspontját képviselni. A párt azonban nem nyugodott

bele távolmaradásomba és — körülbelül fél év múlva — megüresedvén egy nyitrai választókerület, ott kívánt felléptetni. A siker esélyei jók voltak, de én — némely kellemetlen mellékkörülmény miatt — haboztam a jelöltség elfogadásával. Mikor végre mégis elfogadtam, késő volt és ismét megbuktam.

Ekkor elvesztettem kedvemem és önbizalmamat: Végigbuktam az országon, ha nem is a Kárpátoktól az Adriáig, de a Vágtól az Oltig, a Dunántúltól a Tiszántúlig. Sehol sem kellettem. Arra az eredményre jutottam önmagamban, hogy a parlamenti pálya nem nekem való, hogy más hivatást kell keresnem, — talán a diplomáciában. De egyelőre ismét utazni akartam, szórakozni, erkölcsileg magamat kipihenni, mert mi tagadás benne, ezek az ismételt kudarcok kedélyemre hatottak. Elzárva láttam magam előtt azt a pályát, amelyre nagy ambícióval készültem, amelyre bizonyos képességet éreztem magamban. Időre volt szükségem, hogy az új megindulást átgondoljam, lelkileg magamban előkészítsem. De hogy újabb választási kísérletből nem kérek, hogy a parlamenti életről végleg lemondtam, aziránt tisztában voltam. Fel is oszlattam budapesti lakásomat, ahol választási baleseteim óta mentül kevesebbet tartózkodtam. Nem emlékszem, hogy minő konkrét terveim voltak a legközelebbi időre, csak a negatív elhatározás áll tisztán emlékezetemben.

A Gondviselés azonban nem így akarta. 1877 tavaszán egy-két napra Budapestre jöttem, hogy Sennyeytől és többi barátaitól elbúcsúzzam. Első szavaimat Sennyey azzal szakította félbe, hogy: „semmi búcsúzás, itt egy bizonyos kerület“. Árva-megye bobrói kerületének képviselőjét akkor nevezték ki táblai bírónak. Amint ez megtörtént, Zichy Edmond, mint az árvai uradalom kormányzója, mely az egész kerület területén dominált, Sennyeyhez fordult és nekem ajánlotta fel a kerületet. A papság jelöltségemet szívesen látta, úgyszintén a vármegye, melynek élén Zmeskál Zoltán, a Sennyey-párt lelkes hive állott mint alispán. Már pedig ettől a három tényezőtől függött ott az eredmény; a negyedik: a zsidóság — előttem ismeretlen okokból — mindig a papsággal szokott tartani, tehát ez is meg volt nyerve. Hogy ez azután igazán „bizonyos⁴⁴“ volt, sőt, amint mondani szokás: „több, mint bizonyos⁴⁴“, azt még az én tapasztalásokból fakadt pesszimizmusom sem vonhatta kétségbe. Mindazonáltal erősen védekeztem: már nagyon is kezdtem volt magamat beleélni új — bár még homályos — terveimbe. A válasz-

tási mozgalmakat pedig ismételt bukásaim annyira megutáltatták velem (ebből később kigyógyultam), hogy alig birtam magamat egy campagne-ra elhatározni. De végül engednem kellett vezérem és barátaim erőltetésének és az ügy iránti kötelesség-érzetemnek. Elvállaltam a jelöltséget, és ezzel életem ismét visszazökkent abba a kerékvágásba, amelyet azóta el nem hagyott.

Amint egyszer elhatároztam magamat, vígan bele is fogtam. Csak akkori hűséges inasom csóválta fejét. „Minek ez? — úgymond, — hisz úgysis megint megbukunk.“ Jóslata nem teljesedett. Megtanultam egy kis tót dikciót az alatt a 10—14 nap alatt, amíg a téli pompában ragyogó gyönyörű vidéket ottani barátaim kíséretében bejártam. Élveztem az utazás szépségeit és egyhangúlag megválasztattam. Ezzel kezdődik tulajdon képeni pályám. Azóta szakadatlanul tagja voltam a képviselőháznak.

V.

AZ 1878. ÉVI KÖZGAZDASÁGI KIEGYEZÉS — A KELETI VÁLSÁG — AZ EGYESÜLT ELLENZÉK

Pártom, különösen pedig vezérünk, nagy örömmel fogadta visszatérésemet. Én is buzgósággal vettem magamat ismét parlamenti hivatásomra; de az első hónapokban nevezetesebb vita nem fordult elő. Egy felszólalásomra emlékszem, amely nincs beszédeim gyűjteményében, a gyámügyi törvényjavaslat tárgyában. Nem volt úgynevezett „nagyszabású“ beszéd, de hozzájárult szónoki hírnevem megszilárdulásához. A pártnak vezető tagjai különben a már említettek voltak: Örményi, Beöthy, Kállay Béni, aki a párt lapját, a „Kelet népét“ is szerkesztette és magas színvonalon tartotta Halász Imre, kiváló közgazdasági író segítségével. Szögyény László is a vezérkarhoz tartozott, de a képviselőházban szerepelni nem kívánt. Valahányszor őt erre felkértük, az utolsó pillanatban mindig talált valami okot, hogy visszavonuljon.

A politikai élet elég rendesen folydogált, midőn 1877 végén a közgazdasági kiegyezés kérdései magas hullámokat kezdtek vetni.

Az 1867: XII. tx. tudvalevőleg nem tette közös ügyé sem a vámügyet, sem a jegybankot, bár a vám- és kereskedelmi szövetség megkötését ajánlotta; de arra az esetre, ha ebben az alakban nem sikerül az ország közgazdasági érdekeit megóvni, határozottan fenntartotta az ország szabad elhatározási jogát. Ezen az alapon 1868-ban tíz évre kötötte meg a vám- és kereske-

delmi szövetség egységes vámterülettel és a fogyasztási adók egyenlő szabályozásával. Egyidejűleg ugyancsak tíz évre állapított meg a közös jegybank kiváltsága és a közösügyi kvóta. Ez utóbbi közjogilag nem, de tényleg összefüggött a vámegegyezményvel, amennyiben a közös vámterületen a vámbevételek közöseknek nyilvánítottak, ami Magyarországra nézve pénzügyi előnyt jelentett.

Miután mindezek a megállapodások 1878-ban lejártak, gondoskodni kellett azok megújításáról vagy az alapvető közgazdasági intézményeknek más módon való rendezéséről. Egy nagy kérdés-komplexum zúdult tehát az országra, melynek megoldása épp annyi államférfiúi éleslátást, mint szakértelmet igényelt.

Hogy az akkori kormány mind a két tekintetben a helyzet magaslatán állott volna, nem merem állítani. A kormány, feje, Tisza Kálmán, közgazdasági kérdésekben nem volt otthonos. A közgazdasági tárcák gyenge kezekben voltak, betöltésüknél a pártszempont volt mérvadó. Egyedül Széli Kálmán pénzügyminiszter volt a feladatra rátermett egyéniség, de ő egyfelől még akkor nem érte el tudásának és tehetségeinek teljes kiforrottságát, másfelől pedig a pénzügyi nyomorúságnak mindennapi gondjaitól gyötörve, természetyszerűleg egyoldalúan fiskális szempontok szerint mérlegelte a megoldásokat.

Az önmagában véve is nehéz feladatot még többrendbeli tárgyi és személyi, mondjuk: pártpolitikai természetű bonyodalom súlyosbította.

Hogy ez utóbbival kezdjük, a balközép hangzatos jelszavai közt az önálló magyar jegybank is szerepelt. Mivel ez nem ellenkezett az 1867: XII. tc.-kel, ezt az egyet a balközép — elveinek hajótöréséből — a fúzióba átmentette. Érthető, hogy az elvtagadással vádolt képviselőknek zöme,⁴ de még inkább a naiv hitű vidék, erősen belekapaszkodott poggyászának ebbe az egyetlen megmentett darabjába. Valóban, Tisza Kálmán az önálló jegybank követelésével indult neki a tárgyalásoknak, ahol azonban csakhamar azt kellett tapasztalnia, hogy nemcsak valósággal létező, igen komoly tárgyi akadályokba (a valuta rendezetlensége), hanem hajthatatlan uralkodói vétóba is ütközik. A kormány ezt a nehézséget azzal kerülte meg, hogy előbb rendbehozta a többi kiegyezési kérdések egész komplexumát és csak akkor, amikor minden egyébre nézve megvolt a megállapodás, vetette föl az önálló jegybank

kérdését. Az uralkodó ellenzésével szemben Tisza Kálmán beadta lemondását és Sennyeyt ajánlotta utódjául, kinek azonban az a kötött útiránya lett volna, hogy az összes többi megállapodásokat magáévá tegye és ezenfelül a közös jegybankot is. Sennyey, aki — mint később fogom kifejteni — a létrejött közgazdasági megállapodásokat igen szerencsétleneknek találta (bár maga is a közös vámterület és bank alapján állott), erre természetesen nem vállalkozhatott. Ismét megtámadták azért, hogy a „hatalom“ megragadására kínálkozó alkalmat nem ragadta meg, és ismét neki kell igazat adnom kritikusaival szemben; akik, úgy hiszem, összetévesztik a hatalmat a miniszterséggel, holott a kettő nem mindig ugyanaz. Hatalomnak azt nevezem, midőn módomban áll. saját eszméimet megvalósítani; ha ez nincs meg, akkor a miniszterség nem más, mint amit a szó etimológiailag jelent: szolgaság, talán cifra szolgaság, de mégis csak szolgaság. Hogy Sennyey ebből nem kért, csak azokat lephette meg, akik nem ismerték, vagy kellően nem értékelték nagyszabású egyéniségét. A képviselőházban kifogástalan parlamentáris felfogással indokolta meg a neki odakínált kabinetalakítás visszautasítását. Szavai epigrammatikus éllel fordultak Tisza Kálmán ellen. „Nem azért — körülbelül így szölt — ne'm vállaltam a feladatot, mert ez idő szerint ebben a házban kisebbségben vagyok; ennek a helyzetnek vannak parlamentáris megoldási módozatai: hanem azért, mert nem azzal a szabad kézzel hívtak meg, amelyre szükségem volna, hogy t. i. a kiegyezési kérdések komplexumát illetőleg egészen elülről kezdhessem a tárgyalásokat. Kijelentettem illetékes helyen, hogy, amennyiben csak arról van szó, hogy a két kormány közt már létrejött megállapodások véglegesíttessenek, erre egyedül egy férfiú van hivatva és ez a férfiú Tisza Kálmán“. Én lelkesen egyteterttem vezéremmel és teljesen méltányoltam a visszautasításban rejlő igazságot és nagyságot, de nem mondhatnám, hogy ebben az érzésben pártunk egyértelműleg osztozott volna.

Az eredmény az lett, hogy Tisza Kálmán az uralkodó aggodalmait előtt meghajolt és a bankközösséget is vállalva, megmaradt állásában.

Tárgyilag — meggyőződésem szerint — ez a megoldás helyes volt, mert rendezetlen valutaviszonyaink mellett az önálló magyar bank létesítése csakugyan aggályos kísérlet lett volna. De az ügy egész lefolyása más szempontból járt igen nevezetes következményekkel. Ez volt az első erőpróba nép-

képviselő és király közt, még pedig a népképviselőre és a reá támaszkodó parlamentáris kormányra nézve a lehető legkedvezőbb körülmények közt. A kormány és pártja ugyanis csupán az országnak egy határozottan fenntartott jogát kívánta érvényesíteni és kívánta ezt közgazdasági ügyben, mely kategóriája az ügyeknek legelső sorban tartozik a népképviselő hatalmi körébe. Mindazonáltal meg kellett hátrálnia és a király álláspontja teljes diadalt aratott. Ezzel hosszú időre eldőlt a két alkotmányos tényező erőviszonyának kérdése a királyi hatalom túlsúlyának javára. Ha Tisza Kálmán korábbi álláspontjának elhagyását a bankkérdésben saját meggyőződése változásával indokolja, akkor ez nem válik annyira nyilvánvalóvá, De ő nem ezt tette, hanem kifejezetten a királyi aggodalmakra — értsd: vétóra — hivatkozott. Nálunk a királyi hatalom e túltengése még -azt is eredményezte, — amint már a bankkérdésben is megnyilvánult, — hogy az 1867. évi intézmények körén belül, pusztán királyi akarat alapján, egy újabb korlátozása keletkezett a nemzet tényleg élvezett önállósági attribútumainak, és hogy ez újabb korlátoknál való megállás az , úgynevezett „kormányképességnek“ első föltételévé vált. Történt pedig ez akkor, amikor a balközép vezére, az, aki függetlenségi szempontból ostromolta volt a kiegyezést, állott a hatalom élén, hátmögött egy olyan többséggel, amely majdnem az egész képviselőházból állott. Ez az utóbbi körülmény, egy hatalmas ellen* zék hiánya, a mi viszonyaink közt kifelé egyáltalán gyengesége volt a kormánynak; mert az osztrák kormánnyal folytatott minden tárgyalásnál az a tényező, amelynek csak az a fontos, hogy valami eredmény létrejöjjön, a királyi hatalom, egész súlyával ránehezedik a parlamenti szempontból erősebb kormányra; ennek kell engedni, mert ő „otthon mindent keresztülvihet“. Tisza Kálmán bankügyi veresége tehát a felfelé való határtalan megadásnak oly éráját nyitotta meg, melyből ritkán villant föl az önálló akarásnak egy-egy jelensége. Ez azután áthatotta az egész társadalmat és erősen hozzájárult a nemzet erkölcsi erejének megrontásához.

Jelen emlékirat későbbi részeiben még gyakran kell erre az eszmekörre visszatérnem, mert hiszen e körül forgott évtizedeken át politikai tevékenységem javarésze. Teljes tárgyilagos-sággal fogók ilyenkor annak a kérdésnek a megvilágítására törekedni, hogy mennyiben hibás a hatalmi viszonyok illetén kialakulásában Tisza Kálmán politikája, és hogy mennyiben volt

ez az egyensúlymegbillenés az ifjú magyar parlamentarizmus és forrongásban levő társadalmi viszonyaink akkori stádiumának természetes következménye. Itt elég legyen megállapítanunk, hogy 1877-ben ezeket az összefüggéseket senki teljes horderejükben fel nem ismerte, és hogy ennek folytán a bankkérdés fölött csodálatos könnyelműséggel tért napirendre a közönség. A közgazdasági kiegyezés tárgyi nehézségei, melyekről most már szólnom kell, nem is a bankkérdésben rejlettek, sem a közösügyi kvótakérdésben (mely utóbbi minden zökkenés nélkül intéztetett el a régi alap magatartásával), hanem a vám- és kereskedelmi ügyek elrendezésében. Ezekben a kérdésekben világszerte olyan áramlatok nyomultak előre, melyek homlokegyenest ellenkeztek azokkal, amelyek az első vámszövetség megkötésekor uralkodtak. Ezekkel kellett leszámolni, ezekbe kellett hazánk helyzetét beilleszteni. Itt tehát nem segíthetett az egyszerű meghosszabbítás, hanem újat kellett teremteni. Mellőzhetlenül szükséges, hogy ezt a helyzetet némileg bővebben ecseteljem. Elbeszélésem ez a része különben talán még ma is aktuálisabb minden egyébnél, amit ezeken a lapokon elmondok, mert tagadhatatlan — bár akkor alig sejtett — összefüggésben áll azokkal a szociális problémákkal, melyeket a háború talán egy századdal hamarabb érlelt meg, mint ahogyan háború nélkül érlelődtek volna.

A múlt század hatvanas éveiben tetőpontján állott a szabadkereskedelmi tanok uralma, nemcsak a tudományban, de az európai államok közgazdasági politikájában is. Abba az időbe esik Cobden agitációja és annak eredményeként, a III. Napóleon által Angliával kötött kereskedelmi szerződés. A példa mindenfelé hatott. Az osztrák-magyar monarchia, mint egységes vámterület, előbb Németországgal, azután Angliával (a híres „pót-konvencióban“) nagyon szabadelvű — azaz a vámvédelmet minimumra leszállító — kereskedelmi szerződéseket kötött, melyek tételeit általánossá tette a „legjobban kedvezményezett nemzet“ klauzulájának minden kereskedelmi szerződésbe való felvétele. A kiegyezési éra kezdetének vezető magyar közgazdászai és államférfiai ezt az irányt örömmel tették magukévá, részint, mert elméleti álláspontjuknak, részint, mert az ország akkori közgazdasági érdekeinek tökéletesen megfelelt.

A kiegyezés 1878. évi megújításának idején azonban Európaszerte visszafejlődés állott be a protekcionizmus felé. Franciaországban Thiers és Ponyer-Quertier régi protekcionisták kerültek a szerencsétlen háború után a kormány élére és

irányuk a hatalomból való távozásuk után is érvényesült. Németországban Bismarck közgazdasági kísérletei kezdtek kibontakozni hasonló irányban. Ami pedig minket közelebből érintett, az osztrák nagyipar képviselői nagy agitációt fejtettek ki a — szerintük — szabad kereskedelem által végromlással fenyegetett osztrák ipar megmentésére, vagyis a védvámrendszer helyreállítására. Az akkori osztrák kormány magáévá tette álláspontjukat. A kiegyezés megújításánál követelte, nemcsak az angol pótkonvenciónak, hanem az 1868-ban kötött, sokkal mérsékeltebben szabadkereskedelmi német kereskedelmi szerződésnek felmondását is (ami meg is történt) és egy erősen védvamos, új általános vámtarifa létesítését, melynek tételeiből — ez előre látható volt az agitáció természete folytán - a később megkötendő kereskedelmi szerződéseknél csak keveset volt hajlandó engedni. Ez tehát teljes és tökéletes rendszerváltozás volt.

Ezzel szemben Magyarország érdeke, a közös vámterület fenntartása esetén, akkor határozottan a szabadkereskedelem mellett való megmaradást követelte. Akkor még nagy gabonamennyiségeket vittünk ki egészen Angliáig; Nyugat-Európa gabonaszükségletének kielégítésében jelentékeny tényező voltunk, talán a legjelentékenyebb. Amerika még nem jelent meg az európai piacon; Oroszország vasúti rendszere még nem volt kiépítve. Másfelől saját iparunk még egészen kezdetleges volt. A közös vámterület magasabb vámtételei tehát ránk nézve tiszta teherként jelentkeztek, mely a magyar fogyasztóközönségre nehezedett; a magyar termelő pedig piacainak elvesztésétől, vagy legalább összezsugorodásától félt, ha az idegen bevitt megnehezítjük. Az agrár-protekciónizmust, gabona és egyéb élelmicikkek vámját, amiket mint kompenzációt suttyomban emlegetni kezdtek, akkor még jó (tudományos) társaságban meg sem említhető szürnyűségnek tartották — és így gondolkozott Sennyey is. Annyira mégsem volt megpecsételve a szabadkereskedelmi elmélet veresége, hogy idáig el lehetett volna menni. Kevés év kellett ahhoz, hogy ezt az utolsó lépést is megtegyük; de akkor még nem tudtuk magunkat rászáni.

Ezekbe a világrámlatokba illeszkedett be a külön magyar vámterület mellett — akkor még szerényen — megindult agitáció. A közjogi ellenzék — szerintem tévesen — a közjogi önállóság egyik attribútumaként karolta föl az eszmét; de voltak hívei a 67-esek közt is, részint pénzügyi segédforrásaink teljes felhasználhatása, részint iparteremtés szempontjából.

Ilyen háttérrel létesültek a közgazdasági kiegyezésre vonatkozó kormány-megállapodások. Magyarországnak nyújtott némi pénzügyi előny fejében, melyek Széll Kálmán pénzügyminisztert nyerték meg az ügynek, a közgazdasági kérdésben az osztrák álláspont, a protekcionizmus, magas tételű általános vámtarifával, győzött, mert neki kedvezett a világarámlat és mert Ausztriának a közgazdasági minisztériumok élén erősebb emberei voltak, és — ami állandó előnye volt — erősebb, céltudatosabb közgazdasági közvéleménye.

Ezek a kiegyezési javaslatok okozták az első szakadást a szabadelvű-pártban. A kormány tagjai közül a kereskedelmi miniszter, B. Simonyi Lajos, lemondott és a kilépők nagyobb részének élére állott, akik — körülbelül 70-en — „független szabadelvű-párt“ neve alatt alakultak külön. De kiléptek még Lónyay Menyhért, Kerkápoly Károly, Bittó István. Később Szilágyi Dezső és Pulszky Ágost és mások, akik azonban nem léptek be a független szabadelvű-pártba, hanem pártonkívüli diszszidensek maradtak. Látnivaló, hogy az első nagy kérdés a szabadelvű-pártot értelmi tőkéjének nagyrésztétől, talán mondhatni: javától fosztotta meg; de annál „egységesebbé“ vált, ami maradt, és többségnek elegendő volt. Az egész ellenzék, ha jól emlékszem, 130 főnél többre nem ment és négy csoportra oszlott, melyek közt semmi szellemi kapocs nem volt, hanem annál több antipátia. A szélsőbal és a Sennyey-párt a magyar politikának két szélső pólusát, a „független szabadelvű-párt“ a balközépi, végül a pártonkívüli disszidensek a Deák-párti mentalitás élő nyúlványait képviselték. Az utóbbiak a Deák-párt utolsó idejének hű képét nyújtották egymás közt való meghasonlottságukban; Lónyay és Kerkápoly elhasznált nagyságok voltak; a nagytehetségű és nagyratörő Szilágyi Dezső pedig még kereste jogosult ambíciójának útját.

A kép nem volna teljes, ha meg nem emlékezném néhány szabadelvű-párti képviselőről, aki a kiegyezést ellenezte, de mégsem hagyta el a pártot, hanem ad hoc felmentést nyert, vagy vett magának a pártfegyelem alól. Ilyen volt Kautz Gyula egyetemi tanár, akít egész tudományos működése a szabadkereskedelemhez kötött, akire nézve tehát erkölcsi lehetetlenség volt a védvámhoz való átpártolást szavazatával támogatni, de lehetetlenség volt a hallgatás is. Ez az eset később gyakran ismétlődött és a szabadelvű párturalom fenntartásának egyik nem lényegtelen eszközévé vált: bizonyos rugalmasság a pártfegye-

lemben, ad hoc ellenzékiiség, akár valamely nagy kérdésben is, és azután visszatérés a párthűséghez. Mivelhogy, úgy látszik, édes a hatalommal együtt lenni. Én ezeknek az uraknak magatartását ama fiatal leányok viselkedéséhez hasonlítottam, akik elmennek olyan színelőadásra is, melyben illetlen jelenetek fordulnak elő és, mialatt ezeket játsszák, kimennek a páholyból, de azután megint visszatérnek. Akiknek lelkiismerete ezzel megelégszik, azok nem gondolják meg, hogy a páholy megvételével mégis csak elősegítették azt az immoralitást, amely elől kiszöktek.

Ámde reám nézve az volt a fontos, hogy pártom milyen magatartást fog követni a kiegyezéssel szemben; annál fontosabb, mért a kiegyezés vámügyi részével a párt képviselőjével, mind a bizottságban, mind a plénumban engem bíztak meg. Nemzetgazdasági tanulmányaim folytán, ha a vezér maga nem vállalkozott, jogos igényem volt erre a küldetésre. A vezér pedig éppen akkor annyira betegeskedett, hogy ilyen munkára nem vállalkozhatott, sőt több időre Budapestről el is kellett távoznia. Egyedül Kállay Béni jöhetett volna tekintetbe mellettem, de ő különösen a banküggyel foglalkozott és őt a bankügyi bizottságba küldték. A párt, mint a konzervatív hagyományok képviselője, nem foglalhatott állást politikai szempontból a kiegyezés ellen; ebben az ő helyzete a szélsőbal helyzetének éppen fordítottja volt. De az ellenzéki ösztön általános hangulattá tette a párttagok körében azt a kívánságot, hogy ki kell használni ezt az alkalmat, amikor a kormány komoly nehézségekkel küzd: nem szabad a kiegyezést elfogadni. Szerencsére a tárgyi szempontok Sennyeyt is erre az elhatározásra vitték, mely tulajdonképp logikailag folyt előbbi állásfoglalásából, mikor a kormányvállalást, ennek a kiegyezésnek terhével, visszautasította.

Sennyey politikai és közgazdasági szempontból az Ausztriával való vámközösség híve volt, de egyúttal a szabadkereskedelmi politikának is. A régi konzervatív-párt közgazdasági tekintélyei, a Dessewffyek, erőteljesen képviselték ezt az irányt; Sennyey hűséges növendékük volt. Az akció megkezdése előtt felkerestem őt sárosmegyei visszavonultságában és teljes megállapodásra jutottunk, bár a kiinduló pontban némi eltérés volt köztünk. Én sem a közös vámterületnek, sem a szabadkereskedelmi elméletnek (akkor már) nem voltam olyan feltétlen híve, mint ő, de az adott helyzetben azt tartottam, hogy mindkettő együtt, azaz: közös vámterület szabadkereskedelmi politikával,

legjobban felel meg az ország érdekének. Sennyey beleegyezésével állítottam fel a tételt akkép, hogy: igenis, akarjuk a vámterületi közösségei fentartani, de csak szabadkereskedelmi politikával; ha Ausztria erre nem hajlandó, akkor nem kell a vámközösség sem. Konzervatív párttól ez elég merész állásfoglalás volt; úgy hiszem, érdemileg a leghelyesebb.

Ezen az alapon vittem a hadjáratot, politikai életem első nagy akcióját, elég jelentékeny erkölcsi sikerrel. A bizottsági jelentéssel szemben beadott külön véleményem az álláspontot világosan domborította ki. Tételtem így hangzott: a vámközösség önmagában véve szabadkereskedelmi gondolat; ha a szabadkereskedelmet elejtjük, benső ellenmondássá válik. Ez így pregnánsan volt megformulázva. De le kellett számolnom azzal a kérdéssel is, hogy fenntartható-e a szabadkereskedelem az osztrák ipar szempontjából? Ha vámközösséget akarunk, akkor a közösség másik felének érdekeire is figyelemmel kell lennünk. Én nem tértem ki e kérdés elől sem. Volt Ausztriában, az erős védvamos áramlat mellett, számottevő pártja a szabadkereskedelemnek is. A N. Fr. Presse volt ennek a pártnak szócsöve. Érintkezésbe léptem tehát a N. Fr. Presse közgazdasági rovatának akkori vezetőjével, a nagyhírű dr. Hertzka Tivadar közgazdasági íróval, és tőle egész adathalmazt kaptam, amely annak a tételnek bizonyítására szolgált, hogy az osztrák ipar szempontjából sem szükséges az a magas vámvédelem, amelyet az új vámtarifa létesíteni akart. Ekkép széles alapon és nagy objektivitással tárgyaltam a kérdést. A kormány a vita során nem is tagadta, hogy Magyarország szempontjából előnyösebb volna a megmaradás a szabadkereskedelem mellett, de azt állította, hogy nem a mi hibánkból, még Ausztria hibájából sem, hanem a Németországban felülkerekedett protekcionisztikus áramlat miatt nem lehetett azt fenntartani; de hogy ilyen feltételek alatt is előnyösebb a vámközösség a különválásnál. Ez utóbbi kérdésbe nem mentem bele mélyebben, de megmaradtam annál, hogy a mi állásfoglalásunk toltá bele Németországot is a védvamos politikába.

A vita motívumai közt egyáltalán nem szerepelt a szociális kérdés. Hogy e tekintetben Kelet-Európa még mennyire éretlen volt negyven év előtt, amikor pedig Anglia és Franciaország már harminc évvel korábban nagy szociális mozgalmakon és reformokon mentek keresztül és azóta is folyton foglalkoztak a szociális kérdéssel, a mai helyzet világitásában nézve a dolgot,

szinte megfoghatatlan. Erről a következő fejezetben lesz alkalom beszélni.

Az egész hadjárat, melyet nagy ambícióval, nagy gonddal és széleskörű tanulmánnyal készítettem elő, és nem minden dicsőség nélkül vezettem, reám nézve mégis egy jelentéktelen, de kínos feltiléssel végződött, melynek történetét, tanulságos volta miatt, ideírom. A nagy kereskedelempolitikai vita végén záróbeszédemre készültem, mellyel az egész vita erkölcsi gyümölcsét reméltem leszedni. Ekkor közvetlenül az ülés előtt kezembe került a N. P. Journalnak (szintén lelkes, szabadkereskedelmi előharcosnak) egy cikke, melyben frappáns számtételekkel volt megvilágítva, hogy az új ipari védvámok mennyivel emelik egy polgári családnak évi kiadási tételeit; eredményként elég jelentős összeg mutatkozott. Én nagy „sláger“-t láttam ebben a számításban, és bízva a cikkíró komolyságában, kritika nélkül elfogadtam számtételeit és azokat záróbeszédemben elmondtam. Szerencsétlenségemre kisült, hogy ezek a számtételek óriási túlzást tartalmaznak, amit Széll Kálmán pénzügyminiszter replikájában általános derűtség közt drasztikus módon rám is olvasott, kifejtvén, hogy milyen luxust kellene annak a „szerény polgári családnak“ kifejteni, milyen számtalan kabátot csináltatni, hogy hány hordó kávé-t inni, stb., hogy ekkora megterhelést érjen el. A nevetők ellenem voltak; hiába iparkodtam — részben alaposan — kimutatni egy kétségbeesett visszavonulási ütközetben, hogy Széll Kálmán adataiban is voltak túlzások. Az eredmény mégis az volt, hogy egy komoly és nagy szorgalommal vitt parlamenti hadjárat végén a Ház az én rovásomra mulatott egy megfoghatatlan könnyelműség miatt, melyre a hatásvadászat csábított és, hogy ennek a szerencsétlen negyedórának emléke nagymértékben lerontotta előző sikereim erkölcsi hatását, barátaimnál és ellenfeleimnél egyaránt. Hogy ez kissé elrontotta kedvemet, azt mindenki természetesnek fogja találni. Barátaim nehezteltek is reám, mert végre én voltam hivatalos szónokuk. Csak Zichy Nándor vigasztalt azzal, hogy az ilyen kis vereségek lelkileg nagyon *egészségesek*, ami igaz is.

A kiegyezési parlamenti hadjáratot nyomban követték a külpolitikai viták, melyek a monarchiának az orosz-török háborúval szemben folytatott, a berlini békével és Bosznia megszállásával végződő politikája körül forogtak. Ezek még jobban felkavarták a közvéleményt, a szabadelvű-pártból újabb kiválaso-

kat idéztek elő és a parlamenti viszonyok átalakulását érleltek meg.

Nem e közlemények feladata, hogy az 1877-ben kitört keleti válságnak történetét adják elő. Ennek ismeretét az olvasónál fel kell tételeznem. Elég arra rámutatnom, hogy Bosznia akkor azt a szerepet játszotta, mely később Macedóniának jutott, hogy t. i. akár saját jószántából, akár az orosz politika követelményei szerint, időnkint kritikus helyzetet idézzen elő a Balkán-félszigeten. A jelzett időben Is onnan indult ki a válság, mely előbb Szerbia hadüzenetéhez, azután a nagyhatalmak beavatkozásához, a konstantinápolyi konferenciához és végül az orosz-török háborúhoz vezetett.

Mennyi és milyen része volt monarchiánknak a válság különböző fázisainak lebonyolításában, ezt ma sem tudom határozottan megmondani. Annyi ténynek látszik, hogy Bosznia megszállását régtől fogva előkészítették, hogy Kállay Béni mint belgrádi konzul és Andrásynak (akkor még magyar miniszterelnök) bizalmasa Boszniát beutazta, nagy tanulmányt szentelt mind a tartománynak, mind Szerbiának; szóval, hogy a terv, mely a berlini szerződésben vált valósággá, már jóval előbb érleltetett meg.

Az európai helyzetet akkor a Németország és Oroszország közt fennállott szoros barátság és Anglia habozó politikája jellemezte. A német-francia háború alatt Oroszország biztosította Németországot minden egyéb támadás ellen; az orosz-török háború alatt Németország visszaadta neki a kölcsönt. Angliában konzervatív kormány volt, melynek élén Disraeli (a későbbi lord Beaconsfield) állott, külügyminisztere Lord Derby, Disraeli után legbefolyásosabb tagja Lord Salisbury volt. Ennek a három tényezőnek, amint a később előadandók mutatják, nem volt egészen egységes felfogása. Disraeli — ez volt legalább akkori benyomásom — a hagyományos török-barát, orosz-ellenes konzervatív politikát szerette volna követni; de ennek nagy akadálya volt Gladstone hatalmas agitációja a török uralom bünei ellen, mely tagadhatatlanul óriási átalakító befolyást gyakorolt az angol közvéleményre. Derby habozó, ingadozó természet volt, főúábbal már a liberálisok táborában állott, amelybe később át is ment. Salisbury közelebb állott Disraelihez, de önálló politikát követett és nyitva akart tartani Anglia elhatározásai számára minden ajtót. Ezek az árnyalatok kifejezésre jutottak az angol hivatalos diplomácia háta mögött működő bizalmas ágensek te-

vékenységében, akikkel való érintkezéséről a továbbiakban számolok be. Franciaország is kétkelő volt, ott is Decasey herceg külügyminiszter hivatalos politikája mögött a köztársaság akkori elnökének, Mac Mahon marsallnak, némileg eltérp törökbarát személyes politikája kísérletezett, amelynek bizalmas ágensei a Disraeli-félékkel bizonyos érintkezésben állottak.

Ebben a meglehetősen bonyolult helyzetben, mely nehéz feladat elé állította monarchiánk külügyi vezetését, Andrássy egészen új utakon haladt. Kereste és megtalálta a közeledést a német-orosz csoporthoz, nem szegült ellene az orosz terveknek, amennyiben azok a balkán-félszigeti keresztény népek felszabadítására vonatkoztak, de megállapította az orosz akciónak azon határait, amelyeken túl, saját akciója szabadságát fenntartotta, azaz: melyek túllépése ellen előre tiltakozott. De politikájának ez az utolsó perdöntő részlete a dolog természete szerint nem juthatott nyilvánosságra. A közönség csak az Oroszországhoz való külső közeledést látta, a „három császári szövetséget“, és így a közvélemény, — nemcsak a tömegek, de művelt rétegek közvéleménye is — nem értette meg Andrássyt. Orosz-barát politikát tulajdonított neki, mely — sokak szerint — Bosznia megszerzésének kedvéért hagyta el a hagyományos osztrák-török barátság politikájának kitaposott ösvényeit, holott, épp ezen a ponton, a magyar közérzület kivételkép az osztrák hagyományokkal találkozott. Csodálatos meg nem értés volt ez; holott elég világos lehetett, hogy a német-orosz bizalmas viszony és az angol habozás alig engedett más választást.

Az egész magyar ellenzék Andrássy külpolitikája ellen fordult és tagadhatatlanul magával ragadta a magyar közvélemény nagyobb részét; a szabadelvű-pártot is csak úgy lehetett e politika formai támogatására rábíni, hogy — az előbb leírt recept szerint — az elméleti frondörösködést a párttagoknak megengedték. Tisza Kálmán pártvezéri ügyessége volt Andrássy egyetlen támasza Magyarországon, aminek az a — szerintem — káros következménye volt, hogy Andrássyt a magyar Belpolitikában Tiszához láncolta. Akinél főfeladatunk tekintetében nélkülözhetetlen segítséget találunk, annak egyéb hibáit természetesen kénytelenek vagyunk elnézni. Így tette magát túl Széll Kálmán a kiegyezés közgazdasági hiányosságain és hibáin, mert pénzügyi politikája megtalálta abban a kívánt segédforrásokat; így nézte el Andrássy Tiszának mindazt, ami nem lehetett előtte rokonszenves, mert abban, ami egész energiáját lekötötte, kül-

politikájában, Tiszánál — és egyedül Tiszánál — megbízható támaszra talált.

E külpolitika leghatározottabb ellenzői közé tartozott Sennyey is. A török birodalom fenntartása a konzervatív hagyományoknak még élő része volt, mondhatom, európaszerte, de különösen Ausztriában. Magyarországon pedig a baloldali áramlatok is hasonló vizekben úsztak, már hálából Törökországnak az emigrációval szemben tanúsított lojalitása iránt is. De ebbe a tanba kapaszkodott ösztönszerűleg a magyar nemzeti érzés pártkülönbség nélkül, mert érezte, hogy a török uralom alatt álló, orosz befolyástól mozgatott szláv népek felszabadulása minket problémák elé fog állítani, melyeket kikerülni mindenesetre kényelmesebb, mint azokat megoldani. Vezérem által bátorítva, teljes erővel belevetettem magamat ebbe az áramlatba és úsztam a népszerűségben, amely annak követésével együtt járt. Ma nem tekintek vissza különös büszkeséggel közéletem e fejezetére. Nyíltan megadtam Andrassy emlékének — sajnos, csak emlékének — azt az elégtételt, hogy bevallottam tévedésemet, melyből — bármi lett légyen okozója — az a pótolhatatlan veszteségem származott, hogy Andrassy közt és köztem bizonyos idegenséget létesített, mely akkor sem enyhült, mikor később külpolitikai kérdésekben egyetértettünk. Ez teljesen érthető volt, mert Andrassyt kínosan érintette a magyar közvéleménynek egyideig való elfordulása, kínosabban, mint ahogy magának is bevallotta; ebben pedig nekem nem csekély részem volt.

Nem volna célja annak, hogy külpolitikai hadjáratomnak egyes parlamenti tényeit felsoroljam. De el kell mondanom egyetmást, ami a kulisszák mögött történt, és amibe valahogyan belekeveredtem. Életemben először és utolszor vettem részt be nem vallott politikai cselszövésekben; az eredmény egyszer s mindenkorra elriasztott ezektől a metódusoktól, melyekre különben sincs tehetségem.

Már előbb említettem azokat az ellentétes áramlatokat, amelyek az angol és a francia kormány kebelében a keleti politikát illetőleg voltak. Ezeknek az eltéréseknek hullámai hozzánk, az akkori magyar ellenzékhez, is eljutottak. Körülbelül egyidejűleg merült fel Budapesten egy Bréda gróf, aki Mac-Mahon és egy Butler Johnston nevű angol képviselő, aki Disraeli személyes politikájának bizalmas ügynökeként mutatkozott be és ezt a minőséget valamely módon igazolni is tudta. Tudtommal Ürményi Miksa volt az első, akivel nálunk érintkezésbe léptek, aki rögtön

tüzet fogott és tőle ez a tűz reám is átragadt. A politika, melyet ezek az urak képviseltek, határozottan török-barát volt; végcél gyanánt egy olyan európai csoportosulás lebegett előtte, mely — az akkori látszat szerint — elválaszthatlanul összekapcsolt Németországot és Oroszországot izolálta volna, vele szembe állítván egy angol-francia-olasz-osztrák-magyar-török szövetséget. Ez; a szövetség rögtön Oroszország ellen fordult, volna. Tervezőinek felfogása szerint az osztrák-magyar haderő egy aránylag kis része elegendő lett volna a török területre behatolt orosz sereg megsemmisítésére, míg a szövetségesek többi katonai segédforrásaiból Németországgal szemben is túlhatalmat lehetett volna létesíteni, mely azt vagy sakkban tartsa, vagy legyőzze. Ausztria visszanyerte volna vezetőállását Németországban. Török részről az akkor kegyvesztett, de még mindig befolyásos Midhat pasa volt e tervek előmozdítója. Hogy mennyiben állottak franciaországi és angolországi komoly tényezők ezen akció mögött, azt ma sem tudom megmondani, de a legnagyobb valószínűség amellett szól, hogy az előbb nevezett ügynököknek volt bizonyos felhatalmazásuk arra, hogy a hangulatot és a politikai lehetőségeket nálunk kipuhatolják, anélkül, hogy küldöik magukat már egy bizonyos politikára elhatározták volna. Amint azonban az események haladtak, az angol hivatalos politika is mindinkább bizalmatlanná vált Andrássy iránt, akit, úgy látszik, ott sem értettek meg. Egy időpontban egyenesen azt a kérdést intézték hozzám, hogy mivel segíthetnék a magyar ellenzéknek Andrássy megbuktatására. Akkor járt Budapesten Sir Henry Drummond Wolf Salisbury lordnak bizalmas barátja, s általa a bécsi angol nagykövettel is érintkeztem. Mivel, sajnos, nincsenek feljegyzéseim, nem tudom pontosan megmondani beszélgetésünk tartalmát; de két dologra határozottan emlékszem: Egyik az én válaszom a fentebbi kérdésre, amely abból állott, hogy a helyzet titkos adataira volna szükségünk egy hatásos, talán eredményes politikai hadjárat megindítása céljából; a második pedig, hogy az angol nagykövetnél tett első látogatásom azzal végződött, hogy bizalmas érintkezésünknek legközelebb folytatása lesz és ha jól emlékszem, következő látogatásom időpontját is megállapítottuk. De még ezt megelőzőleg a titkos adatok közlésére vonatkozó kérésemet — gondolom Sir Henry Drummond Wolf útján — sajnálattal teljesíthetetlennek mondták, mert ünnepélyesen vállalt kötelezettségek állanak teljesítésének útjában. Mikor pedig a megállapított időben az angol nagykövetnél megjelentem, udva-

rias fogadtatásra találtam ugyan, de egyszersmind teljes begombolkozottságra, mintha ennek a látogatásnak semmi előzménye nem lett volna. És ezzel vége szakadt az egész összeesküvésnek. Az ügynökök eltűntek; Bréda grófról többé semmit sem hallottam; Butler Johnstonról annyit, hogy a liberális táborba ment át. Sir Henry Dummond Wolffal még volt némi érintkezésem, de ő voltaképen sohasem ügynökösködött, hanem mindig egyedül tájékozás szerzését mondta utazásai céljának. Hamis következtetések kikerülése végett meg kell mondanom, hogy az Ugron Gábor által létesített fegyveres székely puccsról, mely az orosz hadsereget hátbatámadni készült, és — amint nekem később Andrássy mondta — az orosz politikai világban óriási riadalmat okozott, semmi tudomásom sem volt. Hogy az előbb nevezett ügynökök befolyást gyakoroltak-e reá vagy sem, azt nem tudom. Az egésznek tanúsága nagyon egyszerű és reám nézve végleges kijózanodást jelentett a görbe utak politikájából. Kormányok vagy kormányon levő egyes férfiak nem hivatalos utón keresnek néha összeköttetéseket idegen országokban az ottani nem hivatalos tényezőkkel, abból a célból, hogy saját céljaik elérésére maguknak minden lehető eszközt biztosítsanak, a másodrendűeket is; olyanokat, amelyek eredményes felhasználása nagyon valószínűtlen. De épp azért óvakodnak attól, hogy ezekben a nem hivatalos összeköttetésekből bárminemű kötelezettséget vállaljanak, hanem inkább azok mellett folytatják a rendes, tárgyalásokat a hivatalos tényezőkkel és, ha azokkal sikerül egyetértésre jutniok (amit mindig elsősorban kívánnak), rögtön és kevés ceremóniával elejtik amazokat, akik ilyen esetben nem valami jeles szerepet játszanak, sőt elejétől fogva bizonyos lenézésben részesülnek. Ez történt a jelen esetben is. Világos, hogy azon pár nap alatt, amely a bécsi angol nagykövethél tett első és második látogatásom közt lefolyt, egyetértés jött létre az angol kormány és Andrássy közt, és így az ellenzékre többé nem volt szükség. Az is világossá vált előttem később, Andrássy egyszer célzott is rá, hogy ő tudott ezekről a tárgyalásokról és hogy ez, inkább mint bármi más, hozzájárult irántam való idegenségéhez, aminthogy máskép nem is lehetett. Szóval politikai és erkölcsi tökében nem nagyon meggazdagodva kerültem ki ebből a kalandból. önérzetem erősen meg volt sebezve, midőn tapasztalnom kellett, hogy némileg azok közé a politikai tényezők közé süllyedtem, akikkel az elsőrendű szereplők be nem vallott összeköttetéseket tartanak fenn, akikkel titokban kezét szorítunk, de

akiknek fényes nappal nem köszönünk. Az angol ezt így nevezi: „to lose caste“ — kasztjából lesülyedni. Szerencsére nagyobb baj nélkül mentem keresztül ezen a tapasztaláson és csak hamar visszanyertem az elvesztett, vagy legalább veszélyeztetett „kaszt“-ot.

De nem mulaszthatom el, hogy itt ki ne térjek arra az analógiára, amely az én épp előadott esetem és az emigráns-politika viszontagságai közt van, legyen az emigráció royalista, forradalmi vagy bárminő eredetű. Minden hatalom felhasználja annak a hatalomnak emigránsait, amellyel ellentétbe vagy éppenséggel háborúba keveredett, és rögtön elejti őket, mihelyt ama hatalom hivatalos kormányával békét köthet. Szerencsétlen és megalázó szerep, amelyen keresztül mentek a legnagyobbak is, akik emigráns-politikára szorultak. De ők rászorultak, másképp nem cselekedhettek, csak a tétlenség vagy az igen kevés reményű kísérletezés közt volt választásuk. Akinek azonban rendelkezésére áll a nyílt alkotmányos cselekvés mezeje, bármi kevés pillanatnyi sikerrel kecsegtessen is, maradjon meg ezen a téren és ne tévedjen előszobákba, ahol csak inasokkal, — vagy összekülvő tanyákba, ahol be nem vallott és mindenkor meghazudtolható ügynökökkel találkozik. Később lesz alkalmam, hogy, nem magamnak (mert én ilyenekbe többé nem ártottani be magamat), hanem némely politikai szövetségesemnek hasonló kalandjairól és azok siralmas eredményéről egyetmást elmondhassak. Meg kell még említenem, mielőtt ezzel az epizóddal végzek, hogy bármennyire nem értetlék meg akkor Andrásst Magyarországon és — úgy látszik — Nyugateurópában sem, a legközvetlenebbül érdekelt Oroszországban igenis megértették. Ezt kell legalább következtetnem az orosz udvarhoz igen közel álló Dánia akkori bécsi követének, Falbe úrnak többrendbeli nyilatkozatából. Falbe és neje a bécsi társaságban igen kedvelt egyéniségek voltak és nagyon ügyesen használták ki társadalmi helyzetüket információk szerzésére és hangulatok keltésére. Én Falbeval egy Bécsben lakó rokonom házánál néha találkoztam és, bár nem kerestem vele a politikai beszélgetést, mégis tapasztaltam, miként használ föl minden alkalmat, hogy hivatalos külpolitikánk ellen bizonyos pikantériákat helyezzen el. Tette ezt nagyon óvatosan, soha túl nem lépve a diplomáciai korrektség határait, de nem minden hatás nélkül. Azt persze tudtam, hogy ő — az enyémmel homlokegyenest ellenkező szempontból — kedvetlen Andrásst szemben, és nem volt — sajnos, soha sem volt —

arra képességem, hogy ellentétes felfogásúak megnyilatkozásai-
ból, vagy velük folytatott beszélgetéseikből, a magam céljai ja-
vára valamit kihalásszak. Ennek a képességnek hiánya, amely
abban a legyőzhetlen impulzusban gyökerezik, hogy, akivel
ellentétben vagyok, azzal az ellentétet folyton éreztessem, egyike
volt legnagyobb politikai fogyatkozásaimnak. Itt a frappáns
példa. Épp egy ilyen nagyon beavatott embertől, minő Falbe
volt, egy kis diplomáciai ügyességgel sok használható adatot
nyerhettem volna. De én ehelyett mindig csak a magam politi-
kájával rukkoltam ki és én voltam az, aki a másíknak anyagot
szolgáltattott, legalább a hangulat tanulmányozására. Egy ilyen
alkalommal Falbé kétkedőleg azt mondta nekem: „Hát önök-
nél Andrásst oroszvárát politikusnak tekintik?“ — és midőn
azt feleltem, hogy politikája erre vall, elvefektvén diplomáciai
egyensúlyát, olyan hahotába tört ki, hogy nekem ettől is kinyii-
hatott volna a szemem.

A világ szemei csakhamar kinyíltak. Hovatovább nyilván-
való lett, hogy Andrásy politikája az egyetlen utat követte, ame-
lyen nagy háború kockázata nélkül Oroszország hódító terveit
meghiúsítani lehetett. A san-stefanói béke után, melyet a győztes
Oroszország diktált a legyőzött Törökországnak, Andrásy ke-
resztülvitte annak az elvnek az elismerését, hogy a háború kö-
vetkezményeinek megállapítása, egyáltalán a török birodalom
területének kérdései, európai kérdések, amelyeket a hadviselők
egyedül nem szabályozhatnak, hanem csak egy európai kong-
resszus. Nyilvánvalóan ezen a ponton állott helyre az egyet-
értés Andrásy és az angol politika közt. Ezzel bontotta meg tu-
lajdonkép már akkor a benső egyetértést Németország és Orosz-
ország közt is, egy olyan elv felállításával, amelyet Németország-
nak lehetetlen volt magáévá nem tenni, melynek alkalmazása
azonban az orosz politika céljaiba ütközött. így jött létre 1878-
ban a berlini kongresszus, egyenesen mint Andrásy diadala.

Amint azonban Andrásy politikájának körvonalai ekkép
kibontakozni kezdtek, előtérbe lépett egy részlet-kérdés, mely a
magyar közvéleményt nagyon felizgatta: Bosznia és Hercegovina
megszállásának kérdése. Mindenki beszélt róla és, bár hivatalo-
san politikánk céljául soha meg nem jelölték (aminthogy a do-
log természete szerint nem is jelölhették meg), alig volt kétsé-
ges, hogy tervezik. A magyar közvélemény, mondhatni egyértel-
műleg, a megszállás ellen foglalt állást. Egyrészt a török biroda-
lom integritásának dogmája, másrészt egy új szláv néptörzsnek

kapcsolatba hozatala a monarchiával és a dualizmus megingatásának veszélye: fezek voltak az ellenzés főmotívumai, melyekhez némelyeknél pénzügyi aggodalmak is járultak. Így történt, hogy 1877 őszén (vagy 1878 tavaszán) egybegyűlt delegáció sem fogadta Andrásynak a kongresszus összehívásában megnyilvánult sikerét osztatlan lelkesedéssel. Midőn pedig Andrassy abból a célból, hogy Berlinben nagyobb nyomatékkal léphessen föl, a delegációtól 80 millió forint rendkívüli hitelt kért, a magyar delegációban indítványozták, hogy ez az összeg azzal a feltétellel szavazzassák meg, hogy ne legyen Bosznia megszállására fordítható. Andrassy ezt a föltételt a legnagyobb határozottsággal visszautasította; nem is tehetett mást, mivel ő tudta, hogy tényleg erre fogja a megszavazandó összeget fordítani; de ezt, a kongresszus megnyitása előtt, melynek beleegyezését még ki kellett eszközölnie, meg nem mondhatta. Így tehát egyszerűen a bizalmi kérdést vetette föl. A megszállás szándékáról következetesen hallgatott, ami elég világossá tette a helyzetet mindenki előtt. Hiszen egy szavába került volna, hogy az egész nyugtalanságot lecsillapítsa; ha ezt az egy szót ki nem mondta, nyilvánvaló volt, hogy ki nem mondhatta. Ennek dacára, az indítvány visszavonása után, az egész delegáció — az ellenzék is — egyhangúlag megszavazta a kért hitelt, melyet „a monarchia érdekei hatályos képviselőének“ címén kértek, mert érezte mindenki, hogy azt megtagadni, és ezzel képviselőnk helyzetét az európai kongresszuson gyengíteni, egyszerűen lehetetlenség. Csak a beszédekben nyert kifejezést az a fenntartás, hogy az összeg megszavazása nem megszállási célokra történik. Andrassy ezekre mélységesen hallgatott. Ez is világos volt.

A berlini kongresszus ülésezése alatt a politika otthon szünetelt. A parlament, mely különben is természetes végéhez közeledett, — az akkori három éves ciklus 1878-ban lejárván, — nem ülésezett, a hírlapok is tartózkodóan szóltak. Tulajdonképpen méltányolni kellett volna azt a tényt, hogy 1526 óta először intézi magyar ember a Habsburgok világpolitikáját; még pedig nem a nemzeti jellegből kivetkőztetett udvari kreatúra vagy gépiesen dolgozó hivatalnok, hanem a magyar közélet harcaiban edzett és nagyranőtt, független állású és gondolkodású nemzeti államférfiú. De az elfogultság Andrassy politikájával szemben oly nagy volt, hogy ez a szempont alig részesült figyelemben. „Magyar ember képvisel minket, de nincs benne köszönet“: ez volt a közérzés. És ez a közérzés, bár mint ítélet erről a kon-

krét esetről később gyökeresen megváltozott, mint benyomás, mint hangulat, abban az irányban, hogy a magyar gondolat még a legkedvezőbb körülmények közt sem érvényesülhet ebben a monarchiában, megmaradt még akkor is, amikor Andrássyval szemben az érzelmek a régi rokonszenven medrébe tértek vissza: Hogy ez így történt, az leginkább annak a szerencsétlen módszernek tulajdonítható, amelyet akkor a megszállási politikának parlamenti elintézésénél követtek, amiről nyomban szó lesz.

Mikor az eredmény, a berlini szerződés, köztudomásra jutott, a magyar államférfiúnak politikai diadala saját hazájában csak keserűséget váltott ki. A független Bulgáriát, mely csak formailag volt török hűbér, mindenki az orosz hatalom térfoglalásának tekintette a Balkán-félszigeten. Úgy látszott, mintha Andrássy elfogadta volna az érdekszférák megosztásának — nálunk joggal visszautasított — Bismarck-féle elméletét. Bosznia elfoglalását pedig, az előbb említett nézőpontok hatása alatt, nemcsak ellenértékül nem fogadta el a magyar közvélemény, hanem ezt ítélte el a legsúlyosabban. Ilyen volt a hangulat itthon, nemcsak az ellenzéken, de a szabadelvű-párt legnagyobb részében is.

Ámde ezzel a hangulattal lehetett és kellett volna a szembe szállni; meg kellett kísérteni a közvélemény meggyőzését, amihez az érvek nem hiányoztak; érvek, amelyeket nem lehetett előadni, amíg a dolgok függőben és tárgyalás alatt voltak, de melyek nyílt feltárásának most már semmi sem állott útjában. Ez a nyílt állásfoglalás és egy őszinte parlamenti ítéletnek ezen az alapon való előidézése erkölcsi és alkotmányos kötelessége volt annak a magyar kormánynak, amely Andrássy politikájával szolidaritásban állott; ezt talán magyarázni sem szükséges. Igaz, hogy nyaktörő vállalkozás volt a kormányra nézve, de saját bukásánál egyebet nem kockáztatott, mert a megszállási politikát akkor nem lehetett visszacsinálni, az már befejezett tényé vált.

Sajnos, nem így történt.

Az akkor még fel nem oszlatott, de már végső napjait élő parlamenthez nem volt szükséges újabb előterjesztéssel fordulni; a 80 milliós rendkívüli hitel elegendő volt a megszállási hadművelet megindításához. Mikor azután több kellett, már nem volt országgyűlés, és a kormány saját felelősségére intézkedhetett.

De szembe kellett szállani a választásokkal és irányítani kellett a szabadelvű-párt állásfoglalását.

Elismerem, hogy a helyzet nem volt könnyű; elismerem, hogy a kormánypárt, ha nyíltan a megszállási politika helyeslésével lép a választók elé, valószínűleg megbukik. Megbukott volna, dacára a közönség befolyásolása azon számtalan eszközeink, amelyek alkalmazása mellett nálunk csak a legkritikább esetekben, a közérület egészen kivételes ingerültsége esetén, válik lehetővé az ellenzék győzelme általános választásokon. De ez nem változtat semmit azon az egyszerű tételben, hogy a színvállás, éppen a választók előtt és éppen kritikus helyzetekben, szigorú erkölcsi és alkotmányos kötelessége minden politikai tényezőnek, elsősorban a kormánynak. Ha azt meg lehet kerülni, akkor mivé lesz a felelősség elve, mivé a nemzeti akarat alkotmányos érvényesülése? Tisza Kálmán azonban nem azért volt a taktika nagymestere, hogy a dolgok ilyen egyszerű és logikus lefolyását megengedje. Azt a már előbb is ismertetett receptet, mely szerint egyesek bennmaradhettek a kormányzópártban, bár a kormány egyes nagyfontosságú tényeit elítélték, most jóformán az egész pártra alkalmazták. A szabadelvű-párti képviselőjelöltek közt alig volt egynehány — és ezek el is dicsekedtek kivételes őszinteségükkel, — akik a választók előtt nyíltan helyeselték a megszállási politikát. A legtöbben azt alig kevésbé élesen bírálták, mint maga az ellenzék, de a bírálatból nem vonták le a konzekvenciát. Ezt az állásfoglalást később, mikor a parlament összeült, „aggodalom kifejezésének“ keresztelték el. Ezzel tették lehetővé, hogy a képviselőjelöltből, aki csak az imént a kormány politikájának legnevezetesebb tényét lebírált, kormánypárti képviselő lehessen, anélkül, hogy önmagát egyenesen meghazudtolja. „Aggodalom“ — ez volt a műszó, mely hidat épített az ellenzékiek állásfoglalás és kormánypártiság közt. A híd a teherpróbát kiállotta; a hatalmi épület épségben maradt.

De nem maradhatott épségben ily taktika mellett az, ami minden alkotmányos kormányzás lényege, t. i. a felelősség elve és a nemzet erkölcsi ereje. Az előbbi tulajdonkép megszűnik, ha azok, akiknek módjukban állana, az elítélt rendszabályokat megakadályozni, vagy legalább elkövetőiket felelősségre vonni, sem az egyiket, sem a másikat nem teszik; hanem mindazt megtörténni engedik, amit látszólag kárhóztatnak, és, aki megtette, azt továbbra is támogatják. Az utóbbit pedig súlyosan megtámadja az olyan taktika, amellyel a közvéleményt elámítják és az akarat-

nélküliség, a gerinctelenség valóságos magasiskoláján vezetik keresztül. A politikai erkölcstelenségnek ez a szelíd formája volt közéletünk egyik megmételtyezője, a nemzeti jellem megromlásának egyik fő tényezője. Ennek a válságnak megítélésénél élesen szét kell választani egyrészt az akkori külpolitika érdemét, másrészt a keresztülvitelénél követett módszert. Lehet az előbbit helyesnek tartani és az utóbbi fölött mégis azt a lesújtó ítéletet mondani, amely elől a szigorúbb erkölcsi felfogás ki nem térhet.

Hogy azonban igazságos legyek, el kell ismernem, hogy a kormány választási győzelmét, az imént ecsetelt taktikán kívül, az ellenzék akkori helyzete is elősegítette, és hogy ebben némi magyarázatát is találhatjuk annak a feltűnő ténynek, hogy ezt a taktikát szigorú felfogású férfiak is eltúrték.

Az ellenzéken ugyanis akkor nagy változások történtek. Sennyey állandó betegeskedése miatt teljesen félrevonult az aktív politikától. Ezzel eltávozott az egyetlen ellenzéki politikus, akit tekintélye a köztudatban új kormányalakításra predesztinált, aki a szabadelvű-párt egy részének támogatását is megnyerhette volna. De Sennyey visszavonulásának egyéb következményei is voltak. Távozásával pártja, mint külön konzervatív-párt, lehetetlenné vált. Mint már láttuk, egyedül az ő egyénisége adta annak ezt a jelleget. Vezérkarában egyedül Ürményi és Szögyény voltak — a szó Hagyományos értelmében — konzervatívok; én kegyeletből tartottam magamat annak, Beöthy Ákos. Disraeli-imáadásból. Kállay Béni, aki Andrassy keleti politikájának régi bizalmasa volt, amióta ez a politika volt támadásainak főtárgya, csendesesen félrevonult. A párt parlamenti képviselője mindinkább az én kezembe került; ennek a feladatnak túrhetően meg is tudtam felelni, de nem annak, hogy igazi vezér legyek: ehhez sem eléggé kiforrott politikai meggyőződés, sein elég tekintélyem nem volt. A Sennyey-párt Sennyey nélkül tehát a züllés szélén állott. Az ellenzék többi árnyalata sem volt külön helyzetben, a szélsőbalt kivéve, mely egy első látszatra világos és régi hagyományokon nyugvó programot képviselt. De ez a párt akkor számszerint is csekély volt; mint közjogi ellenzékre pedig rá volt sütve a „kormányképtelenség“ bélyege. A „független szabadelvű-párt“ a kiegyezés elintézése után nehezen talált magának létjogosultságot; immel-ámmal részt vett ugyan a külpolitikai vitákban, de egyes vezértagjai, p. o. Bánhidy Béla báró, nagyobb rokonszenvvel viseltettek Andrassy sze-

mélye és politikája iránt, mint a kormánypártnak nagyobb része. Elismert vezér ennek a pártnak soraiban egyáltalán nem volt.

A kiegyezés alkalmával kilépett pártonkívüli disszidensek bővelkedtek bukott nagyságokban (ott volt Lónyay, Kerkápol, Bittó István) és előretörő erőiben (csak Szilágyi Dezsőt említem, mellette — nagy distanciában — Pulszky Ágostot, Khuen-Héderváry Károlyt, Bethlen Andrást, kikhez később egyenesen a megszállás miatt csatlakoztak Ernuszt Kelemen, Horváth Lajos, Wenckheim Frigyes). Egyéniségekben ez a csoport volt leggazdagabb, de ezek az egyéniségek részint már nem, részint még nem voltak kormányalakítás szempontjából tekintetbe vehetők és azonkívül nagyon óvatosan lépdegéltek az ellenzéki sűpedékes talaján. Volt miniszterek nehezen tudnak az udvarképesség gondolatától teljesen megszabadulni. Már pedig a megszállási politikáról azt mondták, nem alaptalanul, hogy az uralkodónak kedvenc eszméje. Nagyon tarka-barka társaság volt tehát, több csoportra bontva, a 67-es alapon álló ellenzéken; csupa alkalmi alakulás, közös elvi alap nélkül.

Tulajdonképp nem különben állott a dolog a szabadelvűpárton sem; de ott egy erős egyéniség tudta a heterogen elemeket egy szürke politika eltűrésében és a hatalmi monopólium élvezetében egyesíteni. Az ellenzéken, ahol több volt a tömeg fölé emelkedő egyéniség, éppen az az egy hiányzott, aki dominálta volna valamennyit. Ezen nem változtatott Széll Kálmánnak a kormányból való kilépése sem. Először ő akkor még nem volt megérve az első szerepre; másodszer pedig neki az ellenzéki politika egyéni lehetetlenség volt; egész lényegében kormánypárti volt, minden önzés nélkül, temperamentumánál fogva. Akkor is, amikor nagy gonddal felépített pénzügyi terveit a megszállási politika folytán összeroskadni látta, nem tudott tovább jutni, mint lemondásának elég éles kritika kíséretében történt megokolásáig a parlamentben és félreállításig, anélkül, hogy ehhez további következtetést fűzött volna. Még a pártonkívüliek csoportjához sem csatlakozott, akik legalább határozottan, bár óvatosan, ellenzékiek voltak. Később észrevétlenül ismét visszacsúszott a szabadelvűpártba. A további idők folyamán még kétszer került ellentétbe a kormány politikájával, de mindannyiszor csak a félreállításig jutott el, határozott ellenzéki akcióig soha. Vannak egyéniségek, amelyek annyira átérzik a kormányzat nehézségeit, hogy ebből folyólag nem tudnak az azokkal küzdő férfikkal szemben szigorúak lenni, hanem állandóan Va-

lami titkos vonzódással viseltetnek irántuk. Ezek a született kormánypártiak és ilyen volt Széll Kálmán. Vannak viszont — és ez utóbbiak díszpéldánya bold. Beöthy Ákos barátom volt — akikben a kritizáló hajlam annyira ki van fejlődve, hogy csak ellenzékiek tudnak lenni. Mind a két típus összefér a teljes jó-hiszeműséggel, de mindenesetre egyéni fogyatkozást jelent, mert egészséges logika szerint nem valamely helyzetnek, hanem *eszmének* vagyunk hívei és az eszme követelményei szerint választjuk meg helyzetünket: a kormánypárton, ha a kormány eszménk szerint kormányoz; az ellenzéken, ha a kormány politikája azzal ellentétben áll.

Az ellenzék minden oldalán, ahol t. i. komolyan ellenzéki politikát akartak csinálni, ami a pártonkívüliek egy részére nem vonatkozott, érezték a fentiekben ecsetelt zilált helyzet visszасágát. Nagyon természetesen felmerült az a gondolat, hogy segíteni kell rajta. Nem tudom, ki vetette föl, de amint fölvetetett, ellenállhatatlan erővel tört magának utat az erők egyesítésének gondolata. így született meg a nevezett két pártnak és a pártonkívüliek Szilágyi Dezső köré csoportosult részének fúziójából az „egyesült ellenzék“, melybe minden frakció — sőt minden egyén — kifejezetten elveinek fenntartásával lépett be. Az ellenzéknek közös, bevallott céljai tulajdonképp nagyrészt retrospektívek voltak, mivel mind a gazdasági kiegyezés, mind Bosznia megszállása már befejezett tényékként jelentkeztek. A jövőre tekintve pedig tulajdonképp csak egy gondolatot képviselt az ellenzék egységesen: a közélet őszinteségének, a parlamentarizmus valódiságának helyreállítását, mely azt követeli, hogy ki-ki viselje tetteinek következményeit, és hogy az a kormány, amelynek valamely lényeges ténykedését a többség nem helyesli, még is buk-jék; továbbá azt, hogy a képviselőknek a választók előtt tett nyilatkozatai és az országgyűlésen való magatartása, beszédei és* szavazatai közt meglegyen az összhang. Egyebekben mindenféle törekvés vajúdott az új párt kebelében, anélkül, hogy egy erős férfiú domináló egyénisége pótolta volna az elvi egység hiányát. Nem is volt a *benső* cohaesio hiányára nézve illúziónk; a magunk körében azzal vigasztalódtunk, hogy majd megértjük egymást. Ez házi használatra elég lehetett, de a nagyközönségnek természetesen nem volt elég. Kisült azonban nemsokára, hogy házi használatra sem elég. A párt nemsokára Horváth Lajos, Bittó István, Ernuszt Kelemen, később Grünwald Béla és többek csatlakozásával gyarapodott (amikor azután a „mérsékelt

ellenzék“ szerencsétlenül választott elnevezése alatt működött), s így valóban gazdag volt tehetséges tagokban. Valódi egységre azonban csak jóval később tudott jutni, mikor a rejtett vajúadások a felülkerekedésért vívott belső harcok és intrikák egész sorozata után, több kiválással és fájdalmas amputációval, évek múltán az én kizárólagos vezetésem alatt, mint „nemzeti-párt“ érte el végleges kialakulását. Későbbi elbeszélés tárgya lesz, hogy miként jutottunk odáig és hogy miként maradtam felül éppen én, aki soha semmiféle személyes, torzsalkodásban és intrikában nem vettem részt — ez talán politikai életem legnagyobb érdeme, — hanem kizárólag a nyílt parlamenti harctéren és nyílt választási küzdelmekben vívtam ki magamnak azt a helyet, amelyet a közéletben elfoglaltam. Most maradjunk meg az 1878. évi helyzetnél.

Az „egyesült ellenzék“ mint taktikai alakulat sem felelt meg reményeinknek. Egyfelől váratlanul hátbatámadtak a szélsőbali oldalról, ahol érezték, hogy nekik, mint a közjogi ellenzék most már egyedüli képviselőinek, rendkívül kedvez az a helyzet, amely a 67-es intézmények kedvező fejlődésének reményét elhervasztotta. Ezért kényelmetlen volt nekik egy erősnek ígérkező 67-es ellenzéki párt tömörülése és mindenekelőtt ezt a versenyvállalatot akarták gyengíteni. Egy nem -annyira tehetséges, mint kíméletlen, később szerencsétlen véget ért hírlapírójuk, Verhovay Gyula találta fel az „egyesült ellenzék“ kigúnyolására a „habarékpárt“ elnevezést, mely csakhamar közszájon forgott és kiszámíthatatlan kárt okozott pártunknak. De a szélsőbal komolyabb elemei, akikkel később lojális fegyverbarátságot tartottunk, akkor szintén legalább is hidegen viselkedtek irántunk, egyedül önmagukat tekintették elvi alapon álló ellenzéki pártnak; a mi ellenzékiiségünket „személyes politikának“ bélyegezték, amire a párt elvi egységhiánya bizonyos alapot adott. De később is mindig hajlandók voltak egyedül a közjogi ellenzékét ismerni el olyanak, amely elvi alapon áll, ami nyilvánvaló tulhajtás, mert hiszen tömérdek elvi ellentét lehet és van a szoros értelemben vett belügyi kérdések terén is. Másfelől nem vált be a pártvezetés sem. Sem a szervezésben, sem a választások irányításában nem volt kellő erély és összhang; az egyesült árnyalatok mindegyike ösztönszerűleg mégis csak a maga embereinek iparkodott mandátumot szerezni; mindegyik a maga vezérét jelölte titokban általános pártvezérnek. A névleges pártelnök, B. Bánhidya Béla, eszes, de kényelemszerető, titkon

Andrássyhoz húzó, a Sennyey-pártiak iránt pedig bizalmatlan férfi volt. Édes-kevés szervező és irányító tevékenységet fejtettünk ki tehát. Ilyen körülmények közt csodaszámba ment, hogy mégis közel nyolcvanán kerültünk be az új képviselőházba, melyben az Irányi vezetése alatt bensőleg konszolidált, minden 49-es velleitástól megtisztult „függetlenségi és 48-as párt” szintén igen tekintélyes, körülbelül hasonló számmal jelent meg igazolásául annak az itt ismételt kifejtett igazságnak, hogy a közjogi pártokat nem lehet megszűnésük kimondásával megszüntetni, hanem csak a valódi közjogi sérelmek eltávolításával. A pártonkívüli notabilitások közül, ha jól emlékszem, Lónyay és Kerkápoly nem vállaltak mandátumot. A többiek nemsokára csatlakoztak az egyesült ellenzékhez; pártunk akkor, hogy legyen a még újabb pártalakulásnak látszata, melyet az előkelő jövevények önérzete megkívánt, „mérésékelt ellenzék” elnevezés alatt szerepelt tovább. De ez a firmaváltozás a dolog lényegén semmit sem változtatott.

Ilyen körülmények közt ült össze az a képviselőház, amely hivatva volt a kormány keleti politikája fölött véglegesen ítélni, annak gyakorlati keresztülvitelét eszközölni. A szabadelvű-pártnak jelentékeny többsége volt ugyan, de tagjainak nagyrésze, mint láttuk, ezzel a politikával határozottan ellentétben állott. Az ellenzék most már csak két frakcióra szakadt: (ennyiben mégis eredményes volt az egyesítési akció) a függetlenségi pártra és a 67-es alapon álló „egyesült”, később „mérésékelt” ellenzékre. Ennek állapotát az imént ismertettem. Egy tartósságot ígérő új kormánynak körvonalai benne nem voltak találhatóak. Éreztük ezt magunk is, és volt elég önérzetünk, hogy a megoldást ne saját kormányvállalásunkban lássuk, hanem abban, hogy — a mi részvételünk mellett, vagy anélkül — a szabadelvű-párt okkupáció-ellenes többségéből alakuljon az új kormány, melyet azután támogathatunk, és melynek pártjával esetleg egyesültünk volna. Meg is volt a kormányelnök-jelöltünk, Szlávy József személyében, mert az Andrássy utáni Deák-párt miniszterelnökei közül ő volt az egyetlen, aki meg nem viselt tekintéllyel hagyta el helyét. Tisza Kálmánt, a közgazdasági kiegyezés, a megszállási politika és egyáltalán a hozzá fűzött nemzeti remények meg-híúsulása folytán, bukásra érettnek tartottuk.

Ez a megoldási terv logikus volt és becstületes; de keresztülvitelének személyi előfeltételei nem voltak meg. Szlávy, bár a megszállási politika határozott ellenzője, idegenkedett a neki

szánt szereptől; a miniszterelnökségből elég volt neki egyszer, — különösen a bomladozó pártra támaszkodó miniszterelnökségből, amilyenben régebben része volt. Talán attól is idegenkedett, hogy a király személyes politikájával ellentétbe jusson. Az új pártalakulásban nem -bízott sem ő, sem a többi „aggodalmaskodó“ szabadelvű-párti notabilitás. Egyáltalán ennek a nemrég alakult kormányzópártnak fenntartásához, mint valami önmagában jóhoz, babonaszerűen ragaszkodtak sokan olyanok is, akiknek semmi személyes érdeke ehhez nem fűződött; talán a Deák-párt utolsó éveinek tapasztalata folytán, talán, mert Tisza Kálmánban azt a férfiút látták, akinek pártvezéri képessége egyedül alkalmas hasonló züllési jelenségek megakadályozására; talán azért is, mert az uralkodó kedvenc gondolatával szemben hatályos oppozíciót csinálni nem akartak. Így tehát bevitték a választásoknál követett taktikát a parlamentbe. Olyan felirati javaslatot nyújtottak be, — el is fogadták, — amely teli volt aggodalmakkal, de konzekvenciákat nyíltan nem vont azokból. Ha én vagyok kormányon és az én politikámnak egy kimagasló tényével szemben a képviselőház többsége ekkép nyilatkozik meg, akár fűzött hozzá nyílt bizalmatlansági szavazatot, akár nem: egy percig sem maradok meg állásomban ezzel a többséggel. De Tisza Kálmánnak jobb gyomra volt — mondjuk így: a speciális magyar politikát gyakorlatiasabban fogta fel. Ő elfogadta ezt a felirati javaslatot, dacára annak, hogy a horvát képviselők külön felirati javaslatot adtak be, mely nyíltan a megszállási politika mellett foglalt állást, és amelyről beadója, Mihailovich Károly képviselő, teljes joggal mondhatta, hogy egyedül ez felel meg a kormány álláspontjának. Az egyesült ellenzék felirati javaslatait én szerkesztettem és a vitát az ellenzék részéről én vezettem be. Teljes szívvel-lélekkel vettem bele magamat kettős feladatomba: a megszállási politikának és a többség kétszínű taktikájának bírálatába. Az utóbbit talán még szenvedélyesebben ostoroztam, mint magát a politikát, különösen záróbeszédemben, melyet betegen kellett elmondanom, azaz betegen kezdtem elmondani, erős torokgyulladásal, de szónoklás közben teljesen felgyógyultam, hangom erejét visszanyertem és ezzel együtt küzdő kedvemet is. Jelentékeny szónoki sikert értem el, de egyebet semmit. A kormánypárt kétszínű felirati javaslatát nagy többséggel elfogadták.

Így csempészték át a megszállási politikát egy, annak elitélése jegyében született képviselőházon. így maradtak együtt

kormány és többség, mélyreható tárgyi ellentét dacára, a párt és a párturalom fenntartásának önálló, sőt legfőbb céljá emelésével. Így végződött a szabadelvű-párt második veszélyes krízise — e párt uralmának fenntartásával, sőt megerősödésével, de alkotmányos életünknek és a nemzet erkölcsi erejének újabb tetemes megkárosításával. Mikor Tisza Kálmán a bankkérdésben eredeti álláspontjáról lemondott, nem iparkodott a többséget és a nemzeti közvéleményt megváltoztatott álláspontja helyességéről meggyőzni, hanem pusztán az uralkodó akarata előtt kapitulált. Mikor a megszállási politikát kellett képviselnie, ismét nem szállt nyíltan síkra annak helyessége mellett, a közvélemény megnyerésére egyetlen komoly kísérletet sem tett, hanem úgyszólván minden ellenvetés nélkül engedte híveit keseregni, duzzogni, sőt támadni; csak azt kívánta, hogy ez az egész érzelmi színjáték komoly akarattá ne keményedjék meg. A háttérben itt is az uralkodó személyes politikája előtt való meghajlás állott. Így lett a nemzet a szabadelvű-párt ezen második „diadalával“ is gyengébbé, mert beléje nevelték az akarni nem tudást. A szabadelvű-párt pedig így érte el hatalmi monopóliumát, mert nagyon természetes, hogy a király váltig ragaszkodott olyan többség fenntartásához, mely az ő személyes akarata feltétlen érvényesülésének és, amint később még jobban fogjuk látni, a legegyszerűbb nemzeti követelések megtagadásának számára megbízható eszközt és kényelmes parlamenti köpenyvet szolgáltatott. A nemzet pedig, mint hatalmi tényező, a társadalmi átalakulás akkori stádiumával összekötött természeti gyengeségen felül, még e politika folytán is mindinkább elgyengült. A következő fejezetben fogom leírni a szabadelvű párturalom legtipikusabb évtizedét, ha úgy tetszik: fénykorát, azt, amely a közgazdasági kiegyezésből, a keleti politikából támadt válságok legyőzésével 1878-ban kezdődik és az 1889. évi véderővitával végződik. Arra fogok törekedni, hogy igazságos legyek; nem fogok kitérni az éra jó és hasznos cselekedeteinek méltányolása elől: de ma is, amikor mindez már annyira a múlté, hogy emléke többé nem izgat, amikor — jólétekkel mondhatom — teljesen elhamvadtak bennem az akkor égő szenvedélyek, ma is meg kell újítanom azt az ítéletet, hogy a nemzet erkölcsi erejét ez a párturalom nem fejlesztette, hanem inkább csökkentette. Távoloról sem állítom, hogy ehhez a szomorú eredményhez a többi pártok politikai hibái nem járultak hozzá; legjobb tudásom szerint ki is fogom mutatni, mennyiben bűnösök ők is, mennyiben

vagyok hibás magam, aki pedig öntudatosan tűztem ki célul a nemzeti erő fokozását. De a hanyatlás főtényezője mégis az uralkodó párt politikája volt, a rendszeres leszoktatás az erős nemzeti akarásról, amelynél nem lehet tudni, mi a károsabb: az-e, amikor a lemondás nyíltan történik, mint a bankkérdésben; vagy az, amikor azt az őszinteség hiánya súlyosbítja, mint a megszállási politika parlamenti elintézésénél.

De mielőtt ezt a fejezetet befejezném, még néhány szóval vissza akarok térni Andrassy külpolitikájának érdemleges méltatására. Már említettem, hogy később, érettebb és önállóbb felfogással, erősen revideáltam akkori állásfoglalásomat, nyíltan beismertem tévedésemet, utólag teljes elismeréssel adóztam a nagy magyar államférfiú művének. Felmerülhet azonban az a kérdés, hogy ma, az utolsó katasztrófák világában nézve az eseményeket, nem kell-e újból revízió alá vennem ezt az utóbbi helyeslő ítéletemet, nem kell-e visszatérnem az előbbihez, az elítélőhöz? Ha a kérdés olyan értelemben vettetik fel, hogy lehet-e most, az elvesztett háború után, Andrassy akkori politikájához hasonlót folytatni, akkor a válasz nagyon egyszerűen az, hogy: nem. De ebből nem következik, hogy az a politika annak idején helytelen volt; mert sem a háború kitörését, sem annak szerenésien kimenetelét nem lehet azzal okozati összefüggésbe hozni. Andrassy nem tehet róla, sem Bismarck, hogy mind Németországnak, mind monarchiáknak az utódok által vezetett hibás politikája ellenünk irányuló világ-koalícióhoz vezetett. Még kevésbé lehet ezeket a nagy férfiakat azokért a katonai hibákért felelőssé tenni, amelyek a katasztrófát oly rettentően súlyosbították. Bosznia megszállása semmiféle olyan antagonizmust sem teremtett, amely nem lett volna meg nélküle is, mert sem a délszláv aspirációk, sem az orosz és velük párhuzamosan járó egyéb hódító tervek nem állottak meg Boszniánál. Ezekben mi sem változott volna, csak könnyebb lett volna továbbindulásuk, ha Boszniát és Hercegovinát odadobjuk Szerbiának, mihelyt a török-uralom — ami már csak igen rövid idő kérdése volt — ott végkép tarthatatlanná válik. Andrassy politikáját az a cél inspirálta, hogy a monarchia és különösen Magyarország területi épségének és hatalmi állásának biztosítékait szaporítsa. Ez a cél szükségszerű és legitim volt; a politika pedig az akkori körülmények közt a célnak tökéletesen megfelelt: tehát a történelem ítélete is csak elismerő lehet. Hasonló szempontból kell ítélni a magyar belpolitikának olyan tételeiről is, amelyek a há-

ború által tarthatatlanokká váltak. A magyar nemzeti egység fenntartása Magyarország történelmi területén legitim, elérhető és *elsősorban* követendő, a pártok tusája fölé emelkedő célja volt a magyar politikának. A háború gyászos kimenetele azt összehozta, nem lehet hozzá visszatérni, akármennyit mentsünk meg most, vagy nyerjük vissza később területünkből. De ebből nem következik, hogy helytelen volt az a politika, mely annak megszilárdítására törekedett, amikor az még lehetséges volt. Helytelen akkor volt, ha helytelenül választotta meg az eszközöket; de magát a kitűzött irányelvet és annak előharcosait azért, mert a világesemények őket is, elvüket is elsodorták, elítélni nem lehet; ők az akkori viszonyok közt helyesen cselekedtek. Mesebeszéd az is, hogy a magyar nemzet politikai egységének alapján felépült nemzetiségi politika volt a világháború egyik okozója. Lesz alkalmam ezzel a tétellel bővebben foglalkozni, amikor a Magyarországot szétbontó nemzetiségi törekvések ellen folytatott küzdelmeimet fogom ecsetelni. A különböző irredentizmusok, amelyek területünk feldarabolására törekedtek, le nem szerelnék, bárminő nemzetiségi politikát követünk; csak könnyebben és kényelmesebben boldogulnak, ha magunk teremtyük meg és szervezzük közjogilag az elszakításra törekvő nemzetiségi csoportokat. Az a politika, amelyet képviseltem, épp úgy, mint Andrássy külpolitikája, a múlté; el van hantolva; ebbe belenyugodni bölcsesség, de múltunkat gyalázni gyávaság.

VI.

A SZABADELVŰ PÁRTURALOM FÉNYKORA — A MÉRSÉKELT ELLENZÉK FEJLŐDÉSE (1878—1889)

A fentebbi évszámokkal megjelölt időszak a szabadelvű-párt megingathatlan, az egész politikai, társadalmi és gazdasági életet átható uralmának korszaka, Tisza Kálmánnak, a nagytehetségű vezérnek teljhatalmú irányításával. Nekem ez a korszak a politikai érés idejét jelenti és szónoki képességem teljes kifejlődését. Hogy ez utóbbival mindjárt végezzek, meg kell állapítanom, hogy ezen a téren legtöbbit kiváló ellenfelemnek, Tisza Kálmánnak köszönhetek. Aki naponta assaut-t vív egy kiváló vívómesterrel, hacsak félig-meddig van hozzá tehetsége, okvetlenül maga is jó vívó lesz. A naponkint visszatérő parlamenti bajvívás olyan elsőrendű debatterrel, amilyen Tisza Kálmán volt, nálam is kifejlesztette a bennem szunnyadó egész erőt és megtisztította azt kinövéseitől. Tisza Kálmánnál a szónoklás nem volt öncél. Nem sokat törődött azzal, hogy gondolatait választékos formában adja elő; de eszmeterjesztés vagy érzelemkeltés sem volt célja. Fejtegetései ritkán voltak igazán tartalmasak és azzal a hanggal, amely a velőig hat, nem rendelkezett. Szónoki képessége pusztán fegyvere volt a küzdelemben, de — mint ilyen — elsőrendű. Nagy vitánál is ritkán hatolt a dolog mélyére; érveit többnyire közismert igazságokból, majdnem közhelyekből merítette. Ellenben folyton leste az ellenfél érvelésének minden gyenge oldalát. Ha a legparányibb rés

nyílt vértetünkben, az ő töre már benn is volt. Nem annyira annak bizonyítását tűzte ki feladatául, hogy neki igaza van, hanem inkább azt, hogy az ellenfélnek nincs igaza. Mivel gyakran kellett tarthatatlan állásokat védenie, ez a módszer ígért legtöbb sikert. Hogy is ne sikerült volna ez a negatív bizonyítás, annyi meg annyi, részben bizonyára éretlen ellenzéki szónoklattal szemben? Ha pedig sikerült, ezzel megvolt az erkölcsi győzelemnek egy neme: az a látszat, hogy az igazságot ő képviseli, minthogy az ellenfél nem képviseli. Több pedig nem kellett pártja önbizalmának és önelégültségének fenntartásához. Éveken át ilyen ellenféllel állván szemben, aránylag hamar tanultam meg két dolgot, melyet sok tehetséges ember soha meg nem tanul, és amely mégis a szónoki érettséget jellemzi: először megrostálni tulajdon érveimet, nem mindent összehordani, ami látszólag tételem mellett szól, hanem szigorú kritikával irgalmatlanul kiselejtezni mindazt, ami megtámadható, ha még oly szépen hangzik is. Nem is lehet jó ügynek rosszabb szolgálatot tenni, mint amikor azt helyt nem álló érvekkel védjük, melyek megdöntése azután magát az ügyet is gyöngíti. Másodszor: soha, még érzelmi felhevülésben vagy a hallgatóság kedvező hangulatának visszahatása alatt sem szabad többet mondani, mint amennyit hidegvérrel mondani akartam. Évek tapasztalásába és sok éles vágás eltűrésébe került a szónoki önuralom e két kellékének megszerzése. Második természetemmé vált, midőn beszédeimre készültem, minden tervbe vett érvelésnél önmagamnak felvetni azt a kérdést, hogy: mit fog erre felelni Tisza Kálmán? Nincs-e ellenmondás beszédem különböző részei, sőt a mostani és előbbi beszédeim némely tétele közt? Végül annyira ismertem Tisza Kálmán eszejárását, hogy amikor ő valamely ellenzéki szónoklat alatt jegyzett, majd mindig előre megmondhattam, hogy mit fog ennél a pontnál válaszolni. De mikor magam beszéltem, akkor is folytonos figyelemmel kísértem plajbásza mozdulatait és gyakran elejét tudtam venni a várható ellenvetésnek azzal, hogy azt előre elmondtam és tőlem telhetőleg megcáfoltam. Egyébként akkor örömöm telt beszédeim gondos előkészítésében és gondos kicsiszolásában. Ellenzéken van időnk az ilyesmire. Megmaradtam módszeremnél, mely szerint a szónoklatot szószerint előre le nem írtam, mert a tapasztalás arra tanított, hogy a hallgatósággal előálló delejes kölcsönhatás többnyire a legjobb kitételeket adja ajkaimra, sokkal inkább, mint tinta és papír. Viszont, amikor csak lehetett, és amikor nem kellett

rögtönözöm, nagy gondot fordítottam az eszmeláncolat logikus és átlátszó összeállítására, a kellő fokozások előkészítésére, a szárazabb és hatásosabb részek változatosságára. Szokásom az volt, hogy nagyobb beszédek elmondásának előestéjén nagyon korán fekdtem le és az elmondás napján hajnalban keltem fel a végső csiszolás eszközlésére. Éjjel ugyanis sohasem tudtam dolgozni, elaludni azonban képes voltam bármily korán is. Ekkép teljes lelki frissességben végeztem a befejező munkát és a beszéd eszmemenetévelelve jöttem a parlamentbe. Mindazonáltal gyakran megtörtént, hogy valamely új benyomás vagy meggondolás, néha az előttem szóló okoskodása, az egész épület felforgatására és gondolataim teljesen új csoportosítására készítetett. Amikor lehetett, jegyzeteimbe ilyen esetekben új számozásokat vezettem be, de az sem bántott, ha az egész átalakító műveletet csupán fejemben kellett keresztül vinnem. Nem kevesebb gondot fordítottam az elmondott beszédre sem. Abban az időben soha el nem mulasztottam a gyorsírói feljegyzések átjavítását, dacára e foglalkozás leírhatatlan unalmasságának, dacára országgyűlési gyorsíróink kiválóságának és irántam mindenkor tanúsított különös figyelmének. Valóban nem az ő hibáikat, hanem saját kifecamodott mondataimat — amit a hanghordozás az élősónál eltakar — kellett kiigazítanom. E tekintetben nálam csak Szilágyi Dezső volt érzékenyebb, ő minden nagy beszéde után órákat töltött a gyorsírói jegyzetek mellett és ilyenkor olyan hangulatban volt, hogy nem volt tanácsos hozzá közeledni. Későbbi években, különösen mióta miniszter voltam, amikor ilyen sporra rá sem értem volna, ezzel a szokással teljesen felhagytam, kivéve kényes természetű kijelentések esetében, ahol minden szó precíziójának fontossága lehet. A szónoki siker iránt ekkor már elfásultam. De abban az időben, amelyről most írok, szinte naiv gyönyörűségem telt benne, és ez elviselhetőbbé tette a politikai sikertelenség fájó érzését. Hiába, minden ambíció bizonyos hiúságot is tartalmaz és ez teljes kielégítésre is talált. Nem is volt kis dolog, különösen ha parlamenti életem nehéz kezdő éveire gondoltam, azt tapasztalni, hogy a terem rögtön megtelik és siri csend áll be, mihelyt szólásra felhivattam, hogy a karzatok zsúfolásig megtelnek, mikor felszólalásom kilátásban van, hogy arra az órára, amely alatt beszélek, hatalmamban van a hallgatóság hangulata. Aki ilyen gyengeségektől mindig mentes volt, az vessen követ reám.

Mindazonáltal igazságtalan volnék önmagam iránt, ha olyan benyomást ébresztenék az olvasóban, mintha akkor a szónoki sport és annak külső sikerei töltötték volna ki egész lényemet. Ettől a végtől igen távol állottam. Már bevezetőleg mondtam, hogy ez a korszak volt politikai egyéniségem kialakulásának, megérésének korszaka, bár annak elején már 32 éves voltam — ebben az életkorban pedig a legtöbb, akár csak közepes tehetségű ember a teljes érettséget már elérte. Nem is általános értelemben vett szellemi és lelki megérésről van szó, hanem csupán a politikai egyéniség teljes kialakulásáról, ami alatt a célok és az eszközök határozott és világos felfogását értem. Ide még csak akkor kellett magamat átküzdenem, aminek magyarázatát részben az előbb elmondottak is megadják. Elszakadtam azoktól a politikai hagyományoktól, amelyekben nevelkedtem, de utóhatásuk még erős volt. Vezér nélkül és vezérségre még nem képesítve, belesodortattam egy olyan korszakba és e korszakban egy olyan helyzetbe, ahol hagyományok útmutatása nélkül kellett újat alkotni, létező, de még meg nem formulázott szükségleteket kellett nemcsak felismerni, hanem rendszerbe is hozni. Nem csoda, hogy tapogatódzással múlt el néhány év.

Hagyomány nélkül — ez adja meg a helyzet jellegét. A Habsburgok uralkodása alatt a magyar közéletben két irány fejlődött ki, mely mind a kettő hagyománnyá jegecesedett: egy az udvarral kiegyező és egy intranzigens nemzeti irány. Az idegen uralkodóházhoz és annak többi országaihoz való viszony annyira döntő volt közéletünkben, hogy e körül csoportosultak a pártok és más politikai csoportosulás számára nem maradt hely. Még a vallásháborúk is ebbe a mederbe terelődtek. Az elmének az a természetszerű különválása, a haladás eszményeinek vagy a fönmaradás föltételeinek élénkebb átérzése szerint, amely minden más országban a pártalakulás alapjául szolgált, nálunk ama mindent domináló kérdés miatt nem mehetett végbe. Lehet ugyan mondani, hogy ami az udvarhoz szított, az egyszersmind konzervatív volt, bár II. József idejében itt is eltolódások történtek. De nem lehetett állítani, hogy az intranzigens nemzeti, nevezük későbbi néven: a függetlenségi párt kizárólag liberális elemekből állott. A két hagyományos irányzat más-más név alatt szerepel a történetben. A Rákóczi-korszakból megmaradt a kuruc és labanc elnevezés; a XIX. század első felében felvették ugyan a liberális és konzervatív nevet, de ezt — mint már mondtam — nem szabad az általánosan dívó értelemben venni, mert

az európai hangzású név alatt mégis csak a nagy-osztrák udvari politikával szemben való simább vagy merevebb állásfoglalás ütközött meg egymással.

Az 1867. évi kiegyezés azzal az igénnyel lépett fel, hogy végleges megoldását jelentette “annak a problémának, amely körül a pártok eddig csoportosultak. A pálya tehát szabaddá vált volna természetesebb, az alkotó munkát jobban előmozdító pártalakulások számára. Ámde a 67-es intézmények a nemzetnek nagyrészt nem elégitették ki, és így a hagyományos pártok csak megmaradtak továbbra is abban az alakban, hogy az egyik párt a kiegyezést védte, a másik meg ostromolta. Közjogi pártok voltak tehát ismét, és csakis ilyenek, a 67-es alapon álló és a közjogi ellenzék. 1875-ben a közjogi ellenzék leghatalmasabb, akkor egyedül komolyan vett árnyalata, a balközép, Tisza Kálmán vezérlete alatt lemondott a kiegyezés elleni harcról, a közjogi ellenzéki-ségről. Most valóban úgy látszott, hogy a cél eléretett és hogy belpolitikai alapon csoportosulhatnak a pártok. Meg is történt erre a kísérlet; konzervatív párt alakult, nagytehetségű vezér alatt, azzal a párttal szemben, amely magát szabadelvűnek nevezte és európai értelemben az akart lenni. Már elmondtam, miként hiúsult meg ez a kísérlet, miként maradt meg a konzervatív elemek legnagyobb része, az ellenzéki-ségtől való hagyományos idegenkedésből, a kormányon levő szabadelvű-pártban, miként változott meg ezáltal is az utóbbinak jellege. Azt is láttuk, miként támadt föl, mindjárt az 1875. évi fordulatot követő első választásánál, a közjogi ellenzék a régi, töretlen erővel. Ezzel pedig a magyar közélet visszazökkent a hagyományos politikai csoportosulások kerékvágásába. A konzervatív elemekkel mindinkább telített szabadelvű-párt föladatát, létjogát a 67-es kiegyezés védelmében, a függetlenségi párt pedig annak megostromlásában látta. Ismét kuruc és labanc állott egymással szemben, mint a régi jó időkben.

Új volt azonban a kettő közé betolt, egyesült, később mérsékelt ellenzék. Láttuk ennek a keletkezését is. Fő hiányossága abban állott, hogy alkalmi alakulás volt, tisztességes és részben tehetséges férfiak csoportosulása, akik két konkrét nagyfontosságú, de mégis csak incidentális kérdés alkalmából szakítottak a szabadelvű kormánypárttal és, e két kérdés elintézése után, tulajdonkép nem bírtak közös alappal a politikai cselekvésre, mert — bocsánat a hasonlatért — politikai kérdézésből meg nem élhettek. Pedig ezzé vált a — szerintük — súlyosan hibás

kormány bukásának követelése, miután a népképviselő akármilyen módon, de megadta neki a fölmentést, és alig volt kilátás, hogy a választók retrospektív felháborodásból ezt a felmentő ítéletet megváltoztassák, miután a megszállási politika körül keletkezett hullámvész idejében majdnem, teljesen lecsendesedett. Ennek a csoportnak tehát, vagy mondjuk: nekünk — tartozván hozzá én is — nem volt más választásunk, mint a közéletből eltűnni, vagy egy életrevaló és vonzóerővel bíró politikai rendszert felépíteni. A szabadelvű-párt programtalansága egy magában elegendő jogcím volt erre a kísérletre. A fő nehézség a hagyomány hiányában állott; a közvéleményben ennek számára új medret kellett ásni, azt a szokott mederből ebbe az újba kellett levezetni.

E nehéz munkából, melynél a tapogatózás kikerülhetetlen volt, emberségesen kivettem részemem, részint megbecsülhetetlen támogatást, részint alig legyőzhető nehézségeket találva a mérsékelt ellenzék többi vezetőjainél. Ezek közt a nagytehetségű férfiak közt nem volt hiány életrevaló eszmékben, melyek nagyrészt aztán a kormány el is sajátította, de nem sikerült megtalálnunk azt, ami a politikai sikernek kulcsa, t. i. a helyzetben levő szükségleteknek és a közérzületben szunnyadó ösztönszerű vágyódásoknak határozott megformulázását. Pedig az események azt szinte százunkba rágták. A közjogi ellenzék folytonos újjászületése, valahányszor halottnak mondták, elég világosan bebizonyította, hogy abban nem lehet csupán egyesek okvetlenkedését látni, hanem, hogy azon a téren valami nincs rendben, hogy van a nemzetnek valamely tárgyilag indokolt és mellőzhetlen követelménye, amelynek a létező közjogi berendezés eleget nem tesz. Ha pedig ez így van, akkor nem lehetett a közjogi pártalakulás megszüntetését és a belpolitikai kérdések körül való csoportosulást hatalmi szótól, a közjogi politika hangzatos elítélésétől várni, hanem csak attól, hogy annak oka, az a hiány, amely állandóan bántja a kedélyeket, tehát okvetlenül valódi közszükségletet sért, eltávolíttassék. Igaz, hogy a közjogi politikától való szabadulás volt közéletünk egészséges kialakulásának egyik fő tétele; de oda csak valamely közjogi reformmal lehetett eljutni. Keresni kellett, melyik az; meg kellett állapítani, lehetséges-e keresztülvitele a 67-es intézmények keretén belül. Ez a feladat benne volt a nemzet helyzetében, megoldásra várt, és a nemzet is várta azt, aki megoldja. Élet-

képes belügyi program összeállítására mellett ez lett volna a mérsekelt ellenzék hivatása.

De ezt részint még fel nem ismertük, részint fáztunk tőle.

Meg kell azonban állapítanom, hogy elsőnek én éreztem, vagy legalább sejtettem az itt kifejtett igazságok aktualitását; de konzervatív eredetem utóhatása még elég erős volt arra, hogy megijedjek tőlük. A párt vezetőembereinek nagyobb részénél pedig — még Szilágyi Dezsőnél is — annyira életerős volt a Deák-párti hagyomány, hogy a 67-es művet, beleértve a katonai és gazdasági téren azután létrejött közjogi jelentőségi alkotásokat, ne nyúlj hozzám virágnak tartották. Hozzájárult ehhez a „kormányképesség“ gondolata, mely — tudatosan vagy nem — de folyton bénítólag hatott elhatározásainkra. A közvélemény velünk rokonszenvező részének egészséges ösztöne ezen a téren megelőzte a vezéreket. Miután mi nem formuláztuk meg homályos vágyakozásainkat, a közönségből született meg az a formula, hogy „a kiegyezést fejleszteni“ kívánjuk. Tiltakoztunk ellene, de hiába. Én annyit engedtem meg, hogy „a kiegyezés nemzeti tartalmát akarjuk megvalósítani“, ami nem sokkal világosabb volt amannál a közszájon forgó és kiirthatatlanná vált formulánál. Egész 11 esztendeig tartott — és a Szilágyival való szakításnak kellett előbb bekövetkezni — míg az 1889. évi véderővita tüzeiben megtaláltam igazi hivatásunknak első, némileg helytálló körülírását. Akkor vált a mérsekelt ellenzék, most már kizárólag az én vezetésem alatt, „nemzeti párttá“, azzal a programmal, hogy az állami intézmények mindegyikében és az egész közéletben kell a nemzeti, gondolatnak érvényesülni. A premissza tehát körülbelül meg volt formulázva, bár nem olyan erőteljesen, mint később, midőn a „nemzeti élet teljességének“ kiküzdését jelöltem meg szükségszerű célul, a nyugvóponttra-jutás feltételeképen. De a konzekvenciák levonása eleinte mily félénken történt! Részint saját habozásom, részint elvbarátaim egy részének folytonos kacsintgatása a „kormányképességre“ akkor is félúton megállított, amikor a nemzeti párt megalakulásával politikai egyéniségem teljes kiforrottságához eljutottam.

Egyelőre azonban azzal a korszakkal van dolgunk, amelyben pártom és vele együtt én, mint vezéreinek egyike, de még korántsem vezére, még csak tapogatódtunk a teljes világosság felé. Nem volna értelme és nem is bírna külön érdekességgel, ha én ennek a korszaknak, amelyet egyebek közt az is jellemez, hogy egész lefolyása alatt messze kiható ténnyel nem találko-

zunk, egyes eseményeit felsorolnám és tüzetesen ecsetelném. Jelentősége és ma is érezhető utóhatása csak annak a szellemnek van, amely benne uralkodott és a nemzet nagyrészenek vérébe átment. Ebben az értelemben nemcsak érdemes, de fontos, hogy azt közelebbről szemügyre vegyük, mert megértése a jelen megértéséhez mellőzhetetlenül szükséges. Ebből a szempontból kívánok itt vele foglalkozni.

Hogy azonban ezt tehessem, egyelőre el kell búcsúznom az ellenzékétől és szemügyre kell vennem a szabadelvű kormánypartot és a Tisza-féle kormányzást, akkori teljes kifejlődésében. Úgy hiszem, hogy — bár volt ellenfeleimről van szó — mégis történetírói tárgyilagossággal teljesíthetem ezt a feladatot. Sohasem voltam „jó gyűlölő“. Shakespeare-nek nem telt volna bennem öröme. Mindenkor szinte túlságig képes voltam arra, hogy a kérdés másik oldalát is lássam, és sohasem éreztem úgy, nem is véltem megengedhetőnek, hogy ellenfeleimet vagy hülyéknek, vagy gazembereknek tartsam. Ha tehát harc közben is képes voltam tárgyilagosan ítélni, annál könnyebben tehetem azt most, midőn minden, amiről írok, épp annyira a történeté, mintha nem 40, de 400 év előtt történt volna.

A szabadelvű-párt, keletkezése és az azt követő két válság legyőzése után, amint láttuk, majdnem rögtön visszazökkent a hagyományos közjogi politika kerékvágásába. A kiegyezés megvédése lett a föléledt közjogi ellenzékkel szemben újból főfeladatává és így, a belügyi politika szempontjából, valóságos Noé-bárája volt a legkülönbözőbb irányzatoknak. Ebből az következtetett, hogy minden fontosabb reform-kérdést, mely a párt tagjai közt viszályt okozhatott volna, félre kellett tenni, hogy a pártvezetőség és főleg a pártvezér nem engedhette meg magának ily kérdésekben a világos színvállás luxusát. Ez a színtelenség, tárgyilagosan ítélve, a pártnak gyengesége, a párt parlamenti helyzetét csodálatosképpen erősítette. Nem nyújtott támadási felületet egy belügyi reformkövetelésekért harcoló ellenzék számára. Ha azok egyikét sem tette magáévá, viszont egyikét sem utasította vissza. Ha a közigazgatási reform szempontjából támadtunk, olyan választ nyertünk, mely e reform barátainak és ellenségeinek egyaránt reményt nyújtott, hogy végül keresztül fogják vinni a pártban álláspontjukat. Ugyanígy történt egyházpolitikai, gazdasági vagy szociálpolitikai követelmények hangoztatása esetében. Még az utóbbiakkal szemben volt leghatározottabb az elutasító álláspont, mert a szociálpolitikai lelkiisme-

ret az országban még alig ébredezett, még uralkodott a közigazdasági liberalizmus, és mert a gazdaságilag erősek támogatását kockáztatni nem volt szabad. Az akkori időknek egy eredeti ötletű politikusa, pártonkívüli programmal lépve fel jelöltül valamely választókerületben, választási szózatában a következő nevezetes nyilatkozatot tette: „Minthogy egy párthoz sem tartozom, tehát egy pártnak sincs oka, hogy ellenem fellépjen; aki tehát jelöltségemet támadja, azt csak közönséges személyi indokok vezérelhetik.“ Sokat kacagtam ezen az egészen eredeti logikán; de, ha jól vesszük, a szabadelvű-párt védelmi állása támadóival szemben hasonló okoskodásra volt építve. „Minthogy ez a párt egyetlen reformkérdésben sem foglalt állást, tehát egyetlen reform hívének vagy ellenzójének sincs oka őt támadni; aki mégis teszi, az alacsony személyi politikát üz.^{4<} Ekkép formulázva sohasem mondták ki, de tulajdonképen erre lyukadt ki a védelem. A személyi politika vádját különben állandóan napirenden tartották; egyedül a függetlenségi pártot ismerték el elvi alapon álló ellenzéknek. Ez a párt ugyanis „kormányképtelen“, tehát a konkurrencia szempontjából veszélytelen volt és így dédelgetésben is részesült néha.

A kiegyezést védő közjogi párt állásának elfoglalása a szabadelvű-pártnál még azt is eredményezte, hogy magát nélkülözhetetlennek tartotta és azt hirdette, hogy bukása katasztrófát okozna. Ez a hit szolgált a párturalom túltengésének és minden azzal összekötött visszaélésnek igazolásául. Ugy látszik ugyan, hogy a katasztrófától való aggodalom csak a szélsőballal szemben lett volna — ha egyáltalán — helyén, nem pedig a belpolitikai ellenzék tekintetében; de hát ez utóbbit azzal a jelszóval tárgyalták le, hogy pusztán személyi politikát üz. Mikor pedig a mi politikánkba is mindinkább belevegyültek közjogi természetű követelmények, akkor a mérsékelt ellenzék — később nemzeti pártot — bár 67-es alapon állott, még a szélsőballnál is „katasztrófálisabbnak“ mondták, mert „belülről robbantja fel a kiegyezést“ — vagy legalább „megingatja“. Szóval a szabadelvű-párt uralmának fenntartása lassankint állami céllá, lehet mondani, főcéllá vált a párt politikájában. Az egész közigazgatás ennek a célnak szolgálatába állított, amit eléggé jellemez a főispáni hatalomnak az a mértéktelen öregedése, amely a Tiszaféle megyei reformok legfőbb vonása. A főispán, valamikor méltóság, e reform által nem lett közigazgatási hivatalnokká, kvalifikációval, körülírt hatáskörrel, fegyelmi felelősséggel, ha-

nem egy egészen új típusú: a kormány politikai bizalmi közege, mondok: főkortese, a diszkrecionális hatalomnak olyan teljességével ellátva, hogy az állítólag önkormányzati alapon szervezett egész megyei közigazgatást bármikor kezébe keríthette. Minden érdek, minden igény bármely állásra vagy kedvezményre csak úgy remélhetett figyelembevételt, ha az illetékes főispán pártolását bírta. A fegyelmi jog a választott tisztviselőket is a kormánytól való függésbe hozván, ezek többnyire kénytelenek voltak a főispánnak kedvében járni, aki őket különben, ha a kijelölési jogot kíméletlenül alkalmazta, minden tisztújításnál állásaikból kilökhette, ha politikailag nem voltak eléggé engedékenyek. A főispán értékének megítélésében kevésbé esett latba megyéje közigazgatásának rendezett állapota, mint kormánypárti képviselők beszoigáltatása. Ugyanez a mérték alkalmaztatott a választott tisztviselőkre és a községi jegyzőkre is, néha egészen odáig, hogy politikai szozgálatok fejében egyéb visszaélések enyhe megítélésére számíthattak. Bizonyára voltak főispánok, akik állásukat magasabb szempontból fogták fel és, akiket túrtak, mert személyes presztízszük a pártnak más módon használt. Több ilyenről volt tudomásom magamnak is. És voltak választott tisztviselők is, akiknek állása oly erős volt, hogy a főispáni nyomással szemben önállóságukat fenntartották. De ezek kivételek voltak, amelyek a szabályt csak megerősítették.

Az az irányzat, amely minden kinevezésnél a pártszempontot helyezte előtérbe, sajnos, az egyházi állások betöltésénél is érvényesült, ahol fölöttébb szomorú következményekkel járt. Az utolsó években a katoolikus közvélemény annyira megerősödött, bár a pártállás gyakran még mindig kelletténél többet nyomott, legalább lehetetlenné vált magas egyházi állásokba más, mint teljesen kifogástalan egyéneket behelyezni. A most tárgyalt korszakban azonban ez, sajnos, nem így volt.

A pénzügyi és gazdasági élet is teljesen beillesztetett a párturalmi politikába, ennek igen nagy hasznára. A szabadelvű-párt gazdasági politikája egyáltalán a nagytőkének kedvezett, mely ezért hálásnak bizonyult. Az uralkodó párt hívei bőven részesültek jövedelmező színekurákban bankoknál és egyéb vállalatoknál. A vidéki pénzüzetetek, a kormánytól és a nagybankoktól való függésük folytán, az ezeknek tetsző politikai rendszert támogatták. Jaj volt annak a választónak, akinek valamely vidéki intézetnél lebegő adóssága volt, ha a kormánypárti jelölt ellen mert szavazni. A társadalmi hatalmasságok legnagyobb része egy-

általán a kormányt támogatta, melynél érdekeik jóindulatú előmozdítását remélhették, ha politikáját szolgálták, vagy legalább nem támadták, de csak akkor. Végre már alig lehetett ebben az országban független embert találni; az egyik függött, mert szegény volt, állásra, támogatásra szorult; a másik, mert gazdag volt és nagy érdekei forogtak kockán. Ehhez járult a városok helyi érdeke, amely többnyire a kormány jóakaratótól várta kielégítését; itt gimnáziumot akartak, ott törvényszéket vagy legalább járásbírószéket, amott pénzügyi igazgatóságot[^] stb. Mindez pedig a képviselőválasztásnál követett magatartástól függött. Ezekből a helyzetekből azután a közéleti önzetlenségnek egészen új válfajai keletkeztek. Előttem is eldicsekedett egy polgármester, — sőt nem egy, de több, — hogy ő mennyire “kizárólag a közérdeket tekintti összes cselekedetei vezérszavának. Ime, úgymond, ő meggyőződése szerint lelkes híve a függetlenségi pártnak, de ezt az egyéni érzelmét alá tudja rendelni városa érdekének, mely rá van szorulva a kormány jóindulatára és azért egész erejével támogatja a kormánypárti jelöltet. A derék ember roppant erényesnek érezte magát és nagyon csodálkozott, hogy én az önzetlenség ily kiváló megnyilvánulását nem honoráltam kellő bámulattal.

Aki a kormánytól függő állásban volt, tehát az állami tisztviselők, tanárok, tanítók és az állami üzemek alkalmazottainak egész tömege, existenciájával játszott, ha, meggyőződése szerint, ellenzéki jelöltre szavazott. Ezt a játékot némelyek megkockáztatták és nem szegték nyakukat; az ilyeneket azután unos-untig emlegették, annak bizonyítására, hogy nincs presszió. De a szabály az állami alkalmazottak politikai cselekvési szabadságának teljes elkobzása volt. „Szolgálati érdekből való áthelyezés“, aminek sok esetben megsemmisítő hatása lehet valahol megtelepedett, családi érdekek által valamely városhoz kötött szerény existenciákra, ez volt a damokleszi kard, amely mindnyájuk feje fölött lógott; több esetben le is hullott az engedetlenekre, de többnyire, mint fenyegető veszély, biztosította az engedelmességet. Egész elméletet faragtak, melyet sokan jóhiszeműleg el is fogadtak, hogy az állami tisztviselőnek tisztességbeli kötelessége a kormány — a mindenkori kormány! — politikáját szavazatával is támogatni. Nincs se szeri, se száma azoknak a megrendítő panaszoknak, melyeket a meggyőződésük megtagadása és létviszonyaik feldúlása közt választani kényszerített intelligens férfiakról hallottam. Mert, ha valahol szorult a hely-

zet, kevés szavazattól függött a választás eredménye, a tartózkodásba sem menekülhettek ezek a szerencsétlen páriák, hanem valóban elő kellett mozdítaniok annak az ügynek diadalát, amely meggyőződésükkel ellenkezett. Megvallom, hogy ezek a tapasztalások még a politikai ellentétnél is erősebben hatottak kedélyemre és engesztelhetetlenné tették gyűlöletemet a párturalmi rendszer ellen. Sajnos, mikor az én pártom került hatalomra, azt kellett tapasztalnom, hogy annak soraiból is kívánták, sőt követelték a hatalom eszközének pártcélokra való igénybevétele. De én ebben egy tapodtat sem engedtem, ha itt-ott rossz vért szült is merevségem. Több évi közoktatásügyi miniszterségem alatt szigorúan megóvtam a tanügyi igazgatás teljes tárgyilagosságát. Soha nem érdeklődtem a vezetésem alatt álló kormányzati ág közegeinek és alkalmazottainak politikai magatartása iránt. Felfogásom szerint ahhoz semmi közöm sem volt; pontos köteleességteljesítés és a hivatali — illetve tanítói — dekórumnak minden körülmények közt való megóvása: ezt követeltem és követelhettem is mindenkitől, egyebekben az állami alkalmazottat épp oly független embernek tekintettem, mint bárki mást. Minden nyomás, mely őt politikai meggyőződése követésében gátolta, az én szememben rablótámadás volt emberi jogai ellen. Természetesen nem türtem azt sem, hogy a középfokú tanügyi hatóságok alárendeltjeiket politikai téren befolyásolják. Egy derék tanfelügyelő, a régi rendszer hagyományai szerint, kedvemben vélt járni azzal, hogy megyéjének tanítóit kizárólag a függetlenségi pártba — az én pártomba — való belépésre hívta föl; én ezért a túlbuzgóságáért fegyelmi eljárást indítottam ellene és, a körirat megsemmisítésével, hivatalos dorgálásra Ítélttem el. Mivel ezen a téren hibátlannak érzem magamat, jogom van ezeket a dolgokat szigorúan bírálni.

Az állami alkalmazottak e politikai elnyomásának egyik következményeként a vidéki városok legnagyobb részében, sőt Budapest több kerületében is, megszűnt a komoly politikai mérkőzés lehetősége. A legnagyobb városokat kivéve, minden városban, ahol több állami hivatal, vagy állami gócpont volt, a csekély számú választóknak oly nagy hányadát alkották a „függő” szavazatok, hogy azokkal szemben eleve ki volt zárva a győzelem lehetősége. Ezzel a városi elem szellemi mozgékony-sága és az abból keletkező hajtóerő jóformán elveszett közéletünk számára, vagy legalább kompromisszumra volt kénytelen lépni a pártfegyellemmel azon az úton, hogy a károsok gyakran

küldtek frondörködő kormánypárti képviselőket a Házba. Hiszen bizonyos korlátokat a párturalom mindenkor kénytelen volt megtartani, hogy még az esetelt eszközök igénybevételével is megállhasson. Tisza Kálmán finom érzékkel bírt a korlátok iránt, amit nagytehetségű fia nem örökölt tőle. Az idősebb Tiszáról azt mondták, hogy mindent keresztül tud vinni; ez ebben az alakban képtelenség. Sokat igenis — többet, mint bárki más — de mindent nem. Olyan ember még nem született, aki *mindent* keresztülvinne. De Tisza Kálmánban volt elég gyakorlati okosság, hogy soha olyant ne próbáljon, ami valóban lehetetlen volt, és innen keletkezett az a látszat, hogy mindent keresztülvisz, amit akar. Csak a hatalomnak tíz évi zavartalan birtoka gyengítette benne ezt az érzéket annyira, hogy az 1889. évi véd-erőtörvényt megkockáztatta — ebbe aztán bele is bukott. A történelem egyáltalán arról tanúskodik, hogy van a hatalomnak egy — egyénekenként különböző — foka, amelyet az emberi elme nem bír el szédülés és a lehetőségek tisztánlátásának meghibbanása nélkül. A legnagyobb arányú példa erre I. Napóleon; de kisebb méretekben mindennapi tapasztalás tanúskodik e törvény mellett. A nagyeszű és higgadt vérmérsékletű Tisza Kálmánnak tíz évi, minden jel szerint megtámadhatlan hatalom kellett, míg a húrnak túlfeszítéséig eljutott; a nem ily nagy kaliberű és hevesvérű Bánffy Dezső már három évi hatalomélvezet után kockáztatta meg azt az „ischli klauzulát“, mely bukásának tulajdonképeni oka volt.

Rá fogunk még térni a két eset érdekes és tanulságos analógiájára. Most visszatérve a városokra, meg kell állapítanom, hogy a szabály alól itt is voltak kivételek. Így p. o. a múlt század 90-es éveinek elején Beöthy Ákos barátomnak nagy küzdelem után sikerült Kassát a kormánytól elhódítani. Ámde miért? A jelölt kiváló személyes tulajdonságain kívül főleg azért, mert Baross Gábor kereskedelmi miniszter nem a legjobb lábbon állott Szilágyi igazságügyminiszterrel. Mivel pedig az utóbbi személyesen sorompóba lépett a kormánypárti jelölt mellett, Baross, hogy őt bosszantsa, nem gyakorolt nyomást a vasutasokra, akik azután tömegesen szavaztak Beöthyre.

Az egész országra rá volt vetve ezek szerint a párturalom olyan hálója, amelyet a közérületnek csak kivételes hófokú felindulása téphetett szét; rendes időkben az ellenzék sikere ki volt zárva. De ennek az épületnek koronája mégis a királyi jóindulat kizárólagos lefoglalása volt a szabadelvű-párt részére.

Társadalmi és gazdasági fejlődésünk akkori stádiumából önként következett a királyi hatalom túlsúlya a többi alkotmányos tényezők fölött. Aki a király jóindulatát élvezte, hacsak bizonyos korlátokat túl nem lépett, könnyen megszerezte magának az országot. A szabadelvű-párt már azért is kegyben állott, mert a belőle alakult kormány keresztülvitte, a párt pedig valahogyan eltúrta a megszállási politikát. Az ellenzék már ezügyben követett eljárása miatt is idegenkedés tárgya volt a legfelsőbb helyen. Ezt a legfontosabb hatalmi pozíciót kellett a szabadelvű-pártnak megtartani és megszilárdítani, amihez a később „rideg közjogi konzervativizmusának” nevezett magatartás volt a legbiztosabb út. Nem volt szabad kívánni a legkisebb nemzeti irányú fejlődést sem, amely, ha nem is az 1867: XII. te. intézkedésein, de annak a szűkebbkörű kiegyezési politikának gyűrűjén kívül esett, melyet a 67 utáni közjogi vonatkozású alkotások (véderőtörvény, vámközösség, stb.) és az ezekből fejlődő gyakorlat megvontak. Minden ilyen kívánalommal kérlelhetlenül szembe kellett szállani. A „császári és királyi” — „császári királyi” helyett, — mint a közös intézményeknél alkalmazott jelző, ennek az egész korszaknak egyetlen közjogi vívmánya. Ez is olyan indokolással lépett életbe, amely kizárta azt a gondolatot, mintha a magyar önálló államiság elismerése rejlenek benne. Egyebekben a fejlődő nemzeti igények-állhatatos visszاسzorítása által tette magát a szabadelvű-párt felfelé nélkülözhetelenné. Ferenc József ezt nekem, egy emlékezetes kihallgatás alkalmával, amelyben az első Wekerle-minisztérium bukása után részesültem, világosan megmondta. Nem éppen hízelgően nyilatkozott a szabadelvű-párról és kormányrendszeréről (annak idején részletesen szó lesz erről a kihallgatásról), de hozzátette, hogy mégis kénytelen hozzá ragaszkodni, mert egyedül ez a párt és ez a rendszer az, amely a kiegyezési politikát — az uralkodó fel fogása szerint — a balra való lecsuszamlás lejtőjén feltartóztatja. Egyébként az uralkodót abban az időben teljesen elzárták minden érintkezéstől az ellenzék vezérférfiaival (az említett kihallgatás jóval Tisza Kálmán bukása után történt). Ha a király néhány napot Budapesten töltött, ami elég ritkán történt, és udvari ebédeket adott, az ellenzék vezetői ezekre sohasem voltak hivatalosak. Csak a delegációs ebédekre jelentünk meg, amelyekről, hivatalos jellegüknél fogva, mégsem lehetett minket kizárni. Ebben a tekintetben Tisza Kálmán bukása után rögtön változás állott be. Úgy látszik tehát, hogy ez a kizárás az ő

személyes rendszeréhez tartozott. Fia nem vette át; Tisza István ellenkezőleg, mint miniszterelnök, elvének vallotta, — nagyon helyesen, — hogy az ellenzéki vezérférfiak számára mindenkor megkönnyítse a királlyal való érintkezést.

Röviden érintenem kell még a választási korrupció kellemetlen, de a korrajzból ki nem hagyható ügyét. Ez már a Deák-párti időben, különösen az 1872. évi választásoknál vette kezdetét, de azóta nőttön-nőtt, míglen az 1910. évi választásoknál tetőpontját érte el, bár közben volt aránylag igen tisztességes választás is, melynél a hivatalos presszió is kevésbé érvényesült. Ilyenekül kell megjelölnöm a Széll Kálmán vezetése alatt 1901-ben, a Tisza István vezetése alatt 1905-ben és a koalíciós kormány kinevezése után 1906-ban rögtön kiirt választásokat: ez utóbbiaknál a legrosszabb akarat mellett sem szervezhette volna a kormány a szokott apparátust és nem is gyűjthetett volna kasszát. Annál csodálatosabb az a szédületes visszaesés, amely 1910-ben beállt. Ezek a szomorú jelenségek korántsem szorítkoztak a kormánypártra. A szélsőbal kivételével, mely azonban később szintén belesodortatott a piszkos árba, minden párton előfordultak, de nem egyenlő mértékben. A szélsőbali törzskerületek sokáig adtak úgynevezett „ingyen-mandátumot“, de utóbb a ragály sokat közülük megmételyezett. Ámde a partié nem volt egyenlő kormánypárt és ellenzék közt, mert az ellenzéki jelöltek csak a magukéból költhettek, a kormánypártiak a pártkasszából nyertek bőséges támogatást. A függetlenségi pártnak sohasem volt pártkasszája, az én pártomnak a tehetős párttagok hozzájárulásából néha volt, de ez sohasem ért nagyobb összeget, mint annyit, amiből 60—70 jelöltnek a legális költségekre lehetett támogatást nyújtani, tehát semmikép sem volt a korrupciónak előmozdítója. A kormánypárti kassza azonban, mely kitüntetések vagy egyéb vizsontszolgáltatásokat keresők, a hatalomhoz simuló gazdagok, vállalatok és bankok hozzájárulásából táplálkozott, némely választásnál (különösen 1896 és 1910) milliókra rúgott. Az utolsó esetben köztudomású botrány is tapadt keletkezéséhez. Mindenesetre az a szomorú szerep, melyet a pénz a választásoknál játszott, szintén a kormány javára bilentette az eredmény mérlegét, mert az ő pártjának volt, az ellenzéknek pedig nem volt, — vagy alig volt pénze.

Már itt is ki kell emelnem, hogy az én jászberényi választókerületelem, melyet 1881. évtől kezdve mostanig szakadatlanul szerencsém van képviselni, a kevés, de ragyogó kivételek közt

első helyen áll. Midőn ott először megválasztottak, még viseltem legális költségeket; azután ezeket sem. Pedig ismételtlen megmozdítottak minden követ, hogy engem onnan kibuktassanak. Hasztalan volt. Választóközönségemről még szólni fogok, mert politikai emlékeim egyik legszebbike az a viszony, amely közöttünk fennállott.

Az itt ecsetelt rendszer mind több jelentékeny egyéniséget szorított ki a kormánypártból, olyanokat, akik valamely reformeszmével el voltak telve, annak megvalósítása kedvéért csatlakoztak a hatalom birtokában lévő párthoz, és amikor ez a remény tünedezett, onnan természetesen kiváltak. Viszont a mérsékelt ellenzék soraiból is többen, akik az egyéni érvényesülés kilátástalanságát megunták, visszazárlingóztak a szabadelvű-pártba, miniszterek és államtitkárok is lettek. Az előbbiek sorából kiemelem Grünwald Bélát, a közigazgatás államosításának leghatározottabb előharcosát, aki ebben látta az ország regenerációjának, a nemzeti egység megszilárdításának kulcsát; továbbá gróf Károlyi Sándort, az agrárius színezetű szociálreform legkiválóbb bajnokát, a szövetkezeti eszme nagyérdemű meghonosítóját, akinek működése sok százezer magyar embert mentett meg a tönkrejutástól. Pártunk tagadhatatlanul sokat nyert szellemi és erkölcsi tőkében ilyen férfiak csatlakozásával. Viszont azonban az egész nemzeti életet átfogó program elkészítésénél nehézséget okozott az a körülmény, hogy a párt több kiváló tagjának olyan panaceái voltak, amelyeknek minden egyebet alárendeltek és amelyek keresztülvitele kedvéért erősen néztek a „kormányképessegre“ és kevésbé lelkesedtek az ezt megnehezítő nemzeti követelményekért. A szabadelvű-párt pedig politikailag mindig színtelenebbé, szürkébbé vált. A miniszteriumok élére kétségtelenül tisztességes, de többnyire közepes erők kerültek (az 1878—1889 közt lefolyt évekről szólok), akik sorából Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter emelkedik ki, kissé rapszodikus zsenialitásával és tagadhatatlan kultúrérzékével.

Az angol parlamenti történet minden ismerőjét a szabadelvű párturalom e leírása Walpole Róbert kormányzatára fogja emlékeztetni, aki szintén éveken át tartotta magát minden kényes kérdés gondos kerülésével; aki, bár egyéni megközelíthetlensége minden gyanúnak fölötte állott, a párturalom fenntartása végett kétes jellegű eszközök felhasználását is elnézte; aki az idők folyamán minden jelentékeny férfitű környezetéből ki-

szorított, ezzel pártjának egységét biztosította, abban mindenhatóvá vált; az ellenzékot azonban, bár erkölcsi tökében gazdagította, de egyúttal a saját pártjából száműzött személyes vételkedés színterévé tette. A párhuzam annyira frappáns, hogy azt egy nagyobb beszédben készültem a képviselőház előtt kifejteni; de elállottam e szándékomtól, mert előre tudhattam, hogy Tisza Kálmán válaszában azt a nem kevésbé frappáns párhuzamot fejtené ki, mely a Walpole ellen és az ő ellene küzdő ellenzék közt létezett. Macaulay lerajzolta mind a kettőt, t. i. a Walpole-féle kormányrendszert és ellenzékét; a következtetést pedig, amelyet a kettős rajzból levon, akkép állapítja meg, hogy Walpole ellen a helyes kormányzat elveit, ellenzékével szemben viszont Walpole-t pártolja. Nem mondom, hogy a mi esetünkben hasonló következtetésre kellett volna jutni; de annyi Tisza Kálmánnak feltétlenül sikerült volna, hogy reám visszafordítsa az analógiát és ezzel a nevetőket magának megnyerje. A kormánypártnak egy frondörködő tagja, a bosszankodás egy pillanatában, mely a nyelveket megoldja, azt mondta, hogy *ilyen* kormány csak *ilyen* ellenzékkel szemben állhat meg, és viszont *ilyen* ellenzék csak *ilyen* kormány ellen érvényesülhet. Ebben a kétélű mondásban az az igazság rejlik, hogy mindkét fél, kormánypárt és ellenzék, egészségtelen alapon állott. De az előbbinek legalább megvolt, épp úgy, mint a szélsőbalnak az az előnye, hogy öröklött krónikus bajban szenvedett, amelyhez a beteg életrendje fnár hozzásimúlt, holott a mérsékelt ellenzék egy bizonytalan lefolyású gyógyulási processzusnak kezdetét képviselte, amilyen gyakran új betegségi tüneteket hoz felszínre.

A Walpole-rendszerrel való párhuzam különben is csak bizonyos megszorítással áll. Arról a nyers korrupcióról, amely az ő kormányzata alatt és még hosszú időn át Angliában uralkodott és a parlamenti tagok szavazatainak megvásárlásáig ment, nálunk ebben a korszakban sem volt szó. Ellenben szélűben dívott a befolyásos politikai állás felhasználása a gazdasági életben való jövedelmező elhelyezkedésre, színekurák elnyerésére különböző vállalatoknál, valamint, ezekkel szemben, a jó indulatnak a vezetők politikai magatartása szerint való kimérése. Az előbbi szokást „közgazdasági tevékenységének keresztelték el és egyszer a kormánypártnak egy nagytehetségű tagja nyílt ülésben egészen komolyan vitatta a politikai többségnek jogát a közgazdasági életben való vezérszerepre. Ámde igaztalan volna a dolgot úgy beállítani, mintha az említett „közgazdasági tevé-

kenység“ vagy érvényesülés a kormánypártra szorítkozott volna. Volt bizony benne része az ellenzék néhány kiválóságának is. Az ellenzék vezetőtagjaival szemben egyáltalán nagy volt az előzékenység; protekcióik gyakran jobban vétettek figyelembe a kormánypárti közlegények ajánlásainál, mert így tartja a francia közmondás: *les petits cadeaux entretiennent l'amitié*, mondjuk: *diminuent l'inimitié*, enyhítik az ellentéteket. A kormányzati apparátus egész nyomása a szerencsétlen befolyás nélküli vidéki választóra nehezedett. Nekem is többször kínáltak vagy kilátásba helyeztek abban az időben pénzügyi szinekurákat: én azonban minden ilyen felajánlást ridegen visszautasítottam. A legkisebb kifogást sem teszek az ellen, ha olyan férfiak, mint Széll Kálmán, később Kossuth Ferenc, akik gazdag szakképzettséggel és pénzügyi tehetséggel voltak megáldva, tudásukat és munkájukat valamely pénzügyi intézet, vagy más közgazdasági vállalat élén érvényesítik és kiváló teljesítményüknek megfelelő fizetést húznak. Itt valóságos munka díjazásáról volt szó. De aki ezen a téren sem szaktudással, sem különös tehetséggel nem rendelkezik, nem is teljesít számbavehető munkát, hanem, amint mondani szokás, csak a „nevét adja oda“, amihez azután az a hallgatag feltevés fűződik, hogy befolyását az illető intézet érdekében érvényesíti, az először is olyasmit bocsát áruba, ami, véleményem szerint, nem eladó, másodszer pedig annak a gyanúnak teszi ki magát, — még ha, a legjobb esetet feltéve, ez a gyanú igaztalan is, — hogy politikai eljárását más, mint a közérdek indokai is befolyásolják. Már pedig vezetőállásban lévő politikusnak első kelleke a közönség feltétlen bizalma abszolút megközelíthetlenségében és elfogulatlanságában. Nemcsak az illetőnek egyéni érdeke, hanem a közélet erkölcsi épségének is követelménye, hogy a politikai vezérek iránt ez a hit meg ne inogjon, bármi legyen, kinek-kinek meggyőződése szerint, a politikai megítélés, melyben az egyik vagy a másik oldalról részesülnek. Akármit hoztak fel az idők folyamán ellenem, bármennyire szigorúan bírálták — igazság szerint vagy igaztalanul — politikai működésemet, ez a bizalom velem szemben soha senkinél sem ingadozott. Abban a kiváló szerencsében részesültem, mely minden képzelhető anyagi előnyt felülmúl, hogy egész hosszú politikai pályámon át erről az oldalról soha még csak gyanúsítani sem merészeltek. Hasonló volt a közvélemény ítélete nagy ellenfeleimről, Tisza Kálmánról is. De sokan szenvedtek igaztalan támadásokat, akiknek becsületessége semmivel sem

volt kevésbé intranzigens. Fertőzött levegőben szükségszerűen tenyészik az alaptalan gyanúsítás és a rágalom.

Nem nagyon vonzó kép az, amelyet a szabadelvű párturalomról, legjobb hitem szerint, teljes objektivitással rajzoltam. Magától merül föl tehát az a kérdés, miként történhetett, hogy egy nagytehetségű, tiszta jellemű és erősen hazafias érzelmű férfiú, amilyen Tisza Kálmán kétségtelenül volt, ebben a kormányzati rendszerben megnyugvást talált, különösen, miután, mint ellenzéki vezér, ideálisabb törekvéseket képviselt. Továbbá miként történt, hogy nem csekélyszámú más, szintén tehetséges és jellemes férfiú azt, minden egyéni előny keresése nélkül, támogatta és hogy a „felső tízezer“, sőt, mondhatjuk, a felső száz-ezer túlnyomó többsége körülötte csoportosult,

A kérdés utolsó részére legkönnyebben található meg a válasz. Az átlagember meggyőződése, amennyiben nem öröklötték, a legtöbbször tudatosan vagy öntudatlanul elméletekké átvedlett érdekek, a legtisztességesebbeknél nem egyéni, hanem osztályérdekek. Nagyon könnyen győződünk meg arról, vagy engedjük magunkat meggyőzetni, hogy annak az osztálynak érdeke, amelyhez tartozunk, a tulajdonképeni közérdek, a nemzeti érdek. A vagyonosak zöme tehát mindig konzervatív, némi-lykor tarkítva elméleti liberalizmussal olyan téren, amelyről azt hiszi, hogy anyagi érdekeit nem érinti; a vagyontalanok pedig többnyire radikálisok vagy szocialisták. A kérdés mindig az, hogy mélyreható változásoknál többet nyerhetünk, vagy veszthetünk-e. Nagyon természetes tehát, hogy a vagyonos osztályok könnyen nyugodtak bele oly rendszerbe, amely nyugalmat és állandóságot ígért, ha poshadás árán is. Az úgynevezett intellektuálisok viszont nagyrészt nem voltak eléggé függetlenek, de nem is képviseltek akkora számot, hogy döntő módon latba estek volna. Nem szabad szem elől téveszteni a felekezeti mozzanatot sem. Tisza Kálmán kálvinista volt, egyháza körében vezérférfiú. A magyarországi protestánsoknak a történelmi fejlődésből származó összetartásánál fogva ritkaságszámba ment az a protestáns lelkész, aki — bárhová hajlott különben politikai meggyőződésével — vérbemenő ellenzéki harcot volt hajlandó folytatni a protestáns miniszterelnök ellen. Ezzel egy hagyományosan ellenzéki tényező le volt fegyverezve. A katolikusoknál viszont, akiknek minden ébredhető érzékenységét Tisza Kálmán gondosan kímélte, nem szült visszatetszést az ő protestantizmusa; náluk, akik hagyományoszerűen az államhatalomra

támaszkodtak, ugyanezen történelmi fejlődés folytán az összetartásnak az a neme, amely a protestánsok erejét képezte, nem létezett.

De hogyan képzeljük magának Tisza Kálmánnak lelki evolúcióját? Elég nagy kvalitású ember ő, hogy rendszere mögött ne keressünk pusztán uralmi vágyat és pártfanatizmust. Bizonyára szerette a hatalmat, de bizonyára nem egyéni vágyaknak a hatalommal összekötött kielégítéséért. Okvetlenül kellett egy összefoglaló eszméjének lenni, az ország szükségleteiről alkotott képének, és ennek szerinte az a kormányzati rendszer felelt meg, amelyet meghonosított.

Tisza Kálmán sajátosságai közé tartozott, hogy került a bizalmas érintkezést politikai ellenfeleivel. Ha semleges társadalmi téren találkoztunk, mindig udvarias volt, de rideg és begombolkozott, akivel szemben mindig készen kellett államink valami kis vágás kivédésére. Szóval, magyarázva, nem lehetett vele szincerizálni. Ennek folytán köztem és közte sohasem került a sor véleménykülönbségeink bizalmas megbeszélésére, amint az később nem egyszer történt meg Tisza Istvánnal, aki épp oly határozott ellenfelem volt, mint édesatyja. Ennélfogva azokra a következtetésekre vagyok utalva, amelyeket politikájának köztudomású tényeiből, a nyilvánosság előtt tett nyilatkozataiból vonhatok le; továbbá arra a retrospektív világosságra, amely Tisza Istvánnal folytatott beszélgetéseimből atyjának gondolkodására is esik.

Azon kezdem, hogy Tisza Kálmán minden ízében konzervatív egyéniség volt. Az a belső nyughatlanság, amely a reformert előre kergeti, benne úgyszólván teljesen hiányzott ő maga „fontolva haladásaként jellemezte azt a liberalizmust, amelyet képviselni kívánt. Tényleg a hangsúlyt a „fontolva“ jelzőre kell fektetnünk.

De a döntő mozzanat Tisza Kálmán politikájának kialakulásában közéletünk visszaesése volt a hagyományos közjogi politika kerékvágásába. A kiegyezés megvédése lett ismét az uralkodó többségnek, az ő pártjának főfeladatává. A függetlenségi párt diadala, közfelfogás szerint, a király és a nemzet közt lappangó ellentétek újból való feléledését jelentette volna és az ebből keletkező bonyodalmak beláthatlan sorozatát. Ezt tehát minden áron meg kellett akadályozni. Ezért vált főcélá, szinte állami feladattá, annak a pártnak, illetve ama párt uralmának fentartása, mely Tisza Kálmán nézete szerint egyedül képviselte

az uralkodó kiegyezési elméletét és gyakorlatát, egyedül birt elég szilárd szervezettel és biztos vezetéssel, hogy a közjogi ellenzék ostromának ellentálljon. Mindezekben a tekintetekben a mérsékelt ellenzék iránt nagy volt a bizalmatlanság. Az ő térfoglalását a kiegyezés összeomlása előkészítésének tartották és azt is hitték, hogy a kiegyezést védők tábora erősebbé válnék ennek a közbenső alakulásnak kiküszöbölésével. Ha nem akarjuk kizárólag hatalom féltéssel magyarázni, akkor csak így érthetjük meg azt a feltűnő tényt, hogy a választásoknál a mérsékelt ellenzékkel szemben érvényesültek legerősebben a hatalmi presszió fegyverei.

A királyi hatalom túlsúlyának érzése lehetett annak a féltékenységnek oka, amellyel a szabadelvű-párt politikája Tisza Kálmán vezérlete alatt mindenáron került az összeütközésnek legtávolibb veszélyét; mindenáron, még némi megalázkodások árán is, minőkkel az akkor még elég gyakori katonai összeütközések a nemzetre nézve járnak szoktak, még az 1867: XII. tc.-en alapuló némely virtuális jog hallgatag feladásával is. Minden nemzeti követelmény, amely a 67 óta meghonosodott gyakorlatba ütközött — lett légyen a törvényben bármi erős megalapozása — kérlelhetlenül elutasított; a fejlődésnek útja az ilyen természetű követelmények fokozatos megvalósítása felé ridegen elzárattott. Arra nem volt tekintettel az uralkodó párt politikája, hogy ezzel tulajdonképp a kiegyezést felforgatni kívánó szélsőbalnak malmára hajtja a vizet. Fődollog volt a pillanatnyi kellemetlenség elkerülése. El kell azonban ismerni, hogy a mérsékelt ellenzék politikájának akkori fejletlensége és bátortalansága ennek a taktikának sikerét nagyban előmozdította. Kisebb jelentőségű vívmányok kedvéért csakugyan nem volt érdemes a királyi hatalommal való összeütközést kockáztatni; lényegbevágó* és mégis keresztülvihető nemzeti követelményeknek elvi alapon nyugvó egységes koncepcióját pedig akkor még nem képviseltük — csak sejteni kezdtük. Kérdés azonban, nem lehetett volna-e némely fontos részletkérdést, p. o. a katonai nevelés kérdését, amely később nagy küzdelmek után mégis dülőre jutott, már korábban nemzeti értelemben megoldani, ha a kormány és pártja azt felkarolja, ahelyett, hogy rideg elutasítása által magának felfelé hatalmi monopóliumot szerezzen. Egyetlen sérelem elhárításának emléke fűződik ehhez a korszakhoz. Akkor történt ugyanis a közös intézmények „császári-királyi“ jelzőjének „császári és királyi“ jelzővel való felcserélése. De ezt az intézkedést

is olyan nyakatekert indokolás vezette be, mely gondosan kerülte a magyar állam szuverenitásának, mint a változás okának, megjelölését.

A nemzeti önérzet, melyet egészen táplálék nélkül hagyni mégsem lehetett, eszerint az uralkodó párt politikájában kizárólag a belügyi mederbe tereltetett. A nemzetiségi kérdés kezelésében a Tisza-éra ridegebbnek mutatkozott a Deák—Eötvös-éránál. Az elvekben nem volt változás. Deák és Eötvös is visszatartották a nemzetiségnek közjogi testül való elismerését, ragaszkodtak az egész magyar nemzet politikai egységéhez és csupán egyéni szabadsági jogként biztosították a különböző anyanyelvek szabad használatának jogát, azon határig, amelyet az: állami egység követelményei vonnak meg. Ezek az elvek a magyar nemzet történelmi fejlődéséből folytak, a nemzet hagyományaiiban éltek; az 1868. évi nemzetiségi törvény azokat csupán megformálta. Tisza Kálmán kormányzata is ragaszkodott hozzájuk, ahhoz is, amely az anyanyelv használatának szabadságát mondotta ki; csupán a szabadságnak az állami egység által követelt korlátait vonta némileg szűkebbre. Ezenfelül pedig Tisza Kálmán szívesen ragadott meg minden alkalmat, hogy a nemzetiségi túlzókat a parlamentben ledorongolja és ezzel magának sokak előtt olcsó dicsőséget szerezzen. Mint-hogy ha ilyen erőmutatványok törpe kisebbségekkel szemben — mint aminők a magyar parlamentben a nemzetiségi képviselők voltak — bármit is lendítenének a kérdésen. A finomabb ízlés nem is tudott velük megbarátkozni, de a nagy többségnél határozott sikert arattak. Ezekkel a kirohanásokkal Tisza elérte azt, hogy követői az ő éráját, mint minden előbbinél „magyarabbat“ magasztalják és hogy a legszélsőbb szélsőbaliak naiv része is pillanatnyilag fellelkesüljön és enyhébben érezzen az intranzigens magyarság ily erélyes képviselőjével szemben. A nemzetiségi kérdésre még lesz alkalmam visszatérni, mert sok dolgom volt vele és szélső sovínisztának híreszteltek el: majd meglátjuk, mennyire jogosan. Itt csak annak szerepét a Tisza-éra politikájában akartam jellemezni és kifejtetni, hogy miként szolgálta annak lármás kezelése azt a taktikai célt, hogy ez az éra, közjogi lemondásainak dacára, erőteljes magyarságával dicsekedhessek. Lassankint valóságos okozati összefüggést akartak megállapítani ama lemondások és a befelé erélyes nemzeti politika közt, akkép hogy csak amazok árán lehetett emennek számára megnyerni az: uralkodó támogatását vagy legalább eltűrését. A felfelé tanúsi-

tott szervilizmus és lefelé gyakorolt sovinizmus ez összefoglaló rendszere tetőpontját Bánffy Dezső alatt érte el, aki azt úgyszólván nyíltan vallotta, míglen az események őt is ellenzékbe kényszerítették, még pedig olyan utakra, amelyeken az uralkodóval is összeütközésbe kellett jönnie.

Tulajdonkép a nemzetiségi kérdés ilyen kezelése adja kezünkbe a kulcsot a Tisza-érának magasabb szempontból való méltatására. A magyar nemzet politikai egysége nemzeti politikánknak olyan alaptétele volt, amely felette állott a pártok versengésének. Tisza Kálmán látta e problémának nehézségeit; látta, hogyan nőttek azok abban a mértékben, amint mindig nagyobb számú értelmiség fejlődött ki a nemzetiségekből, amely többé nem fejlődött bele a magyarságba. Ennek a nemzeti veszélynek ellensúlyozására három főszekőzt látott, mint olyat, amely sikert is ígér, rendelkezésünkre is áll. Először egy európai nagyhatalomra való támaszkodást, amiből a feltétlen ragaszkodás következett a Habsburgok monarchiájához. Továbbá: a zavartalan harmóniát a királyi hatalommal, mely különben a nemzetiségekkel való szövetkezés felé szorítottatott volna; ennek a szempontnak tehát fel kellett áldozni mindazon nemzeti követelményeket, amelyek összeütközést idézhettek elő a királlyal. Végül: erős, a jogállam biztosítékaitól nem túlságosan korlátozott, sőt inkább a lehetőség határáig diszkrecionális kormányhatalmat. Ha a Tisza-korszak előszeretétét a diszkrecionális jog, illetve hatalmi körök iránt, melynek tipikus megnyilvánulása az akkor átszervezett főispáni állás, nem akarjuk egyszerűen önkénykedési hajlamnak tulajdonítani, hanem abban mélyebb politikai értelmet keresünk (és ezzel tartozunk Tisza Kálmán történelmi alakjának), akkor ez a magyarázat az egyedül lehetséges. El is mondtam azt egy budget-beszédemben, majdnem úgy, ahogy itt leírtam és nem találkoztam ellenmondással.

A fentebbiekben iparkodtam annak a rendszernek, amelylyel éveken át szemben állottam, elfogadható tárgyi megalapozását „fair“ módon előadni és nem hiszem, hogy messzi eltévedtem volna a valóságtól. Rögtön meg kell azonban jegyeznem, hogy én az imént közölt eszmemenetet és az arra alapított politikai rendszert, bármily tárgyilagosan tudom méltányolni, mégis gyökerében elhibázottnak tartom. Alaphibája a népélet organikus erőinek mechanisztikus felfogása, mely az azokban rejlő veszélyekkel csupán anyagi hatalmi eszközöket állít szembe, ami bizonyos vereséget jelent. Az én gondolatom ellenkezőleg az volt,

hogy a magyar állam belső megerősödésével, minden irányban megóvott presztízsével, a nemzeti élet teljességével (mely egyedül képes a magyar állampolgári minőséget büszkeség tárgyává tenni, holott a csonka nemzeti élethez való tartozás vonzóerőt nem gyakorolhat), a jogállam minden biztosítékának kiépítésével, a kormányzat pártatlan igazságosságával és szociális érzékével, és — last not least — az állampolgári nevelés szellemétől telített közoktatással (ami alatt nem a nyelvi magyarosítás chimerája értendő), kell a nemzeti egység organikus feltételeit létesíteni, melyek nélkül az mindenkor csak látszat lehet. Ezekből azonban a Tisza-éra Magyarországon egy sem volt meg. Szóval: organikus veszélyekkel organikus erőket akartam szembeállítani. Ámde, sajnos, csak lassankint jutottam e gondolat teljes megértéséhez. Amikor Tisza Kálmánnal állottam szemben, annak csak töredékei voltak meg fejemben. E töredékek is gyakran sikeresen küzdöttek meg a Tisza-rendszer egyes töredékeivel; de olyan rendszerem mégsem volt, amelyet győzelmes erővel vihettem volna harcra amannak a rendszernek könnyen félismerhető felszínes féligazságaival szemben.

Tisza István vezetése alatt, aki sok tekintetben fölötte állott apjának, bár nem bírt annak gyakorlati okosságával, de akinek életerős és akaratos temperamentuma negatív eredményekkel be nem érhetett, a rendszer némileg átmódosult. Vele többször folytattam bizalmas beszélgetéseket, melyekre alkalmam lesz visszatérni. Az ő módszere egyáltalán bizonyos kicsinyességektől mentesebb volt, mint az atyjáé. Közjogi téren ő is ragaszkodott a szükséges lemondások elméletéhez, egyedül a közös intézményeknél használt címerek és színek kérdésében (mely az uralkodó számára már megvolt érlelve), akart elérni — és ért is el — bizonyos eredményeket. De amit e nemzeti önmegtagadásért cserébe nyerni kívánt, az nem volt merő negatívum, nem volt pusztán a továbbvegetálás és házi basáskodás megengedése, hanem egyenesen a magyar nemzet politikai túlsúlya a monarchiában. Ezt persze hirdetni nem lehetett, de szükségkép átszivárgott, és így is sokkal inkább sértette az osztrák önérzetet, mint ahogyan azt, a teljes paritás elismerése mellett, nagyobb önállóság követelése sérthette volna. Egy magánbeszélgetésben, minőket a háború alatt többször folytattunk, volt alkalmunk felfogásaink ellentétes voltát, kölcsönös sajnálattal, de egyszersmind férfias nyíltsággal megállapítani. Ez akkor volt, amikor Tisza István a románoknak bizonyos engedményeket tett, melyeket, bele-

illesztve csonka nemzeti életünkbe, veszedelmeseknek tartottam és tartottak velem együtt sokan. Valószínűnek látszott, hogy a dolog a parlamentben szóba fog kerülni, és én épp ennek megelőzése, esetleg sima lefolyása érdekében tanácskoztam Tisza Istvánnal. Többek megbízásából azt a kérdést intéztem hozzá, hogy nincs-e abban a helyzetben, hogy nemzeti követelményeinknek a katonai téren bizonyos pontig való teljesítését kilátásba helyezhesse; mert, ha ezt tehetné, a közvélemény a románoknak tett engedmények ellen alig tenne kifogást, a függetlenségi párt legkevésbé. Erre nekem Tisza István egész nyíltan megmondta, hogy ő ilyen követelményeket, esetleg a címer- és jelvénykérdés kivételével, egyáltalán nem szándékozik fölállítani, mert ezzel az uralkodónál bizalmatlanságot ébresztene és azt a célját kockáztatná, hogy a monarchiában a magyar hegemoniát állapítsa meg. Én erre azt válaszoltam, hogy ezt a hegemoniát annál inkább tartom chimérának, minél inkább nélkülözi a magyar nemzet a nemzeti élet belső megerősödésének némely nélkülözhetetlen feltételét, különösen katonai téren. Az uralkodó hajlandóságára azt semmiféle lemondás árán sem lehet alapítani; mert, ameddig minden nfagyar politikai tényező elvileg a magyar állam önállóságának és szuverenitásának álláspontján áll, megvan a lappangó ellentét a dinasztia legbensőbb óhajaival, és soha magyar államférfiú, bármennyire is engedje magát a dinasztia céljaira kihasználtatni (amiben a dinasztia ivadékai nagymesterek), az uralkodó teljes bizalmát bírni nem fogja. Erről mindannyian, akik azt bírni vélték, saját kárukon győződhetnek meg. De hogy mennyire haladott maga Tisza István az ő túlsúlyelméletével, — pedig a véderő erőszakos keresztülvitelével és a nemzeti törekvések elgázolásával ennek a célnak a kedvéért egész népszerűségét kockáztatta, — arról a háború keletkezésére vonatkozó legújabb leleplezések tanúskodnak szomorú világossággal. Ott látjuk a magyar miniszterelnököt, amint azokban a tanácskozásokban, amelyek béke és háború között döntenek, az összes közös politikai és katonai tényezőkkel szemben egészen egyedül áll és egyedül képviseli a maga valóban okos álláspontját; míg végre is azok a tényezők, amelyeknek nyilvánvalóan már megvolt az előbb elhatározott, az ő háta mögött megérlett álláspontjuk, reákényszerítenek egy kompromisszumot, vagyis inkább annak látszatát. Ezek a leleplezések, amennyire igazságot szolgáltatnak Tisza István egyéniségének, épp úgy elítélik az ő rendszerét.

Ámde maradjunk ennél az 1878—1889 közti korszaknál. Későbbi eseményekre csupán azért tértem ki, hogy megállapítsam, mikép az a csereüzlet, amely a Tisza-rendszer alap gondolatát képviselte, még későbbi finomabb és nagyratörőbb alakjában is, merő önámítás volt. Az, amiről abban lemondunk: a nemzeti élet teljességének kivívása, különösen a katonai téren, az valóban el is volt ejtve; mi fizettünk. De az, amit cserében kaptunk volna: a belső megszilárdulás, a nemzeti egység biztosítása, az szükségkép elmaradt; részint, mert a másik fél nem akart teljes értékben, azaz utógondolat nélkül, fizetni; részint, mert az, amiről lemondunk, t. i. a nemzeti élet teljessége, annak a belső konszolidációnak és szilárd egységnek, melyet ellenértékül vártunk, nélkülözhetetlen előfeltételeihez tartozott. Az ellenértéket tehát nem is kaphattuk. A nemzeti katonaság intézményének pedagógiai hatása nélkül a többnyelvű politikai nemzet erkölcsi egysége elérhető nem volt; a közös hadseregben pedig az a pedagógiai hatás más eszmének, a nagyosztrák eszmének szolgálta: tába volt állítva, amelynek — egyéb premisszák hiányában — nem volt belőle haszna. A negatívum azonban érvényesült, t. i. az, hogy nem szolgálta a magyar eszmét, sőt mivel más valamit akart képviselni, egyenesen romboló hatást gyakorolt. Érintetlen presztízis nélkül egy állam sem fűzheti magához erkölcsi kötelékkel azokat, akiket a vér nem köt hozzája. Ámde honnan vette volna ezt a presztízist az a magyar állam, amely lényeges intézményeket nélkülözött, idegen katonai szellem követelményei előtt folyton kapitulált? A várt ellenérték megnyérése tehát a helyzet gyógyíthatatlan belső ellenmondásain hiúsult meg. Ennek folytán bekövetkezett az, hogy a nemzeti egységet létesítő organikus erők hiányát külső hatalmi eszközökkel akarták pótolni, ami csak látszólagos eredményekre vezethetett, a kedélyeket ellenben végleg elkészerítette.

A szabadelvű-párti korszak védelmezői hangsúlyozzák, hogy az mégis a nyugalomnak, a megszilárdulásnak a korszaka volt, hogy a külföldnek bizalma a dualisztikus intézmények tarthatósága és a magyar nemzet politikai érettsége iránt megerősödött, és hogy mindez megingott, amikor a szabadelvű-párt uralma egyidőre megbukott és a nemzet más irányba látszott indulni. Korántsem tagadom, hogy ezekben sok igazság van; de állítom, hogy ezekért az időleges eredményekért túldrága árt fizettünk: a nemzeti életenergia megcsappanását, a lelki elfásulást, a hosszú, ideáltalan vegetálás természetes folyományaként.

Ez magyarázza a koalíciós korszakban pillanatnyilag felvillanyozott energiák gyors összeroppanását; innen ered az, amit most láttunk, hogy t. i. az összes legyőzött nemzetek közt a magyar birta el legrosszabbul a legyőzetés következményeit. Hiába, nem lehet észszerűen egy éveken át lehangoló étrenddel táplált nemzetnél nagy erkölcsi erőkészleteket keresni. Ami ebből volt, és csodálatos, hogy annyi volt, azt felemésztette a négyéves háború; a vereség idejére nem maradt belőle semmi.

Igaz, hogy a Tisza-korszakkal egyidejűleg Európa számos országában hasonló politikai rendszerek uralkodtak. Olaszországban Depretis, Spanyolországban Canovas de Castillo, Ausztriában Taaffe, mint kormányfők, sokban hasonmásai voltak Tisza Kálmánnak. Taaffe le nem fordítható bécsi zsargonban meg is jelölte a rendszer jellegét, a klasszikussá vált „fortwursteln“ szóval. A dolog úgyszólván a levegőben volt. Ámde a premisszák mindezekben az országokban mások voltak, és így a következmények is; mert ott csak lendületesebb reformtevékenységről mondtak le, nem pedig a nemzeti élet lényeges kellékeiről. Ha pedig azt mondják, hogy az osztrák-magyar monarchia szervezete más politikai rendszert a két államban el nem birt: ez lehet igaz, de akkor ez a monarchia halálra is volt ítélve, csak úgy, mint az a beteg, akinek szervezete nem elég erős arra, hogy azt az erélyes orvosi beavatkozást elbírja, amely felgyógyulásához szükséges volna. De én ezt nem hiszem, sőt meg vagyok győződve, hogy az utolsó órában sem lett volna késő az organikus erők visszaszorításának rendszeréről azok kifejtésének rendszerére áttérni, ha közbe nem jön a háborús katasztrófa.

Ámde ez a kontroverzia örökre eldöntetlen fog maradni. Azért térjünk át a legfőbb események kapcsán az ellenzéknek, és abban csekély magamnak, politikai fejlődésére a leírás alatt lévő korszakban.

Az egyesült ellenzékre nézve ez a korszak a vajúdas korszaka volt. Egyideig nem akartuk, különösen én nem akartam, felismerni azt a tényt, hogy a szabadelvű-párt a korábbi fejezetben leirt kettős válságot: a közigazdasági kiegyezés és a megszállási politikai válságát „megfogyva bár, de törve nem“ szerencsésen 'kiáltotta, hogy ezek a dolgok véglegesen befejeztettek, és azokból politikai tőkét többé nem lehet kovácsolni. Az első politikai vita a válság befejezése után az 1879. évi költségvetési vita még erősen a retrospektív küzdelem jelében folyt le. Különösen az én

beszédem állotta közelmúltra való visszaemlékezés hatása alatta valaminthogy én képviseltem volt a legszenvedélyesebben a külpolitikai ellenzéket. Szilágyi Dezsőnek és a volt független szabad-
 elvű-párt vezetőtagjainak állásfoglalása e tekintetben sokkal óvatosabb volt De már ennél a vitánál is átkanyarodtam arra a területre, amelyen a következő években parlamenti tevékenységem legnagyobb része mozgott: a közgazdasági kérdések területére. Korábbi tanulmányaim és az ország súlyos gazdasági helyzetéről táplált felfogásom, különösen pedig az az aggodalom, melyet a történelmi magyar középosztály rohamos pusztulása nemzeti szempontból bennem ébresztett, erre a területre irányították politikai tevékenységemet. Megindult tehát közpályámnak ez a közgazdasági — később szociálpolitikaivá fejlődő — fejezete azzal, hogy az 1879. évi költségvetési vita alkalmával a mérsékelt ellenzék nevében ankétet indítványoztam hazánk közgazdasági állapotainak megvizsgálására. Ezt az indítványt, amint előrelátható volt, a többség mellőzte. Az 1880. évi költségvetési vitánál már teljes közgazdasági programot fejtettem ki, melynek főpontjai voltak: a vasutak államosítása, a vízi-utak szabályozása (a Dunától közel az Adriáig), a vidéki hitelszervezet reformálása, részben szövetkezeti alapon, talajjavítási hitel, az ipartörvény reformja kényszertársulással, az állattenyésztés előmozdítása, a mezőgazdasági oktatás terjesztése és végül a vámtarifa reformja mezőgazdasági vámvédelemmel. Ez utóbbira az akkor rohamosan beözönlő amerikai konkurencia és a német vámpolitika fejlődése vittek rá, minden teória ellenére és Kautz Gyula barátom nagy elszörnyűködésére, de beláttam, hogy a mezőgazdasági termelésünk rá van utalva a közös vámterület piacára és ezt nem tudjuk más módon megtartani. Ennyi év lefolyása után, végigolvasván az akkor elmondottakat, nem tagadhatom meg magamtól annak megállapítását, hogy elég egészséges gondolatokat hoztam forgalomba, amelyeket akkor köteles szörnyűködéssel fogadtak a kormánypárton (lévén azok ellenzéki eredetűek), de amelyeket azután nagyrészt megvalósítottak és a maguk találmányaként magasztaltak. Ámde a mérsékelt ellenzék akciója nem szorítkozott a közgazdasági kérdések területére. Egészen komolyan nekifogtunk egy teljes kormányzati program felállításához és megosztottuk egymás közt a munkát. Nekem a közgazdasági rész jutott, amelyet a jelzett irányban dolgoztam ki, elég kiterjedt előtanulmánnyal. A vasutak államosítását p. o.

az angol vasúti ankétek és a porosz vasúti politika fejlődésének tanulmányozása alapján ajánlottam. A szoros értelemben vett pénzügyi téren, amelyen Lukács Béla, későbbi kereskedelmi miniszter, volt vezérszónokunk, inkább a kritika terén mozogtunk és csak a fogyasztási adók és monopóliumok teljesebb kihasználását emlegettük mint pozitívumot. Legtöbbet a közigazgatási reformmal bajlódtunk és ennek kidolgozását Szilágyi Dezsőre bíztuk, aki teljesen a feladat magaslatán állott volna, ha sikerült volna a pártban a municipalisták és az állami közigazgatás hívei közt megegyezést létesíteni. Grünwald Béla akkor már köztünk volt, mert belátta, hogy Tiszáékat semmiesetre sem tudja kedvenc eszméje mellett állásfoglalásra bírni. Nálunk ezt inkább remélte, mert ott találta Sennyey híveit, akik egyénileg állandóan kitarítottak a reform mellett és Szilágyit, aki, miután azt előbb ellenezte volt, most egész erejével melléje szegődött. Az első rohammal csak annyit tudtunk elérni, hogy a párt egyértelműleg a közigazgatási tisztviselők állandósítása mellett foglalt állást, nyílt kérdésnek hagyván azt, vajjon ez az állandósítás kinevezés, vagy életfogytiglani választás útján éressék-e el. Én az utóbbit képtelenségnek tartottam és főleg azért nyugodtam bele a kompromisszumba, mert előre láttam, hogy az állandó alkalmazás eszméje, ha gyökeret ver, okvetlenül a kinevezéssel való megbarátkozást eredményezi. Szoktatónak valóban jó is volt ez a félmegoldás, melyet Szilágyi Dezső nagy és nevezetes beszéd kíséretében adott elő; de taktikának nem vált be, mert, a dolog természete szerint, mindkét oldalról heves támadásoknak volt kitéve és a párt egyik fele mindig kénytelen volt a támadóknak bensőleg igazat adni. A pártegység felé tehát csak lassan haladtunk, de annyit el kell ismerni, hogy az eszmeébresztés feladatának, amely az ellenzék egyik hivatása, elég derekasan feleltünk meg a belügyi politika terén.

Hogy ezzel a tisztán belügyi politikával az úgynevezett sikert, t. i. a hatalom elnyerését megközelíteni sem lehetett, azt már az előző fejezetekben előadtam. A közjogi politika kiküszöbölése csak az életbevágó és, természetszerűségüknél fogva, a nemzet lelki világából ki nem irtható közjogi követelmények teljesítése útján sikerülhetett. Hogy ennek felismerésétől milyen távol voltunk, mutatja az a körülmény, hogy az 1868. évi véderőtörvény megújítása — mely 1878-ban vált szükségessé, mivel a hadsereg létszáma csak 10 esztendőre volt megállapítva — gondolom, 1879-ben minden nagyobb akció kifejtése nélkül, alig két-

három napig tartó vitával ment keresztül, amelyben én, ha jól emlékszem, részt sem vettem. A magyar katonai nevelés követelményét el nem ejtettem, de különösen nem is hangsúlyoztam. 1886. évig nem látom az országgyűlési naplókban nyomát a katonai kérdésben való erőteljesebb állásfoglalásnak; csak a delegációban említettem fel olykor, igen szelíd alakban, a magyar katonai oktatás kérdését. Egészben véve akciónk ebben az időben kizárólag a belügyi — részemről főleg a közgazdasági és szociálpolitikai — téren mozgott. De ezen a területen csakhamar meg hasonlósba kerültem elvtársaim egy részével.

. Olvasmányaim révén mindinkább eltávolodtam a manchesteri iskolától. A német szociálpolitikai irodalom és Bismarck közgazdasági politikája abban a stádiumban, amelyben a szocialisták felé közeledett, nagy befolyást gyakoroltak eszmém kialakulására. Abban az időtájban ismerkedtem meg egy Meyer Rudolf nevű nagytehetségű és tudású német keresztényszociálpolitikai íróval (Főmunkái: *Der Emancipationskampf des vierten Standes, Heimstättengesetze in Amerika*), akit Bismarck Németországból kiűldözött, ő irányította figyelmemet Marxra, akit a közgazdasági tudomány legnagyobb gondolkozójának tartott, és Rodbertusra, aki úgy, mint ő maga, a szocializmus és konzervatívizmus két pólusa közt ingadozott. Egyidejűleg igen komolyan foglalkoztam az agrárkérdéssel, a kisbirtok elaprózásának, a parasztság elproletárosodásának, a falusi uzsorának és az egészségtelen birtokcseréknek kérdéseivel, ezekben látván, a kisipar helyzetét is ideszámítva, a szociális kérdésnek Magyarországon legaktuálisabb oldalát. A gyári munkások mozgalma, a tulajdonképeni szociáldemokrata-párt fejlődése, akkor még igen kezdetleges stádiumban volt nálunk. Mindazonáltal ez sem kerülte el egészen figyelmemet. Azt a tételt állítottam föl, hogy iparunk fejlesztésével együtt kell kifejlesztenünk a munkásvédő törvényhozást is, és ezzel kell megelőznünk a nagyiparral összekötött bajoknak hozzánk való beözönlését. Ez a felfogás kissé naiv volt; de annyi tény, hogy ami munkásvédő intézkedés az 1884. évi ipartörvényben foglaltatik, nagyobbára az én kezdeményezésemre került belé, és hogy azt a „szociális olajcsöppet“, mellyel Bismarck szerint az állami gépezet kerekeit megkenni szükséges, elsőnek én hangsúlyoztam, a doktrinerek általános elszörnyűködésére, a magyar parlamentben. Tény az is hogy az akkor még gyermekkorát élő magyarországi szociáldemokrata-párt bennem látta azt a politikust, akiben leginkább megbízott,

mert, midőn először fordult a képviselőházhoz kérvénnyel, az általános szavazati jog meghonosításáért, a kérvény benyújtására engem kért fel. A benyújtásra természetesen vállalkoztam; de őszintén kijelentem, hogy érdemileg nem pártoltam az ügyet. Csodálatosképen nem volt akkor érzékem a szavazati jog kérdésének a szociálreformmal való összefüggése iránt; egyáltalán nem foglalkoztam a választójog kérdésével más szempontból — de ebből igen nyomatékosan, — mint a választások szabadsága és tisztasága biztosításának szempontjából. Pedig a német példa is felvilágosíthatott volna ennek a kérdésnek mindjobban közeledő jelentőségéről, és itthon is olykor-olykor felcsillámlott egy-egy jelenség, amely az összes pártoknak e téren tanúsított quietizmusát megzavarhatta volna. Csak egy példát hozok fel, egy esetet, amely velem történt. Az Alföldön, különösen Békésmegyében, ahol atyámnak birtoka volt, abban az időben erős hullámokat vetett fel az agrárszocializmus. A legtöbb nagy uradalom cselédségében is többé-kevésbé tért foglalt, bár csak rövid időre. Atyámnak akkor egy jeles jószágigazgatója volt, Korossy Kamiló ny. kapitány, aki különösen a cselédséggel való jó bánásmóddal tűnt ki és a legnagyobb mértékben bírta a munkásnép bizalmát és szeretetét. Ebből folyólag a mi majorainkhoz alig jutott el a forrongás hullámverése; ha jól emlékszem, két-három béresünk lépett be az alakuló szocialista-pártba. Történetesen ott jártam, mikor ezek történtek. Talán mondanom sem kell, hogy nem követtük némely uradalom példáját, mely a szocialista-pártba belépett cselédek elbocsátásával csak olajat öntött a tűzre. Atyám igazgatója teljes egykedvűséggel vette és kezelte a dolgot, annak a két-három „szocialista“ cselédnek semmi bántódása sem lett. Én azonban barátságosan beszélgettem velük, megkérdeztem, van-e valami panaszuk és egyáltalán miért léptek be az új pártba, mely heti 10 krajcár befizetését kívánta tőlük? (Akkor még olcsó volt a szakszervezeti tagság!) Válaszuk az volt, hogy semmi panaszuk nincs, és hogy a főkövetelmény, melynek kivívása végett a szocialista-pártba beléptek — a szavazati jog. Ez engem rendkívül meglepett és, őszintén szólva, tökéletesen megakadtam a viszonylásban. Egészen benne voltam az általános szavazati jognak nemzeti és mindenféle egyéb szempontokból való visszautasításában és könnyűnek találtam e visszautasító álláspont mellett érvelni olyanok körében, akik maguk szavazati joggal bírnak és csak másokat zárnak ki belőle. De mikor először állottam szemben a kizártak közül egy-kettővel, akik a

legudvariasabb és legnyugodtabb formában adták elő igényüket a polgári jogok élvezetére, nem találtam érvet, amellyel őket e törekvésük helytelenségéről meggyőzni, vagy ezt csak meg is kísérelni lehetett volna. Egyáltalában nagyon könnyű valamely társadalmi állapot vagy berendezés helyességét vagy éppenséggel szükségességét bizonyítani azok előtt, akik annak előnyeit élvezik; de vajmi nehéz erről azokat is meggyőzni, akik hátrányait szenvedik. Aristoteles kétségtelenül minden nehézség nélkül győzte meg a gazdag athéni polgárokat a rabszolgaság nélkülözhetlenségéről, de kötve hiszem, hogy csak egyetlen rabszolgát is megnyert volna e tanának. A kapitalizmus tudományos képviselői hasonló helyzetben vannak a munkásosztállyal szemben. Olyasvalamit motyogtam tehát, hogy teljesen értem kívánságukat, hogy megjön majd annak is az ideje, de hogy ma még nem jött el, stb. Szóval, egész debatteri készültségem cserbenhagyott két egyszerű béressel szemben, aki a népnek egy természetes követelését adta elő.

Agrárszociális törekvéseim több jeles külföldi nemzetgazdasági és szociálpolitikai íróval hoztak összeköttetésbe, akiket, ha irataik figyelmemet különösen felköltötték, részint személyesen, részint levélben felkerestem. Így emlékszem, hogy Breslauba utaztam Miaskovszky tanárhoz, akinek agrárpolitikai tanulmányai akkor bizonyos feltűnést keltettek. Azután Württembergbe, az ottani mintaszerű iparfejlesztési politika tanulmányozására. Gyakran érintkeztem Bécsben Stein Lőrinc hírneves tanárral, leveleztem Schaeffle-vel és Brentano Lujóval, akivel egy nemzetközi agrárkongresszuson találkoztam és akivel egy középeurópai vámszövetségnek, mint az amerikai verseny leghatályosabb ellen-szerének érdekében együtt működtem. Nem kevésbé sűrűen érintkeztem hazai szakférfiakkal és vettem részt azokban a tanácskozásokban, melyeket rokonérzelmű, többnyire a politikától távolálló férfiak az Országos Gazdasági Egyesületben, a Gazdakörben és a gazdasági egyletek akkor alakult szövetségében folytattak. A felmerült eszméket magam sem tartottam elég éretteknek arra, hogy azok konkrét tartalma országgyűlési akcióban nyerjenek kifejezést; de több beszédemben jeleztem az irányt, felvettem a problémákat, hangsúlyoztam azok tanulmányozásának és a megoldás valamely módjának szükségét. Ennyi pedig elég volt, hogy a kapitalista irány vaskalaposainak egész haragját vonjam magamra. Ez a harag végigzúgott a nagytőke érdekeit szolgáló egész sajtón és megnyilvánult azokban a tá-

madásokban, amelyeket a képviselőház közgazdasági kapacitásai, akik kevés kivétellel még nyakig a manchesterizmusban állottak, minden alkalommal reám zúdítottak. Jóhiszeműen vagy célzatosan, de mindenesetre nagyon tévesen, összezavarták a manchesteri tanokat — a feltétlen gazdasági szabadságot — a politikai liberalizmussal, a gyengék oltalmát előtérbe állító szociálpolitikai törekvéseket a reakcióval. Ennek a primitív fogásnak pedig a gazdasági kérdésekben analfabéta politikai vezérek, akik különben nagyobbrészt doktrínás liberálisok voltak, többnyire beugrottak. Így Tisza Kálmán, akiben, úgy, mint közgazdaságilag egyébként képzett, de kissé avult tekintélyek után induló fiában, Tisza Istvánban, a szociális érzék teljesen hiányzott; így Szilágyi Dezső, akinek érzéketlensége ezen a téren valóban csodálatos volt. Egészben véve az volt a nagy hátrányom, hogy én igazságot tartalmazó, de még nem érett (ma sem azok) eszmeirányokat képviseltem; ellenfeleim pedig egy félszeg és letűnőfélben lévő, de teljesen kiépített rendszert, még pedig olyan közönség előtt, amely kevés tájékozottsággal bírván ezen a területen, csak az egyszerű és világos tételeket értette meg, vajúdó törekvésekből azonban nem tudta kihámozni, sem kiérezni a kialakulófélben lévő igazságot. Ehhez járult, hogy magam sem hatolhattam be elég mélyen a felvetett problémákba, hogy szakférfiak visszautasító magatartásával szemben felfogásaimat mindenkor győzelmesen képviselhessem. Hiszen ki kellett vennem a magam részét a párt vezetéséből és képviselétéből egyéb kérdésekben is; p. o. a főrendiház és a megerendszer reformjának kérdésében — mind a kettő épp akkor nagy és szép vitákra és ezekben a jogállam kiépítését sürgető álláspontnak teljes kifejtésére adott alkalmat. Ezekben a vitákban mondtam el a legtöbb sikert arató beszédeim némelyikét; de ez is elég terjedelmes előtanulmányt igényelt, úgy hogy nem szentelhettem magamat egészen a szociálpolitikai kérdéseknek. Abban a táborban is, amely eleinte lelkesedéssel karolta fel a szociálpolitikai kérdések tanulmányozását, kételyek keletkeztek munkánk tudományos megalapozása iránt, ami sokak elpártolására vezetett Sajtó politikai pozícióm tehát akkor nem nyert, sőt inkább veszélybe került ezen a téren folytatott akcióm által, már azért is, mert af ellenségek, akiket általa szereztem, hatalmasabbak voltak a barátoknál, akiket ezen az úton nyertem. Még sincs okom ezt sajnálni. Először sokat tanultam, aminek a mai események megítélésében is hasznát veszem; másodsor, több — habár szintén

elégtelen — előrelátást tanúsítottam a világmozgalmak megfigyelésében, mint legtöbb kortársam, ami később mégis csak elismerésben részesült; harmadszor eszméket ébresztettem, amelyeket mások átvettek és részben meg is valósítottak. Így p. o. Károlyi Sándor barátom, bár ő is azok közé tartozott, kik bizalmatlanul fogadták azt az egész tudományos alépitményt, amelyre a magam akcióját építettem, megragadta a dolog gyakorlati oldalát és, nem törődve elméleti rendszerekkel, mérhetetlen szolgálatokat tett a „kis embernek“, különösen a kisgazdának a szövetségi eszme nagyarányú meghonosításával. Ennek megfelelő szociálpolitikai kezdeményezések iparügyünk vezetőinél, sajnos, csak sokkal később kezdtek felmerülni. A gazdasági és szociálpolitikai, különösen agrárszociális irányú működés vezetése tehát Károlyi Sándorra ment át, aki azért, hogy itt szabad kezet nyerjen, a szabadelvű-pártot elhagyta és hozzám csatlakozott. Tervei megvalósítására magának egy pártközi tábort alkotott és így jelentékeny nyomást bírt gyakorolni a kormányzat lomhaságára is. Az én működésemnek súlypontja pedig mindinkább az általános politikai, közigazgatási és — óvatos, szinte kelletlen léptekkel haladva — közjogi kérdésekre helyezkedett át.

Ezzel politikai működésünk egy új fázisához jutottunk, melynek kezdetét körülbelül 1884-re tehetem és amelynek eseményeiből nem annyira kronológiai rendben, mint eszmei összefüggés szerint a következőket kell kiemelnem, mint olyanokat, amelyek mind magamnak, mind pártomnak evolúciójában mérföldjelzőknek tekinthetők: a főrendiház reformját, az 1886. évi megyerendezési vitát és a közjogi törekvések első nyomatékossabb megnyilvánulását a mérsékelt ellenzék politikájában. Meg kell emlékezni ezenkívül a külügyi politikában való állásfoglalásomról és azokról a személyi összeköttetésekről, amelyek politikám kialakulására maradandó hatással voltak.

A főrendiházat az 1848-iki törvényhozás nem alakította át. Meghagyta abban az alakjában, amelyet az 1608. évi törvény alapított meg. Az uralkodóház tagjain, az összes katolikus és görögkeleti püspökökön (a címzettek beleértve), a régi főméltóságokon és főispánokon kívül, a hercegi, örgrófi, grófi és bárói címmel bíró családok összes nagykorú és önjogú férfitagjaiból állott. Ez a jogosultság kiterjedt a magyar indigenátussal bíró osztrák mágnáscsaládok összes tagjaira is. Hogy az ekkép összeállított testület nem bírt azzal a tekintéllyel, amely azt törvényhozói hivatásának hatályos teljesítésére képesítette volna, azt alig

szükséges magyarázni. De, mivel bajt nem okozott, nem nagyon sürgették reformját. A helyzet megváltozott, mikor a Tiszakormányzat nem nagyon szerencsés egyházpolitikai kezdeményezése a főrendiház ellentállásán szenvedett hajótörést. A függetlenségi párt vezére, Irányi Dániel, ugyanis évről-évre határozati javaslatot adott be a vallásszabadság és a polgári házasság érdekében, melynek minden párton akadtak hívei, melyet azonban a többség Tisza Kálmánnak, szerintem nagyban és egészben helytálló opportunistikus ellenérvei alapján, minden évben lezavazott. A vallásszabadság — ez volt Tisza érvelésének lényege — hazánkban tényleg megvan; kodifikációja tehát lényegbeli szabadsági vívmányt nem jelentene; viszont azonban tömördek elméleti kérdést vetne fel, amelynek felvetése a szerencsénkre létező egyházi békét könnyen megzavarná. A polgári házasság valamely formájának szükségességét nem — de a problémának sürgősségét igenis tagadta. A nyolcvanas évek elején azonban terjedni kezdett és a képviselőházba is bejutott az antiszemita mozgalom; ennek egyik ellenszeréül sokan a keresztények és zsidók közti házasságkötés lehetővé tételét ajánlották. Úgy látszik, hogy azok a tényezők, melyek ilyen arányban nyomást gyakoroltak a kormányra, elég erősek voltak arra, hogy Tisza nem tartotta tanácsosnak velük szemben a merev ellentállást. Így született 1882-ben „a keresztények és zsidók közti házasságról“ szóló törvényjavaslat, mely, erre az egy esetre, a szükségbeli polgári házasságnak egy nemét kívánta meghonosítani. A képviselőházban ez a javaslat, bár senkit sem elégített ki, nagy többséggel keresztülment; mellette szavazott a polgári házasság elvi híveinek legnagyobb és elvi ellenzőinek egy „kis része. Az előbbiekből indulva ki, hogy ennyi is jobb, mint semmi, az utóbbiak, mert ezen az úton a kérdéstől olcsón véltek szabadulhatni. Én, aki a polgári házasságnak vallási meggyőződéseimnél fogva híve nem lehettem, ragaszkodtam az elvi állásponthoz és ellene szavaztam, bár, őszintén szólva, bensőleg óhajtottam, hogy keresztülmenjen, mert én is azt hittem, hogy ezzel az egész kérdés, mely elől paritásos állam nehezen térhet ki, el lesz temetve. A főrendiház katolikus-konzervatív többsége azonban a legkomolyabb ellentállást fejtette ki és ezt bátran tehetette is, mert a javaslat alakja a lehető legszerencsétlenebb volt. A liberális körök sem lelkesedtek érte, közszájon pedig egyáltalán csak „zsidóházasságnak“ nevezték. Mindazonáltal azokkal a nagymérvű kormánybefolyásokkal szemben, amelyek a főrendiházban érvé-

nyesülhettek, az ellenzéki többséget csupán az osztrák indigénák nagyszámú megjelenésével lehetett biztosítani. És ez adta meg a főrendiház akkori szervezetének a kegyelemdőfést. Senki sem neheztelt rá igazán azért, hogy a „zsidóházasság“-ot visszautasította; sőt ez a ténye inkább népszerű volt, mint annak ellenkezője; de az a benyomás azután általánosan uralkodóvá vált, hogy lehetetlen fenntartani egy olyan törvényhozó testületet, amelyben előfordulhat az, hogy idegen szavazatok döntsenek. Mert az indigénák magyarságát pusztán jogi fikciónak ismerte mindenki, még pedig olyan fikciónak, amely igen sok esetben gyűlöletes eredetű. Kétségtelen tehát, hogy ez az eset a főrendiház reformját megérlelte, bármennyire elhárította magától Tisza Kálmán azt a gondolatot, mintha őt annak napirendre tűzésénél a „zsidó házasság“ bukásáért való bosszúállás érzelme vezette volna.

A Tisza-féle főrendiházi reformtervezet teljesen magán hordta az ő politikai rendszerének bélyegét. Eszme nem volt benne, de hatalmi növekedésre való törekvés elég, még pedig szinte naivul leplezetlen. Törölte a címzetes püspököket és főispánokat; helyt adott az összes bevett felekezetek hivatalos képviselőinek és a legfőbb bíróságok elnökeinek. Idáig a reform elvi alapon állott és ellenvetésre alig adott okot. A testület zömét azután következőkép állította össze: a főrendiházi jogosultsággal bíró családok, az indigénák kizárásával, azt megtartották, de csak azon nagykorú férfitagjaik gyakorolhatták, akik legalább 3000 forint földadót fizettek; azonkívül a király életfogytiglani főrendeket nevezhetett ki, legfeljebb (!) 150-et

Hogy ezzel a reformmal a főrendiház tekintélye és törvényhozói erkölcsi jogosultsága nem emelkedett volna semmit, az épp oly bizonyos, mit ahogy 150 életfogytiglani tag kinevezésének jogával a kormány annak teljesebb urává lett volna.

Ezzel szemben a mérsékelt ellenzék, a maga részéről is nagyon konzervatív álláspontra helyezkedve, és a javaslat többi részeit elfogadva (csak a főrendi jogosultsággal bíró családokból nem vagyoni cenzus, hanem a családtagok választása által akartuk a szelekciót eszközölni), az életfogytiglan való kinevezés jogát — ha jól emlékszem — 30-ra vagy 40-re kívánta szorítani és új elemként a törvényhatóságok választottait akarta behozni. Az egész koncepció Szilágyi Dezsőé volt, aki azt remek beszédben mutatta be a Háznak. A vita során én is felszólaltam és elmondtam azt a beszédemet, amelyet én retorikai szempontból máig is

valamennyi beszédem közt a legjobbnak tartok. Mindenesetre ritkán értem el oly nagy hatást a parlamentben. Indítványunk, melyet, ha radikális reformot nem akartunk, ma is a leghelyesebbnek kell nyilvánítanom, természetesen nem ment keresztül, de Tisza Kálmánnak is engednie kellett tervéből, nem annyira a képviselőházi vita hatása alatt, mint inkább a főrendekkel kötött kompromisszum folytán. Az életfogytiglan kinevezhető főrendek számával le kellett mennie 50-ig, még pedig úgy, hogy egy évben legfeljebb öt kinevezés legyen eszközölhető. Ezzel a főrendház megmentette függetlenségét a pártkormányzattal szemben; politikai súlyt azonban nem szerzett magának és maradt a közvélemény és az udvar váltakozó nyomásának kitétt gyenge testület. Vallási kérdésekben még leginkább tudta magát megemberelni; de mikor később a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatot visszautasította, elég volt a királynak a kormány által kierőszakolt intése, hogy a többséget megváltoztassa.

Az 1886. évi megyerendezési vita a legszebbek és legtartalmasabbak közé tartozott, melyek a magyar parlamentben lefolytak. A Tisza-kormánynak ez volt második közigazgatási reformkísérlete. Az első 1876-ban a közigazgatási bizottságot létesítette, oly intézményt, mely pusztán gyakorlati célokat tett, kintve, meglehetősen bevált, de sem a bajok gyökeres orvoslását nem hozta, sem elvi koncepción nem alapult. Viszont a hatalmi szempontok már itt is előtérbe nyomultak, mert abban a szűkebb területben, amelybe a tulajdonképeni önkormányzati élet súlypontja áthelyeztetett, a kormánytól függő hivatalos elem birt túlsúllyal. A hatalmi, illetve párturalmi tendencia azonban csak az 1886. évi reformkísérletben jutott teljesen és nyersen kifejezésre. Az egész műnek nem volt más magva, mint a főispáni diszkrecionális hatalomnak mértéktelen kiterjesztése. Nekünk, az államosítás híveinek, szemünkre lobbantották, hogy következetlenül járunk el, midőn az államhatalom képviselőjének ezt a megnagyobbított hatáskörét ellenezzük. Erre nagyon könnyű volt a válaszuk. Mi a minden kormányval változó főispánban nem az államhatalomnak, hanem a párturalomnak közegét láttuk, holott mi az utóbbtól szolgálati pragmatika, fegyelmi bíróság, és állandó alkalmazás által függetlenített, az igazgatás objektivitását képviselő állami közegeket akartunk; mellettük igazi önkormányzati hatáskört és közigazgatási bíróságot. A főispáni hatalom az állami közigazgatás-

nak csak torzképe volt a mi szemünkben. Pártunk akkor a köz-igazgatási reform kérdésében már megállapodásra jutott, bár azon keveseket, akik még nem tudtak a tisztviselők választásának elvétől megválni, nem közösítettük ki. Teljes közigazgatási reformprogramot dolgoztunk ki; a munkában az orosz-lánrészt Szilágyi Dezső volt. Ebben az ügyben ő volt a párt vezérszónoka; de csodálatos módon épp akkor hasonlott meg, tárgyi ok nélkül, a párttal, amikor annak élén a legnagyobb szerepet játszotta — de erről később. Kívüle a közigazgatás elméletében és gyakorlatában egyaránt kiváló férfiak, minő Grünwald Béla, Horváth Lajos, Gulner Gyula és mások vettek a mi oldalunkon részt a vitában, mely, mint már mondtam, a legmagasabb színvonalon állott mindvégig. Részt vettem abban én is két beszéddel; a másodikra később vissza kell térnem, mert abban a vitát az egész politikai helyzetnek és a helyzet közjogi vonatkozásainak jellemzésével szélesítettem ki. A mérsékelt ellenzék összetömörülése és határozott irányok körül való csoportosulása akkor már annyira haladt, hogy minden olyan országban, amelynek közéletében a belügyi kérdések domináltak, elvi alapon álló, a hatalom átvételére minden pillanatban képesített pártnak ismerték volna el. Az előbb nevezettek kivül a küzdők sorában még a következők tűntek ki: *Horánszky Nándor*, aki Lukács Bélának kiválása után a pénzügyi szakmái képviselte és abban rövid idő alatt imponáló tájékozottságot mutatott, különben is a párt vezetése körül nagy feladatait teljesített; *Hodossy Imre*, a kiváló jogász; *Ábrányi Kornély*, a kissé rapszodikus, de zseniális író; *Ernuszt Kelemen*, az ellentétek kiegyenlítésének mestere; *Beöthy Ákos*, a torzonborz, őseredetű magyar hüvelybe bujtatott európai látókörű tudós, a legjobb, legnemesebb lelkű emberek egyike: *Károlyi Sándor*, akiről már előbb szoltam, *Horváth Lajos*, a régi Deák-párt egyik kiváló jogásza és vezérkarának tagja „*Kovács Albert*, a mélyen gondolkozó erdélyi református tanár és pap; *Gál Jenő*, a kiváló nemzetgazdász. A vezérség Szilágyi Dezső távozásával teljesen az én kezembe került, ámbar- még néhány esztendő beletelt, míg a valódi vezéri tekintélyt megszereztem, amennyire azt egyáltalán megszerezni tudtam. Mert két dolgot nagyon élesen kell egymástól megkülönböztetni, bár látszólag összefolynak: azt a bizalmat, amely szívesen ruházza valakire valamely párt parlamenti képviselőjét és azt, amely elfogadja annak a valakinek irányítását.

Igazán csak az utóbbi nevezhető vezérségnek. Ezt pedig csak a véderővita és később Szilágyi Dezsővel folytatott parlamenti mérközéseim után értem el teljesen.

A közigazgatási vitában elmondott második beszédem, mint már mondtam, felölelte az általános politikai helyzetet és' megvilágította állásfoglalásunkat a közjogi, főleg katonai kérdésekben is. Alkalmat erre azok a támadások adtak, amelyeket a kormánypárt padjairól pártunk ellen intéztek, kétségbevonva tárgyi létjogosultságunkat és törekvéseink komolyságát. Szilágyi Dezső kiválása, dacára annak, hogy, a kilépéskor tett nyilatkozata szerint, maradt, aki volt: szabadelvű és ellenzéki, olyan erővesztéset jelentett pártunkra nézve, hogy a kormánypárt érthetően nekibátorodott és sorainkba bérontani próbált. Ezzel szemben az volt a feladatom, hogy a lehető legplasztikusabban domborítsam ki elvi "törekvéseinket, hirdessem töretlen elszántságunkat, és ezzel a némileg megrendült pártba ismét lelket öntsek. Ezt az utóbbi célt teljesen elértem. Tudtommal akkor hirdettem először a párt nevében közjogi reformtörekvéseket, igaz, hogy nagyon szerény kiterjedésben; de a közvélemény egy része ezt a hangot rögtön felkapta és főleg ezen a téren kereste azontúl hivatásunkat, ezért is támogattott minket, ahol támogattott. Tettem pedig a következő szavakkal: „Az államhatalom megszilárdítása, közszabadságaink kiterjesztése és biztosítása: ez a két vezéreszme vonul végig egész tevékenységünkön. Harmadik jellemvonása pedig az, hogy az 1867-iki kiegyezés által teremtett alapot nemzeti intézményeink kiépítésére és a közös intézményekben a nemzeti szellem térfoglalásának előmozdítására használjuk fel. Ezért sürgettük sorainkból a magyar tiszti akadémia létesítését.“ Ezzel át kell mennem közéletem e fázisának harmadik főmozzanatához: a közjogi állásfoglalás kezdetére.

Bár az idézett beszéd e részlete volt, ha emlékezetem nem csal, közjogi törekvéseinknek első programszerű formulázása, a delegációban a magyar katonai nevelést és a korrekt közjogi felfogás érvényesülését a véderő területén már többször hangoztattuk, mint olyan követelményeket, amelyek az 1867: XII. te. szelleméből folynak. Egyéb előzményei is voltak ennek a közjogi állásfoglalásnak, amelyekről megemlékezni érdemes. 1879-ben tárgyalattott az a törvény, amely Bosznia és Hercegovina közigazgatását szabályozta, még pedig úgy, hogy a monarchia két állama kormányainak befolyása alatt, azt a közös minisz-

térium hatáskörébe utalja. De ez a törvény szövegében világos szavakkal nem mondatott ki új jogszabályként; csak hivatkozással történt rá, mint valami — nem tudom minő alapon már létező — jogállapotra. Ez a homályos formulázás pedig azért választatott, mert Ausztriában az a felfogás uralkodott, hogy ama tartományoknak, mint közös szerzeményeknek, helyesebben: közös megszállás tárgyainak, igazgatása a fennálló törvények értelmében, minden további intézkedés nélkül, a közös minisztériumot illeti meg, hogy tehát új törvényhozási megállapítást csupán a két kormány beavatkozási jogköre igényel. Ezt a felfogást a magyar kormány nem tette határozottan magáévá, de szembe szállni sem birt vele. Ihnen eredt azután a törvényjavaslatnak kétértelmű szövegezése, megfelelően annak a szokásnak, mely minden közösérdekű kérdés elintézésénél dívott. A vitát e törvényjavaslat fölött Szilágyi Dezső vezette be nagy erővel. Világosságot követelt, határozott nyilatkozatot: a kormány felfogása szerint, a tárgyalás alatt levő törvény ruhazza-e, mint új hatáskört, a közös minisztériumra a megszállott tartományok köz-igazgatását, vagy pedig az 1867: XII. tc.-ből folyónak tekintie azt? Fejtegetéseinek veleje pedig egy oly tételben domborodott ki, amely azóta a magyar közjogi tudománynak egyik kétségbenvonhatlan axiómájaként szerepel, hogy t. i. az 1867: XII. tc-nek a közös ügyeket megállapító rendelkezései szorosán magyarázandók, és hogy azok körét analógiák és következtetések útján tágítani nem lehet. Én is felszólaltam a vita során, amely, bár nem sikerült a kormányt színvallásra bírni, mégis a fentebbi közjogi tételnek a közfelfogásba való átvitelével máradandó eredményt ért el.

Ezzel kapcsolatosan, az időrendet megelőzve, rá kívánok utalni arra a másik két közjogi tételre, amely kétségtelen világitásba helyezését szintén Szilágyi Dezsőnek köszöni. Az egyiket az 1889. évi véderővita alkalmából fejtette ki. Az 1867: XII. tc-nek azon intézkedéseivel kapcsolatosan, melyek szerint a hadsereg szervezeti kérdései a két törvényhozás egyetértésével intézendők el, a vita során az a kérdés vetetett fel: hogy mi történik tehát, ha a két törvényhozásnak nem sikerül egyetértésre jutni? Sokan azt vitatták, hogy itt a törvénynek oly hézaga van, amelyet ki kellene tölteni. Ezzel szemben Szilágyi Dezső a legnagyobb határozottsággal állította fel azt a tételt, hogy itt nincs hézag, mert világos, hogy megegyezés hiányában az ország önállóan intézkedik. Ez logikai folyománya annak az

alaptételnek, hogy az elő vélemény mindenkor az önálló intézkedési jog mellett szól, amely tehát egész terjedelmében fennáll, ha annak megszorítása a törvényben világosan ki nem mondott. Szilágyi Dezsőnek harmadik nevezetes és nagyhorderejű közjogi megnyilatkozása Ferenc Ferdinánd trónörökös házassága alkalmából történt, midőn a főhercegnek az a nyilatkozata cikkelyeztetett be, mely szerint e házasságból származó gyermekeit a *pragmatica sanctio* értelmében nem tekinti a trónon való utódlásra jogosultaknak. A nyilatkozat szövegezése az osztrák közjogi tudományban uralkodó azon felfogásnak látszott kedvezni, mely szerint a trónutódlásnak VI., illetve III. Károly alatt történt szabályozása, az úgynevezett *pragmatica sanctio* (1723: L, II. és III. te.) az osztrák örökös tartományokban és Magyarországon nemcsak hasonlóan, hanem egységesen, ugyanazon jogi cselekmény által ment végbe. Nyilvánvaló, hogy ez a felfogás gyökerében sebzi meg Magyarország állami önállóságát. A kérdéses deklarációban ez a felfogás olyan szubtilis és burkolt módon lappangott, — talán nem is szándékosan, — hogy az akkori miniszterelnöknek, aki pedig Széll Kálmán volt, figyelmét is kikerülte. Megvallom, én sem vettem észre, mikor a deklarációt először elolvastam. Csak Szilágyinak borotvaéles elméje hatolt az óvatos formulázás értelmének velejéig és fedezte fel az ott lappangó, bár távoli veszélyt. Az ő felvilágosításai folytán (mert Széll Kálmánnak több nem kellett) vétetett fel a becikkelyező törvény szövegébe annak világos kimondása, hogy a magyar trónöröklésnek 1723-ban történt szabályozása jogilag önálló ténye a magyar törvényhozásnak. Így ez a törvény közjogunk veszélyéből annak egyik erősségévé változott át.

Ezzel a három ténnyel Szilágyi Dezső maradandó érdemeit szerzett magának a magyar közjogi doktrína kiépítése és a nemzeti önállóság biztosítékainak megszilárdítása körül. Ezt kiemelni, valamint azt is megállapítani, hogy az a benső politikai összeköttetés, melyben Szilágyival éveken át állottam, nagyban hozzájárult saját közjogi gondolkozásom szigorúságának kifejlődéséhez és nagyon gyarapította e téren is tudásomat, annyival inkább tartottam kötelességemnek, mert később épp a közjogi téren voltak vele súlyos összeütközéseim. Ezek abból eredtek, hogy ő megállt a helyes jogi doktrínának minden elhomályosítás ellen való megvédésénél, a nemzeti jogállomány elméleti teljességének biztosításánál: én azonban fokozatosan annak

felismerése felé haladtam, hogy, bármely erősen megalapozott s szabatosan körülírt, de pusztán elméleti jogokból, mondjuk: jogi fikciókból, a nemzet meg nem élhet, hogy e jogok tartalmát kell megvalósítanunk, ha jelentőségüket meg akarjuk óvni. Hiszen a jog nem arra való, hogy mint tudományos kincset őrizzük, és a joghallgatókat vele megnyomorítsuk, hanem arra, hogy életviszonyokat szabályozzon, hogy gyakorlatilag hasson. Szilágyi, sajnos, erre a térre nem akart lépni. Óvakodott a tényleges közjogi gyakorlattal szemben továbbmenő követelmények felállításától. A véderővitában, ahol — mint éppen csak elmondtam — egy elméleti kérdést fényesen és bátran tisztázott, a katonai természetű nemzeti közvéleményekről csak annyit mondott, hogy okos és célszerű dolog volna a létező szervezet keretén belül mindazt megtenni, ami a hadsereg intézményét a nemzet szívéhez közelebb hozhatja. E tartózkodás folytán az ő szereplése nem emelkedett oly magasra, mint amilyenre szellemi nagyságánál fogva emelkedhetett volna. De nekem megmutatta az utat, melyet nélküle talán sohasem találtam volna meg. Ámde vajjon mit jelentenek mindezek a dolgok ma, midőn az osztrák-magyar monarchia felbomlása az összes közjogi kérdéseknek, amelyekkel évtizedeken át bajlódtunk, mindenkorra véget vett? Gyakorlatilag, megengedem, semmit. De az akkori idők jellemzéséhez hozzátartoznak, amikor nem is számoltunk a monarchia megszűnésének eshetőségével és így ennek az összeköttetésnek körén belül kellett biztosítanunk a magyar nemzet önálló állami szervezetét, valamint benső megerősödésének és szabad fejlődésének feltételeit. És kulcsot is adnak a mostani események megértéséhez, amikor megmutatják, mennyire nem sikerült Magyarország és Ausztria, Magyarország és a dinasztia közt az együttélés alapjait illetőleg valódi egyetértést létrehozni: erkölcsileg mily laza volt tehát az a kötelék, mely őket egybekapcsolta, és mily beteg volt az a viszony, amely köztük fennállott. Ha van közpályámnak érdeme, akkor az abban állott, hogy ezt az emésztő belső betegséget élesebben láttam, következményeiben jobban mérlegettem és ennél fogva, félreértésekkel nem törődve, gyökeresebben akartam orvosolni, mint kortársaim legtöbbje.

Ámde ide én is csak politikai egyéniségem teljes kifejlődésével jutottam. Most még az előkészítés egyik stádiumánál tartunk és, e kitérés után, vissza is térünk 1886-hoz. Az akkori költségvetési vita során tett általános jellegű közjogi kijelentései-

met nyomban követték a katonai kérdésre vonatkozó nyilatkozatok, amelyekre az akkor nagy port felverő Janszky-estet adott alkalmat. Janszky tábornok, nem tudom minő alkalomból, Hentzi sírját a budai sírkertben ünnepélyesen megkoszorúzta és ez alkalommal beszédet is mondott, mely a közvéleményben nagy ingerültséget szült. Az érzelmek annyira fel voltak korbácsolva, hogy a szabadelvű pártra is átcsapott a forrongás. Tisza Kálmánnak legbensőbb személyes hívei kijelentették, hogy a kormány ellen fordulnak, ha az nem tud a nemzetnek elégtételt szerezni. Ez meg is történt. A miniszterelnök a képviselőházban nyíltan helytelenítette Janszky tábornok eljárását és arra is hivatkozott, hogy a budapesti hadtestparancsnok, Edelsheim-Gyulai báró tábornoszernagy azt szintén tapintatlannak mondta. Ezzel az ügy befejezhető lett volna. Ámde most a katonai körök kívántak elégtételt és meg is kapták. Janszky tábornok soronkívüli előléptetésben részesült, Edelsheim tábornoszernagy pedig, bár hadseregünk egyik legnagyobb tekintélye volt, hirtelen nyugdíjaztatott. A hadsereg legfőbb vezetősége így tüntetően Janszky mellett foglalt állást, ami a király hozzájárulása nélkül nem történhetett. Az izgalom ekkor tetőpontjára hágott. Úgyszólván minden törvényhatóság közgyűlésén foglalkozott az ügygel és orvoslást kérő felterjesztéseket küldött a képviselőházhoz; számtalan népgyűléstől és magánegyülettől is érkeztek kérvények. Másfelől Tisza Kálmán állása felülről megrendültnek látszott, csupán azért, mert helyteleníteni merészelte egy tábornoknak a magyar nemzeti érzésbe ütköző tüntetését. Az ellenzék természetesen nem szövetkezhetett azokkal az erőkkel, amelyek akkor Tisza megbuktatására törekedtek. A Házban nyíltan kijelentettem a következőket: „bár én a jelen kormány politikai működését nem tartom üdvösnek, és minden alkotmányos eszközzel, aminthogy ez jogom is, megbuktatására törekszem, magasabbra helyezem e törekvésemmél azt az elvet, hogy afelett, ki vezesse a nemzet kormányát, csupán alkotmányos tényezők határozzanak. És tudva lévén azoknak az erőknek minősége, melyek akkor állítólag a miniszterelnök ur állása ellen működtek, nem tartom megengedhetőnek — s kimondottam ezt elvbarátaim körében akárhányszor, — hogy ezeknek az erőknek a működése buktassa meg őt.“ Tisza Kálmánt tehát ebben a válságban az ellenzék is kénytelen volt támogatni, s csak hazafias kötelességet teljesített, midőn támogatta. Állásának ezzel a megnövekedett erejével sikerült neki egy királyi kéziratot kieszközölni, amely a lovagias ügyek békés

elintézésénél szokásos módon, tagadta a nemzeti érzés megsértésének minden szándékát és a hadsereg szellemére nézve azt a kijelentést tartalmazta, hogy az nem lehet más, mint a „legfőbb hadúr“ szelleme, aki Magyarország koronás és alkotmányos királya. A királyi kézirat bizonyos fokú meghátrálást jelentvén, a közvélemény nagyobb részére csillapító hatást gyakorolt. A képviselőházban az ügy, a kézirat megjelenése után, az előbb említett tömeges kérvények tárgyalása alkalmából került napirendre. E kérvényekben törvényhatóságok, városok, egyesületek egybehangzóan kettőt kértek: a konkrét sérelemnek — mely főképp Janszky előléptetésében és Edelsheim nyugdíjazásában nyilvánult meg — jóvátételét, és általános intézkedéseket, törvényhozásiakat és kormányzatiakat, avégből, hogy az összhang a nemzet és a hadsereg közt biztosíttassék. A kérvények hangneme és a bennük felállított követelmények fokozata a kérvényezők politikai álláspontja szerint különbözött, de a dolog lényegében ugyanaz volt — a jelzett két irányban — a tartalmuk.

Itt tehát fel volt vetve, igaz, hogy incidentaliter, a hadsereg kérdése; de épp az a körülmény, hogy ilyen incidensek minduntalan felvethették, rikító világitásba helyezte a létező állapot egészségtelen voltát. Micsoda helyzet az, amelyet egy nem is magas állású, nem is nagy hírnevű tábornoknak valamely tapintatlansága minden pillanatban felboríthat? Mekkora idegességnek kell állandóan a néplélekben élni, hogy ilyen csekély okból ilyen súlyos következmények fejlődhessenek? Egyáltalán normális helyzet-e az, amelyben az összhang nemzet és hadsereg közt probléma?

A kérvények elintézéséül a kormánypárt részéről olyan határozati javaslat adatott be, mely szerint a királyi kézirat mindent rendbehozott, minden aggodalomnak véget vetett, és így a kérvényezők által hangsúlyozott egyik irányban sincs szükség intézkedésre. Ezzel szemben a függetlenségi párt annak kimondását indítványozta, hogy a királyi kézirat sem az ismert személyi ügyekben rejlő nemzeti sérelmet nem orvosolta, sem a nemzetnek katonai téren fennálló igényeit nem elégítette ki, és ez utóbbi tekintetben egyedül az önálló magyar hadsereg létesítése orvosolná a helyzetet. A mérsékelt ellenzék sem az egyik, sem a másik álláspontot nem tette magáévá. Az ügynek személyi részét, mivel ő is a lehetőségig kerülni kívánt minden összeütközést, a királyi kézirat által elintézettnek látta; de a kérvények által érintett általános jellegű katonai követelményeket jogosaknak

ismerte el, és a kormányt megfelelő kezdeményezésre kívánta utasíttatni. Álljon itt annak a határozati javaslatnak szövege, melyet hosszabb beszéd kíséretében a párt megbízásából beadtam: „Jelen kérvények ama része, mely a hadsereg körében a nyár folyamán előállt személyi változásokra vonatkozik, a miniszterelnökhöz f. évi augusztus hó 7-én intézett királyi kézirat folytán további intézkedést nem igényel; amennyiben azonban a kérvények a hadseregére vonatkozó általános kérdéseket is érintenek, azok kiadatnak a miniszterelnöknek oly utasítással, hogy megfelelő módon kezdeményezze azokat az intézkedéseket, melyek szükségesek arra, hogy az 1867: XII. t-c. intencióinak és szellemének teljes megvalósulása a hadsereg intézményeiben elérjék és hogy ezáltal a nemzet és a hadsereg közt az a teljes összhang biztosíttassék, amely úgy az alkotmányosság követelménye, mint a hadsereg katonai erejének legfőbb tényezője.*'

Látnivaló, hogy nem valami nagyon radikális követelményekkel léptünk fel. Indokoló beszédem, épp úgy, mint a határozati javaslat, egészen a fennálló intézmények talaján mozgott és csak úgy áradozott a közös hadsereg iránti lojalitástól. Csak az alkotmány tiszteletét, a magyar hazafiság kultuszát a hadsereg magyar részében, és, ezekkel a szempontokkal indokolva, a magyar tiszti nevelést kívántam. A dolog jelentősége főleg abban állott, hogy, ellentétben a szabadelvű-párt struccpolitikájával, mely szerint nincs magyar nemzeti szempontból katonai probléma, hanem minden a legjobban van úgy, amint van, egy 67-es alapon álló párt kimondotta, hogy ilyen probléma igenis van, hogy az nem ignorálható, hanem megoldást kíván.

Ugyanebben az időben történt részünkről egy másik hasonló irányú kezdeményezés, melynek eredménye szinte komikus módon juttatta napfényre a helyzet tarthatatlanságát. Grünwald Béla barátom ugyanis a delegációban azt indítványozta, hogy a katonai felsőbb tanintézetekben adják elő vázlatosan a monarchia közjogi szerkezetét, éppen a katonai körök részéről minduntalan és többnyire minden rosszakarat nélkül, merő tájékoztatlanságból elkövetett közjogi botlások elkerülése végett. A hadügyminiszter ezt az indítványt nem ellenezte és egy erre nagyon illetékes férfiút — dr. Lentner Ferdinánd későbbi innsbrucki egyetemi tanárt — bízott meg egy megfelelő tankönyv megírásával. Dr. Lentner azon fehér hollók közé tartozott Ausztriában, akik a két állam közjogi viszonyát egészen a magyar jognak megfelelő módon fogták fel, legalább akkor; később, úgy

ludom, elkanyarodott a nagy-osztrák tanok felé. Akkori meggyőződése arra vitte, hogy velem összekötetést keressen; én pedig nagyon örültem megbízásának. Első vázlatát közölte is velem és többrendbeli figyelmeztetésemet tekintetbe vette. A kész mű azután a magyar kormány elé terjesztetett, mely azt, Szilágyi bírálata alapján, jóvá is hagyta. Röviden bár, de teljes korrektséggel és átlátszó világossággal adta elő a tárgyat; igaz örömünk volt benne. Ámde ez az öröm nem tartott sokáig. A hadügy-miniszter elvi hozzájárulása dacára, az új tantárgy nem került bele a felsőbb katonai tanintézetek tanrendjébe. Mikor pedig ennek okát kérdeztük, Bauer tábornagy hadügyminiszter látható idegességgel elmondta ennek a mulasztásnak az okát. A tankönyv, így szólt, elkészült, a magyar kormány azt jóvá is hagyta; ámde, a dolog természete szerint, az osztrák kormány véleményét is meg kellett hallgatni. Ott azután a legindulatosabban tiltakoztak a birodalom egységét megtámadó, szerintük alapjában hamis doktrínáktól telített könyvnek használata ellen. „Uraim — fakadt ki a derék katona, — mit csináljak ilyen helyzetben? Talán én vagyok hivatva, hogy a két kormány ellentétes közjogi felfogása közt döntsek?” Tökéletesen igaza volt; őt nem is faggattuk tovább. De micsoda módon tarthat fenn közös intézményeket két állam, amely egymáshoz való viszonyának természetéről homlokegyenest ellenkező tanokat vall? Később mégis létrejött valami fércmű, mely a katonai tanintézetek növendékeit p. o. arra oktatta, hogy az udvartartási költségek és a bank közös ügyek. Az akkori magyar kormány ezt elnézte és midőn reá figyelmeztettük, kitért az ügy érdemleges tárgyalása elől.

A katonai kérdés így lassankint előtérbe nyomult, nem a mi akaratunkból, hanem saját súlya folytán. Még az itt előadott események után sem kívántuk azt egész nagyságában felkarolni; annyira nem, hogy az országgyűlési ciklus végén Jászberényben mondott beszámoló beszédemben meg sem emlékeztem róla és az új országgyűlés elején az 1888. évi költségvetés tárgyalásakor szintén nem érintettem. Még mindig ragaszkodtunk ahhoz, hogy a közjogi politikát akciónkból lehetőleg kiküszöböljük és csak incidentális jelentőséget tulajdonítottunk a katonai kérdésre vonatkozó egyes nyilatkozatainknak. Ezt azért kell újból és újból hangsúlyoznom, mert azokban a körökben, melyeket a katonai kérdés előtérbe nyomulása kellemetlenül érintett, szokássá vált, azt valami mesterséges agitációnak,

az ellenzék — különösen pedig csekély magam — gonosz taktikájának tulajdonítani. A valóság pedig az, hogy ez a kérdés saját súlyánál fogva lett lassankint uralkodóvá, hogy mi azzal sokáig kelletlenül foglalkoztunk és hogy — anélkül, hogy mi adtunk volna ezen a téren a közvéleménynek impulzusokat, a közérzület előzött meg minket, mi pedig azt lassú, tul lassú léptekkel követtük. Mikor majd az 1889. évi véderővita előzményeit fogom előadni, ki fog derülni, mennyire iparkodtam én az összeütközést ezen a téren kerülni, mily lassan nyílt meg szemem annak az igazságnak, hogy itt oly biológiai törvény működik, mely független egyes emberek, pártok és hatalmi tényezők akarától, és mindezeknél erősebb. A király figyelmét azonban ezek a szerény kezdeményezések is magukra vonták és határozott ellenzést váltottak ki belőle. Azon gyér alkalmak egyikénél, midőn vele találkozni szerencsém volt, szememre lobbantotta a kiegyezést — szerinte — megbontó törekvéseimet, melyekkel ő soha megbarátkozni nem fog. Elismerte, hogy ellenzékre szükség van, de felhívott arra, hogy szorítkozzunk a tisztán belügyi kérdésekre, ahol, mint elismerte, „sokat lehet mondani“. Én ezekre, amiket őfelségétől azután gyakran hallottam, annak a reményemnek kifejezésével válaszoltam, hogy őfelségét közjogi törekvéseinknek, épp a kiegyezés szempontjából, üdvös voltáról meggyőzhetem. Magamban pedig azt gondoltam, hogy a „soha“ szót már több olyan dologgal szemben használta, amelyet a végén mégis elfogadott, hogy tehát majd itt is engedni iog. A jövő azonban azt mutatta, hogy ebben tévedtem. A király - lyal ezekben a kérdésekben csak akkor lehetett boldogulni, de akkor feltétlenül, ha világos törvényre támaszkodhattunk. Ferenc Józsefnek az az elhatározott akarata és kötelességérzete, hogy a törvényeket megtartja és koronázási esküjéhez hű marad, minden kétségen felül áll. A törvény magyarázatában tévedhetett, vagyis, helyesebben szólva: megtéveszthették, de tudatos törvényszegésre kapható nem volt. Legvilágosabban domborodott ki ez a tulajdonsága annál a válságnál, amely a Fehérvár-kormánytól a koalíciós kormányra vezetett át. Akkor elment az örvény határáig, de a világos, semmiféle álokoskodással el nem magyarázható törvénytelenségtől visszariadt; igaz, hogy félúton segítségére jöttünk. Kisebb ügyek azonban már előbb, abban a korszakban is, amellyel most foglalkozunk, alkalmat adtak a király föltétlen törvénytiszteletének megállapítására, amint az alábbiakból ki fog tűnni.

A szabadelvű párturalom fénykorának utolsó éveiben nevezetes személyi eltolódások történtek mind a kormánypárton, mind az ellenzéken. A pénzügyek terén mutatkozó sikertelenség gróf Szapáry Gyula pénzügyminiszter lemondására vezetett, a bajok nagysága pedig arra készítette Tisza Kálmán miniszterelnököt, hogy maga vegye át a pénzügyi tárcát, mint maga monda: azon súlyos felelősségnél fogva, amely pénzügyeink romlásáért a kormány fejét is terheli. Ily értelemben véve vállalkozását, azt csak helyeselni lehetett; de a szakszerűség szempontjából nem lendíthetett a dolgon semmit, mert Tisza a pénzügyi téren körülbelül analfabéta volt. Ámde segített a bajon az államtitkár, akit a pénzügyminisztérium hivatalnokainak sorából vett maga mellé. *Wekerle Sándor* ebben a minőségben lépett a politikai cselekvés terére és mindenki őt tekintette a tulajdonképeni pénzügyminiszternek. Rögtön érezhetővé is vált az erős kéz, a nagy tudás és a munkaerő, amely pénzügyeink káoszába rendet hozni készült. De kezdetben mindenesetre jó volt, hogy Tisza Kálmán személyes hatalma állott az államtitkár eszméinek rendelkezésére. Hogy *Wekerle* nevével e feljegyzések során még gyakran fogunk találkozni, azt talán mondani sem szükséges.

A második nevezetes személyváltozást a kormányban *Trefort Ágoston* vallás- és közoktatásügyi miniszter halála okozta, akinek élénk — habár kissé rendszertelen — kulturtevékenységét az ellenzéken is rokonszenvesen méltányolták. A helyébe lépő gróf *Csáky Albin* tiszteletet parancsoló egyéniséggel gazdagította a kormány erkölcsi tőkét. Róla is még többször lesz szó.

Az ellenzék szélső balszárnyán, a függetlenségi párton, mindjobban előtérbe nyomult *Ugron Gábor*, aki a becsületes, de kétségbeejtően doktrinár öreg Irányi Dániel mellett modernebb eszmeáramlatot hozott a pártba és gyakorlati célokot iparkodott működésének kitűzni, ami később nyílt szakadáshoz is vezetett. Tüzes, eszmékben és költői képekben gazdag szónoklatai parlamentünk legelső erői közé emelték a különben is helyes politikai ösztönnel bíró és rokonszenves székely vezért.

A legnevezetesebb változások azonban a mérsékelt ellenzéken állottak elő. Ennek a pártnak minden emberi előrelátás szerint reménytelen helyzete, melyen a legfényesebb parlamenti sikerek sem bírtak változtatni, kemény próbára tették azokat, akik magukban tehetséget és érvényesülési vágyat éreztek. Tisza Kálmán uralma megdönthetlennel látszott, senki sem sejtette

annak önkozta közeli végét. Nem jelentéktelen visszavándorlás indult meg ennek folytán a szabadelvű-párt felé. Az á közzájón lévő hamis felfogás, amely nem akarta elismerni elvi határvonalak létezését olyan pártok közt, amelyeket nem választ el közjogi ellentét, ezt a visszavándorlást nagyon megkönnyítette. így hagyták el sorainkat Széchenyi Pál, Pulszky Ágost, Lukács Béla, Beniczky Ferenc és mások. A párt azonban e veszteségek által nem gyöngült, mert a folyton haladó tömörülésben és szorosabb együttérzésben nyert értük kárpótlást. De minden más személyi változást jelentőségben felülmúlt Szilágyi Dezső kiválása, melyről már röviden megemlékeztem, itt azonban valamivel bővebben kell vele foglalkoznom.

A mérsékelt ellenzék akcióba lépése után nemsokára nyilvánvalóvá vált, hogy a vezérség kérdése csak kettőnk közt dőlhet el. Ameddig azonban mind a ketten egy 67-es alapon álló ellenzéki középpárt szervezésének gondolatához ragaszkodtunk, mindegyikünk érezte a másiknak nélkülözhetetlenségét, az együttműködés szükségességét. Tudtuk azt is, hogy ez nem megy kölcsönös tárgyi és személyi engedmények nélkül. Nekem ez, vérmérsékletemnél fogva, nem volt olyan nehéz, mint neki. Mindenkép iparkodtam köztünk nemcsak lojális, de barátságos viszonyt teremteni és hosszú időközökön át hihettem, hogy sikeresen. Egyéniségének nagy tulajdonságaihoz őszintén vonzódtam és mi sem állott tőlem távolabb, mint az a gondolat, hogy szerépét kisebbiteni iparkodjam, sőt, amikor csak tehettem, őt toltam előtérbe, meghajoltam akarata előtt. Különbén is könnyű volt köztünk olyan munkamegosztást létesíteni, amely mindegyikünk tettvágját és jogos ambícióját kielégíthette. Voltak időszakok, amelyekben egyénileg oly közel jutottunk egymáshoz, hogy barátilag figyelmeztethettem őt azon kisebb és nagyobb ferdeségeire, amelyek rendkívüli szellemi erejének teljes érvényesülését gátolták. Ilyenkor egészen el tudott lágyulni és hálásan vette az őszinte szót. De azután hirtelen sötét árnyékok emelkedtek, nem tárgyi nézetkülönbségekből — ezeket mindig sikerült elintézni — hanem önmagát gyöttrő, tépelődő, gyanakodásra hajlandó természetének örvényeiből. Tárgyi ellentét köztünk tulajdonkép csak egy volt olyan, amelynek kiegyenlítése alig volt gondolható: az én egyházas felfogásom, melynek ő ellenlábasa volt. Ámde ezt áthidalta az a sokáig közösen vallott hitünk, hogy egyházpolitikai kérdések felvetése célszerűtlen. Amikor mégis felmerültek, mint p. o. az előbb említett úgynevezett zsidó-

házassági kérdésben, ment mindegyikünk a maga útján, anélkül, hogy ezért a politikai szövetséget felbontottuk volna. A nehézségek tehát személyi természetűek voltak és, jó lélekkel mondhatom, nem az én részemről. Szilágyi Dezső, sajnos, nem tudott bizni; de viszont hiszékeny volt minden besúgás iránt. Az ő udvarának némely intrikáló tagja elhitette velem, hogy én őt félre akarom tolni, hogy csak a magam céljaira használom fel az ő közreműködését. Ezt az aknamunkát, mi tagadás, megkönnyítette az én közelebbi barátaim némelyikének magatartása. Ezek — akaratom ellenére és tiltakozásaim dacára — elég hangosan hirdették, hogy Szilágyi, aki rosszkedvében mindenkit megsértett, akit tehát az érzékenyebb lelkűek nem szívelhettek, vezérségre nem alkalmas és hogy egyedül engem illethet meg a párt vezetése. Így történt, hogy Szilágyi tőlem tökéletesen elfordult; még hosszú időn át formáserint együtt működtünk, együtt agitáltunk a vidéken, mikor a meghasonlás már annyira ment, hogy alig beszéltünk egymással. Engem a méltatlan gyanú nagyon elkésérített. Bekövetkezett az az idő, midőn bensőleg lemondtam arról a szövetségről, amelyben, tiszta lélekkel mondhatom, soha a lojalitás követelményei ellen nem vétettem, sőt amelye melegséget iparkodtam belevinni. A formai szakítás előtti utolsó évben, midőn annak kikerülhetlenségét láttam, már csak arra dolgoztam, hogy a felelősség érte ne engem terheljen, hanem nyilvánvalólag Szilágyira nehezedjék. A párt zöme ugyanis óhajtotta együttműködésünket; előrelátható volt tehát, hogy a szakítás pillanatában semmiesetre sem fogja követni közülünk azt, akiben annak okozóját látja. Gondosan kerültem mindent, ami Szilágyinak panaszra csak ürügyet is adhatott volna, és vártam. Ebben a játszmában előre győztes voltam, mert jobban tudtam kellemetlenségeket tűrni, mint ő, és jobban tudtam uralkodni indulataimon. Akkor már én nem akartam a politikai kibékülést és — ez az egyetlen szemrehányás, amelyet magamnak tehetek — Szilágyinak egy erre irányuló indirekt kísérletével szemben ridegen viselkedtem, őt ezen kísérletre az bírhatta, hogy látta az izoláltságot, melyet maga körül teremtett. Végre, saját szempontjából a legrosszabb pillanatban, akkor, mikor a megyerendezési vitában a párt teljesen az ő álláspontját tette magáévá és őt bírta meg annak előadásával, mikor tehát tárgyi ellentétnek nyoma sem volt, hirtelen elhatározással bejelentette kilépését. Amint ilyen körülmények közt előrelátható volt, nem akadt követője. Ketten vagy hárman léptek ki a párt-

ból ugyanakkor, mert az én egyedüli vezetésemben néni találtak megnyugvást, de azok sem csatlakoztak hozzá. Szilágyi azzal a kijelentéssel hagyta el pártunkat, hogy marad, aki volt: szabad-
elví és ellenzéki. A véderővitában még mint ilyen vett részt; láttuk, hogy annak kapcsán micsoda fontos közjogi kijelentéseket tett. Politikájának későbbi kialakulásával e följegyzések során még találkozni fogunk.

De ideiglenesen sem búcsúzhatom el tőle anélkül, hogy hatalmas egyéniségének képét néhány vonással ki ne egészítsem. Az előbb elmondottakban ennek az egyéniségnek főleg árnyoldalai léptek előtérbe; ha ennyiben maradna *ú* rajz, torzkep Volna. A fény benne erősebb volt az árnynál, a nagy tulajdonságok túlnyomóak a kicsinyességekkel szemben. Jellemének tisztaságához soha kétely nem fért; de ő nem elégedett meg azzal, hogy egyénileg minden piszkot távol tartott magától, hatiem gyűlölte és üldözte azt, ahol találta. Ezen a ponton intranzigens maradt mint kormányférfiú is. Az általa eszközölt bírói és ügyészi kinevezésekből kiküszöbölte a pártszempontot és később, mint a szabadelvű-párt tagja, az összeférhetlenségi törvény szigorításával, mely főleg az ő műve, azt a finomabb fajta korrupciót is gyökerestől iparkodott kiirtani, mely a párturalomnak oly hatályos eszköze volt. Nem tudom, képes volt-e igazi mély és tartós barátságra, azt tudom, hogy vágyódott utána, de gyanakodó természete miatt nem találhatta. Hogy bennem megtalálhatta volna, arra később rájött. Kevéssel halála előtt egy közös barátunkkal rólam beszélgetvén, egészen elérzékenyülve mondta, hogy sajnálja életének mindazon éveit, amelyek alatt velem nem jó lábon volt. Bizony én is sajnálom, mert alapján sohasem szüntettem meg őt szeretni és nagy tulajdonságait méltányolni. A legerősebb elmék egyike volt, akivel valaha találkoztam, talán a legerősebb, de főleg a boncolásnak és a kritikának terén. A teremtő erők talán éppen a kritikai képesség túltengése miatt nem állottak ez utóbbiakkal arányban és sokszor nem tudtak keresztülhatolni a tűnődések tömkelegén, vagy pedig, túl-csiszoltan, túl-szublilizáltan kerültek ki onnan az alkotások, mint p. o. a Curia választási bírásokodásáról szóló törvény. Hányszor láttam őt valami egyszerű gondolat formulázása fölött töprengeni, sort sor után kitörölni, újból írni, újból kitörölni, miközben valóságos haragba jött önmaga és mindenki ellen. Saját eszméinek is kérlelhetlen kritikusa volt; alig érlelt meg egy gondolatot, egy tervet, egy javaslatot, megindult benne a rettenetes

örrlőgépezet és porrá zúzta tulajdon elméje szüleményeit. Aki ilyenkor azzal akart neki kedveskedni, vagy mit sem sejtő jóhiszeműséggel azzal közeledett hozzá, hogy tegnap előadott javaslatát magasztalta, az ugyancsak megjárta. „Szamárság az egész“, — volt a legenyhébb válasz, amit nyerhetett, de azt is ki lehetett belőle érezni, hogy a hízelt megjelölés nem annyira az időközben elejtett eszmének, mint inkább az elkésett magasztalónak szól. Egyáltalán alig volt, de talán egyáltalán nem volt Szilágyinak egyetlen ismerőse sem — magamat sem véve ki, — akinek egyszer-másszor több-kevesebb világossággal ne mondta volna, hogy őt számárnak tartja, bár mondanom sem kell, hogy ez nem mindig volt az illetőről táplált állandó véleménye. Már most, aki bensőleg meg volt nyugodva aziránt, hogy nem az, az csak nevetett rajta; de akinek e tekintetben önmagának is be nem vallott benső kételyei voltak, az nagyon zokon vette, hogy ezt a kérdést egy tekintély kedvezőtlen irányban dönti el. Kitűnő humorral fogta föl Szilágyinak ezt a sajátosságát az öreg Ferenc József király: „Nem mondta nekem világosan soha, — így beszélte el, jóízűen nevetve, saját tapasztalását egy bizalmasának, — de folyton éreztette velem, hogy számárnak tart.“ Sokakat megnyugtatott volna az a tudat, hogy a király is osztozik balsorsukban; de mivel ez köztudomásúvá nem válhatott, megmaradt gyakori modortalanságának és kíméletlenségének elidegenítő hatása, mely miatt valóban nem tudott maga mellett állandóan embereket csoportosítani. Gyakran elbájolóan kedves is volt; baráti körben sziporkázó szellemmel és humorral órákon át le tudta kötni a társaság figyelmét, közben-közben tudása köréből előhozva egy-egy komoly gondolatot. Ilyenkor mindenki el volt ragadtatva és kész volt zászlajára felesküdni, valamint akkor is, midőn parlamenti nagy napjainak egyikén az eszmék egész dómját építette fel szónoklatában. De azután jöttek a sötét napok, amidőn, mintha készakarva tenné, bántó módon éreztette mindenkiel szellemi fölényét és olyan hangulatot teremtett maga körül, amilyenek kifejezést adott Lukács Béla, midőn Szilágyinak, aki szemére lobbantotta az ellenzékétől személyi okokból történt „elpártolását“, azt válaszolta: „Igenis, voltak elpártolásomnak személyi okai is: meguntam a képviselő úrral egy párton lenni“.

Egyébiránt Szilágyi nagy elméjének is volt bizonyos határroltsága, és ez leginkább annak az iskolának tulajdonítható, melyhez tartozott, ő volt Magyarországon a XIX. századbéli

doktrinär liberalizmusnak utolsó nagy képviselője. A doktrinarizmus túlzásaitól megóvta őt nagy elméje és az angol alkotmány és kormányzat beható tanulmányozása. Gyakran hallottam tőle, hogy csak azokban a reformokban hisz, amelyek, mint az angol reformok, erős gyökérrel bírnak valamely valódi közszükséglet talajában és onnan hajtanak ki spontán életerővel. Mindazonáltal tele volt a francia forradalom eszmeköréből származó azon hittel, hogy a jogi felszabadítás és a jogegyenlőség létesítése minden kérdést megold. A tapasztalás, sajnos, az ellenkezőt bizonyítja,' és a liberalizmus e tévedésének felismerése, a korrek-túrára való törekvés szülte a szociálpolitikát, mely iránt épp úgy, mint a gazdasági kérdések iránt, Szilágyinak nem volt érzéke. A közjogban is, melynek ő egyik elméleti mestere volt, megnyugvást talált az elmélet érintetlen fenntartásában és nem érezte át annak biológiai szükségét, hogy azokból a tantételekből, melyeket senki nála világosabban meg nem formulázott és meggyőzőbben meg nem védett, gyakorlati konzekvenciák is levonassanak. Így történt, hogy én, aki közjogi tudásomnak és precíz jogi gondolkodásomnak javarészét a vele együttműködésben töltött éveknek köszönhetem, épp a közjogi téren ütköztem vele össze a később leírandó időszakban, ő p. o. megnyugvást talált abban, hogy a németül vezényelt, idegen szellemben és idegen jelvények alatt kiképzett hadsereg jogilag magyar törvényeknek köszöni életét, és hogy nem egy összbirodalomnak egységes, hanem két — elméletileg független — államnak közös hadserege, hogy tehát annak ilyen vagy olyan szervezete elvben nem érintheti a magyar állam jogi szuverenitását. De azt nem látta, vagy nem akarta látni, hogy az a hadsereg, ha szervezetében és szellemében tényleg olyan, amilyen egy nagy osztrák összbirodalom egységes hadserege lehetne, ennek megfelelő lélektani és nevelőhatást gyakorol a benne szolgálatot teljesítő kevésbé művelt egyénekre, és hogy így pusztít a magyar állam presztízsében, pusztít a magyar állampolgári öntudatban mindazoknál, akiknél az nem esik össze a faji egyéniséggel; mert a jogi fikciót csak a jogtudományban jártasak ismerik, a nagy tömeg arról nem is tud és, ha tudna is, nem ennek, hanem a való életnek, az élő és érezhető ténynek hatása alatt állana mindig.

Szilágyinak szónoki egyénisége külön tanulmányt követelne. Kétségtelen, hogy a magyar parlament nagy szónokainak sorában az elsők közt áll. A külső hatásnak minden kelléke

— csengő hang, érdekes megjelenés, a kifejezés könnyűsége — rendelkezésére állott. Kiterjedt tudása biztosította számára az: eszmebőséget, logikai iskolázottsága a szónoklat erős felépítését. Rögtönzései páratlanok voltak, különösen rögtönzött polémiái, melyekben borotvaéles boncoló elméje mellett humora is gyakran tündökölt. Előre elkészült beszédei azonban gyakran kifárasztották a hallgatóságot, néha a gondolatok túlságos felhalmozása, néha azok némelyikének kifejtésében előállott terjengőssége által, és ez nem egyszer megrontotta az egész beszéd szimmetriáját. Ez pedig onnan eredt, hogy Szilágyiban megvolt a hajlandóság hallgatóinak kevésbe vevésére. Midőn valamely nehezebben felfogható eszmemenetet adott elő, láthatólag aggódott, hogy nem értették meg; magyarázatokba bocsátkozott, melyek hosszadalmassága őt magát is, a közönséget is ellankasztotta, úgy hogy a beszéd további részeinél sem a szónok nem lendült fel úgy, amint maga várta és tervezte (ami ismét fokozta a lehangoltságot), sem a hallgatóság nem követte őt azzal az odaadással, amelyben az igazi szónoki siker megnyilvánul. De ezek a kritikai megjegyzések mit sem vonnak le szónoki nagyságából. Beszédeiben a tudásnak gazdag tárházát bírjuk és a magyar irodalom is kincsei közé számíthatja azokat.

Szilágyitól itt nem búcsúzom; még gyakran fogunk vele találkozni, de egyénisége e rövid méltatásával egyrészt azon befolyások egyikét kívántam jellemezni, melyek reám leginkább hatottak, másfelől meg akartam alapozni egy későbbi fejezet előadását, amelyben látni fogjuk, miként kísérelték meg a véderőjavaslat által előidézett közjogi természetű válságot a liberalizmus előtérbe állításával elaltatni és milyen sikerrel. Ebben természetesen nagy szerep jutott Szilágyi Dezsőnek és ezt a szerepet teszik érthetővé az itt elmondottak.

A Szilágyival történt szakítás után legbensőbb vezérkarom Horánszky Nándorból, Grünwald Bélából, Hodossy Imréből és Horváth Lajosból állott. Ezekkel beszéltem meg mindent, mielőtt tágabbkörű tanácskozás elé vinném. De ezen barátaim közül is Horánszky Nándor vált ki, mint a párt vezetésében helyeteselem, mint a párt vidéki szervezésének vezetője és minden gondolatomnak részese. Egyénileg Károlyi Sándor és Beöthy Akos állottak hozzám legközelebb, de Károlyi annyira kizárólag szociálpolitikai akciónak élt, hogy más ügyekkel nem igen törődött; közjogi és katonai követelések felállításában pedig egyenesen taktikai hibát látott, a kormányrajutás akadályát

— ebben különben igaza volt — melyet ő, bizonyára nem személyi szempontokból, hanem céljaink megvalósítása végett, elsősorban vélt elérendőnek, ő tehát, bár soha velem nem szakított, .sőt, erkölcsileg és anyagilag mindvégig támogatót, tulajdonkép nem értett teljesen egyet politikámmal épp azon a ponton, amely mindinkább előtérbe lépett. Beöthy Akos barátomnak pedig az ellenzéki eljárásról voltak olyan tanai, melyek tulajdonképpen fakciózus oppozícióban lyukadtak ki és amelyeket nem tudtam magamévá tenni. Tárgyi szempontból teljes volt közünk az egyetértés; a közjogi téren ő nemcsak nem fékezett, hanem előretolt és folyton sajnálkozott, hogy elvbarátaink egy részének aggodalmai ezen a téren mód fölött lassítják előhaladásunkat.

A képviselőházon kívül álló tényezők közt egyedül dr. Samassa József egri érsek, később bíbornok, részesített nyílt támogatásban, ő volt az egyetlen főpap, aki a Tisza-rendszernek meg nem hódolt. Hatalmas egyénisége és nagy tekintélye, az a szókimondó, mindig kíméletlen, mindig jószándékú — bár nem mindig igazságos — kritika, melyet éppen elvbarátaival szemben gyakorolt leginkább, nagy hatással volt mind reám, mind elvbarátaimra, kik közül Horánszky Nándorral rokonszenvezett leginkább. Ritkán volt velünk megelekedve, mert a kormányrajutás lebegett előtte, mint közvetlen főcél, a többi magától jönne, — ennek a felfogásnak téves voltát azok az események bizonyítják legjobban, melyek beállottak, miután valóban kormányra jutottunk. ő sem lelkesedett tehát politikámnak közjogi irányban való fejlődéseért; le is szidott gyakran, mint az iskolás gyermeket, de egészen a legutolsó időkig, a koalíciós kormány bukásáig támogatót. Akkor, mint élehetetlen emberektől, elfordult tőlünk. Én őt őszintén tiszteltem és emlékét kegyelettel őrzöm. A szókimondásban soha adósa nem maradtam. Egyszer, midőn különösen elégedetlen volt velem, azt mondta nekem, hogy egy kötetet tudna leírni az én politikai ferdeségeimmel. „Én meg — feleltem — kettőt Excellenciád rossz tanácsaival.“ Egyházi és papi korrektsége épp úgy felette állott minden gyanúsításnak, mint hazafisága. Egyidőben mégis sikerült őt Rómában befeketíteni úgy, hogy Simor halála után nem ő került a primási székbe, egyházunknak — hitem szerint — nagy kárára. A bíbornoki méltóságot is csak XIII. Leó pápa utódjától nyerhette el. A magyar egyház nagy alakjaihoz méltón sorakozik.

Az arisztokráciában nagyon elvétve találtam támogatásra.

Követőim túlnyomó része a falusi középosztályból, a katolikus alsópapságból és az úgynevezett lateinerekből került ki. A magyar parasztság körében nehezen és csak közvetve, a helybeli értelmiség befolyása révén hódítottam némely helyen, ahol t. i. függetlenségi párti intelligencia nem volt. Különben a magyar parasztság zömében függetlenségi volt és úgy érezte, hogy becsstelenséget követ el, ha azt a zászlót elhagyja. Ha tehát már arra vetemedett, legalább hasznát akarta látni és kormánypártivá lett.“ Középuton megállni az ő szemében annyit jelentett volna: mint se pénz — se becsület. De ahol függetlenségi jelölt a helyi körülmények miatt nem léphetett fel; ott a függetlenségi parasztság a függetlenségi párt központjának utasítása szerint szívesen felkarolta az én jelöltjeiméi. Később a néppárt fellépése a dunántúli és dunáninnyi némely hitbuzgó katolikus kerületben új helyzetet teremtett. Maradandó közvetlen hatást leginkább a délvidéki német parasztságra gyakoroltam. A derék svábok, akiket ismételt agitációs utazások által ügyeimnek megnyertem, évtizedeken át kitartó bámulatos hűséggel ragaszkodtak zászlómhoz és egyenesen személyemhez. Gyakorlati eredményi ritkán értem el, mert a svábság azokban a megyékben nagyon vegyesen lakott szerbekkel és románokkal, akikre nem számíhattam, és mert a hatalmi preszszió, egyesítve a nagybirtokosok társadalmi pressziójával, azokban a megyékben érvényesült a legkiáltóbb módon. De azért közéletem erkölcsi sikereihez számítom azt a megértést és azt a ragaszkodást, amelyet hazánk németajkú népének egy nagy részénél találtam, és amelyet csak az utolsó években kezdtek ki a pángermánának nevezett, különben nem éppen hazaellenes mozgalmak. Hosszú időn át sikeresen tudtam ezekkel is szembeszállni; de azután egyéb elfoglaltságom lehetetlenné tette a délvidéki németiséggel való összeköttetésem folytonos ápolását, és így az lassankint meg is lazult, de teljesen mai napig sem szűnt meg, aminek legjobb bizonyítéka, hogy ez az egész németiség — nem csupán volt párthíveim, hanem az egész — engem kért fel a Magyarországtól való elszakítás ellen az entente-hoz beadott lélekemelően szép tiltakozásának közvetítésére.

Utoljára hagytam személyi összeköttetésem ecsetelésében azt, amelyet első helyre kell vala tennem, amelynél becsesebbet, reám nézve megtisztelőbbet, erkölcsi elégtételekben gazdagabbat nem tudok, azt, amely 1881 óta *jászberényi* választóimmal áll fenn. Már magábanvéve is ritkaság ugyanannak a mandátumnak

40 éven át megszakítás nélkül való birtoka; legfeljebb akkor fordul elő, mikor a képviselőt helyi kötelek is fűzik választóihoz, mikor körükben lakik, helybeli társadalmi befolyással, rokoni összeköttetésekkel rendelkezik. De Jászberény közönsége közt és köztem mindebből semmi sincs meg. Egy talpalatnyi földem sincs nekem, sem bármely rokonomnak, vagy már korábban ismert barátomnak, sem a Jászságban, sem annak szomszédságában; egy árva lelket sem ismertem a városban, mikor az 1878. évi választások alkalmával, pusztán a politikai rokonérés alapján, az ottani ellenzék nekem ajánlotta fel a jelöltséget. Én azt akkor nem fogadhattam el, mert úgy véltem, hogy, ameddig lehet, meg kell tartanom az árvabobrói tót kerületet, melyben másfél évvel előbb megválasztottam és akkor is ellenjelölt nélkül állottam. Magam helyett báró Liphay Béla barátomat ajánlottam jelöltül, akit nagy küzdelemben meg is választottak. Ebben a küzdelemben, különösen annak utolsó napjaiban, annyira tevékeny részt vettem, hogy a város nagyjával-aprajával megismerkedtem és — mi tagadás benne — népszerűvé lettem. 1881-ben Liphay nem akart mandátumot vállalni és akkor nem volt Jászberényben más lehetséges jelölt, mint én, még pedig bizonyos győzelemmel. Bobrón állásom meginogván, elfogadtam a jászberényi jelöltséget és ezzel egész politikai pályámnak megbecsülhetetlen szilárd alapot szereztem egy példátlanul tisztességes, nagyon értelmes, feltétlenül megbízható, tántoríthatlanul hű választóközönségben. Az a nemzedék, amellyel eredetileg összeköttetésbe léptem, többnyire már kihalt; sírban nyugosznak sokan a vezetők közül, akiket barátainak nevezhettem. De a kapocs meg nem lazult, az új nemzedék örökségképen átvette és az elődökéhez méltó hűséggel őrizte meg. Tette ezt tiszta meggyőződésből, helyi érdekeinek ellenére. Az évenként tartott beszámoló és ehhez fűzött bizalmas politikai beszélgetések alkották egész fegyverzetemet. A legideálisabb viszony volt ez, amely választott és választó közt gondolható, mert ők azzal az őszinte hittel követtek, hogy ezáltal hazájuknak szolgálatot tesznek. Jól esik a választási korrupció azon özönében, mely az ország nagyrészét elárasztotta, a politikai erkölcsök tisztaságának ezt a szigetét észlelni; ha nem is rólam, ha valamely politikai ellenfelemről volna szó, akkor is tisztelettel hajolnék meg ennek a választóközönségnek erényei előtt. így csak a legmélységesebb hálával gondolhatok rá, és családi kincs gyanánt őrzöm azt a zászlót, amelyet 25

éves jászberényi képviselőségem ünnepén nekem emlékül adtak. Míg a legtöbb politikus, aki állandóan képviselő akar lenni, a választási költségeket privát költségvetésébe mint jelentékeny tételt kénytelen beállítani (hacsak a pártkassza nem segít rajta), nekem az egész 40 esztendő alatt, melyen át Jászberényt képviseltem, csak kétszer kellett feltűnően csekély összeggel a legális költségekhez járulnom. Rendesen egy árva garast nem költöttem, zászlót, jelvényt sem fizettem; szóval a szó legszorosabb értelmében ingyenmandátumot élveztem. A cigánynak adott borralaló és a vasúti menetjegy volt egész választási költségem. Pedig két kétségbeesett rohamot kellett kiállanom: egyszer a kormánypártét (a Bánffy-féle választások alatt), amikor óriási pénzüsszeggel és a helyi érdekek dédelgetésének kilátásával léptettek fel ellenem egy minisztert; később egy helyi frakcióét, mely kezébe tudta keríteni a választás vezetését és furfanggal remélt győzni. Mindezekkel szemben tiszta eszközökkel tartottam meg a pozíciót, vagyis inkább tartotta azt meg választóim erkölce, míg végre mindenki elállott annak megostromlásától.

Ha van politikai életemben, ami az utókor megemlékezésére méltó, ha van, ami elismerésben fog részesülni: jászberényi választóimnak a legtisztább forrásból eredő jellemes kitartását a dicséret oroszlánrésze illeti meg; mert törhetlen hűségük a saját politikai sorsom iránti gondtól mentesített, és ezzel hatalmasan előmozdította akciószabadságomat. Ha pedig gáncs illet meg, ebből nem eshetik rájuk semmi, őket minden körülmények közt megilleti az a dicsőség, hogy a politikai erkölcsök hanyatlásának egy szomorú korszakában a meggyőződés önzetlen követésének, a jellemnek, az erkölcsi tisztaságnak ragyogó példáját adták. Volt idő, midőn városuk büszkeségének mondták, hogy én vagyok a képviselőjük. Nem tudom, fennállhat-e ez az érzés ma is, vagy meddig fog fennállani. De nekem mindenesetre büszkeségem és egyik legszebb emlékem, hogy egy emberöltőn át ilyen közönséget képviseltem, és akik e visszaemlékezéseket olvassák, ítéljenek rólam bármiként, de adózzanak tisztelettel annak a választóközönségnek, amelynél az alkotmányos élet, a politikai szabadság szép fikciói élő valósággá váltak.

*

Ebben a korszakban a külügyek terén és a külügyek vezetésében is nevezetes eltolódások állottak elő. Andrassy Gyula

váratlanul visszalépett. Sohasem tudtam megállapítani, hogy ez miért történt. Némelyek szerint az uralkodó nem volt megelégedve azzal, hogy a monarchia csupán megbízott Bosznia és Hercegovina kormányzatával, holott ő ezeket a tartományokat véglegesen el akarta foglalni; Andrássy pedig, látván az uralkodó bizalmának csökkenését, talán érzékenységében is sértve, felajánlotta lemondását, melyet — sok marasztalás nélkül — el is fogadott a király. Andrássy környezetében azonban ragaszkodtak ahhoz, hogy magántermészetű okok, főleg bizonyos fizikai kimerültség, bírták őt távozásra olyan időpontban, midőn úgy látszott, hogy Európa bonyodalmai nyugvópontra jutottak, midőn tehát, legalább egy időre, aggodalom nélkül hagyhatta ott helyét. Egy időre mondom, mert annyi kétségtelennel látszik, hogy távozását nem tartotta véglegesnek, hogy csak saját elhatározásától függőnek vélte, mikor veszi újból kezébe az ügyek vezetését. Ez a gondolat pedig belefér a pillanatnyi kegyvesztettség feltevésébe is; mert Andrássy méltán várhatta, hogy az uralkodó, rosszkedvének elpárolgása után, csakhamar, de legkésőbb valamely fenyegető bonyodalom óráiban, érezni fogja szeniális miniszterének hiányát és mindent el fog követni, hogy őt visszanyerje. Amily természetes volt ez az okoskodás, épp annyira teljes félreismerésén nyugszik az uralkodók, és különösen Ferenc József lélektanának, ő jobban szeretett maga körül közepes egyéniségeket, akiknek nem volt más hatalmi, pozíciójuk, azon kívül, amelyet tőle nyerlek, akiknek tehát ő imponált, semmint nagyon kiválókat, akiknél a megfordított viszony állott fenn. Nehéz válságok idején rászorultak nagyszabású emberekre, és akkor eltúrte fölényüket és önállóságukat, de a veszély elmúlásával szívesen adott túl rajtuk és a világerő sem kívánta őket vissza. Inkább felszabadulásnak tekintette távozásukat, mint veszteségnek. Ha végigmegegyünk azokon a férfiakon, akik állandóan dicsekedhettek a boldogult király kegyével, akkor a névsor ezt a tételt meg fogja erősíteni. Andrássyt — épp úgy, mint később Tiszát — távozása után a király külsőleg minden alkalommal a figyelem minden jelével kitüntette, csak azzal nem, hogy visszahívta, vagy akár csak véleményadásra komolyan felszólította volna. Andrássy közvetlen utódja, még az ő ajánlása folytán, báró Haymerle olaszországi nagykövetünk volt, egy tapasztalt, derék, jó felfogású diplomata és hivatalnok, akinél nagyobb hibák elkövetésétől épp oly kevésbé lehetett tartani, mint ahogy nem lehetett tőle

nagyobbszabású kezdeményezéseket várni; valóságos típusa annak, amit németül „Platzhalter“-nek neveznek, azaz, aki a másnak fenntartott helyet ideiglenesen lefoglalja. Andrassy két-ségtelenül ezt a szerepet szánta neki, amit a neki tulajdonított következő jóízű apercu-ben kifejezésre is juttatott: „ha a virtuóz bizonyos időn át a zongorán játszott, át kell engednie helyét a hangolónak“. Nos, a hangoló csak arra való, hogy a hangszer a virtuóz újabb fellépése számára rendbehozza. A dolgok azonban másképp fejlődtek. Haymerlének korai halála után az utód megválasztásában Andrassynak már nem volt szava, de, úgy hiszem, a magyar miniszterelnöknek sem, mert az uralkodó választása olyan férfúra esett, akit sem az egyik, setai a másik nem ajánlott volna, aki azonban, bár nem oly nagyszabású államférfiú, mint Andrassy, a feladatra rátermett volt, és épp abban a mértékben önálló egyéniség, amilyent az uralkodó abban az időben elviselhetett; tehát mindenesetre „valaki“, és semmiképp sem egyszerűen félretolható figuráns. Ez a férfiú Kálnoky Gusztáv gróf, akkor bukaresti követünk volt. Képességeinek mértékét akkor nem ismerték, de azon. a tizennégy éven át, amelyet mint külügyminiszter eltöltött, nehéz pillanatokban komoly államférfiúi kvalitásokat mutatott és biztos kézzel kormányozta a monarchia hajóját. Külügyministerségének feltűnő mozzanatai Olaszországnak a német-osztrák-magyar szövetséghez csatlakozása és egy közeledési kísérlet Oroszországhoz; ez az utóbbi az emlékezetes szkiernevicei találkozásban nyert kifejezést, de annyira nem vezetett tartós eredményhez, hogy az 1886. és 1887. években a háború veszélyéhez oly közel állottunk, mint talán soha. Mind a két akció problematikus értékű volt, de az Olaszországgal kötött szövetséget, mely, amint Crispi emlékirataiból tudjuk, tulajdonképen Bismarck műve volt, a magyar közvélemény lelkesedéssel fogadta. Az Oroszországhoz való közeledés azonban erős aggodalmakat váltott ki és Andrassyt alig leplezett ellenzéki állásfoglalásra bírta, bár a nyílt támadásig a delegációban nem ment el. ő teljes joggal tekintette élete munkája legszebb eredményének, hogy neki sikerült Németországot Oroszországtól elválasztani. Az a „három császári szövetség“, amelybe ő az orosz-török háború idején belement, csak taktikai sakkhúzás volt, hogy abból a tiszta német-osztrák-magyar szövetséget fejtsse ki, még pedig, defenzív jelleggel bár, de Oroszország, még pedig kizárólag Oroszország ellen irányított éllel. Most úgy látszott, mintha a dolgok vissza-

fejlődnének abba az egészségtelen és az őszinteséget kizáró hármas entente-be, amelyből Andrassy azokat szerencsésen kibonyolította. Én, aki akkor kezdtem Andrassy politikáját megérteni és vele szemben előbb elfoglalt állásom helyességében kételkedni, ezt a változott felfogásomat a delegáció külügyi albizottságában és a sajtóban kifejezésre juttattam és örültem, hogy a külpolitika terén Andrassyhoz közeledhettem. Ekkor tűnt ki, mennyire mélyen bántotta őt a magyar közvéleménynek annak idején történt elfordulása, melyre tagadhatatlanul befolyást gyakorolhattam. Azon delegáció alatt, amelynek folyamán Kálnoky politikájával szemben az övéhez hasonló módon foglaltam állást, bizalmas beszélgetésre hívtam magához és nyíltan megmondtam, hogy bármennyire helyesli mostani (akkori) külpolitikai állásfoglalásomat, a korábban történetek közte és köztem kizárják a politikai együttműködést. Szememre lobbantotta azokat a titkos összeköttetéseket, amelyekről e feljegyzések egy korábbi fejezetében megemlékeztem, ezeket és egész akkori magatartásomat — szóval kitért belőle az a rég visszafojtott keserűség, melyet különben a társadalmi téren velem sohasem éreztetett. Ekkor mondta el nekem nézetét atyámnak szerinte elhibázott 1865. évi politikájáról is, amelyet a konzervatívokról szóló fejezetben ismertettem. Nekem igen kínos volt ez a beszélgetés; nem tudtam, miként viselkedjem. Mert annyira már meg voltam ingatva régibb meggyőződésemben, hogy erőteljesen védekezni ne tudjak; de annyira még nem haladtam volt a megtérésben, hogy nyíltan bevalljam tévedésemet és sajnálatomat fejezzem ki a történetek felett, ami, ismerve Andrassy nobilitását, bizonyára véget vetett volna köztünk minden feszültségnek. Lehet, hogy ő ezt várta; lehet, hogy nem akart egyebet, mint azt a bennem netán ébredő illúziót alapjában kiirtani, mintha politikámban az ő támogatását remélhetném. Mindenesetre csak ennyi volt a beszélgetés eredménye, melynek folyamán én nem igen mondhattam mást, mint azt, hogy tekintet nélkül az abból várható előnyökre, mindenkor meggyőződésemet fogom követni.

A szkferneveicei találkozáshoz fűzött aggodalmak azonban nem bizonyultak igazoltaknak. Nem mondhatok határozott véleményt Kálnoky külpolitikájának egyes tényeiről, mert nem ismerem eléggé azokat a belső szálakat, amelyekből az események fonyadéka létesült; nem tudom p. o., vajjon ez a látszólagos közeledés Oroszországhoz az ismert Bismarck-féle „vizontbiztosítási szerződés“ és egyáltalán Bismarcknak Orosz-

ország felé visszacsuszamlása folytán állott-e elő, vagy pedig megfordítva, amaz okozta-e emezt. De kétségtelen, hogy Kálnoky nem gondolt szakításra Andrássy politikai hagyományival. Óvatos államférfiú volt és mindenesetre dicsekedhetik azal a sikerrel, hogy a bulgáriai események, még pedig a bolgár-szerb háború, Battenberg Sándor erőszakos eltávolítása, valamint az új fejedelem, Koburg Ferdinánd, bizonytalan helyzete által keletkezett veszedelmes feszültséget monarchiánk érdekeinek sérelme nélkül és a fenyegető háború kikerülésével tudta átvezetni. Az európai areopagban nagy tekintélye volt. Mikor 14 évi külügyminiszterség után 1897-ben állásától egy aránylag csekély incidens okából megvált, általános volt a megdöbbenés, Egy angol államférfiú odanyilatkozott akkori londoni ügyvivőnknek (Mensdorff Albert későbbi nagykövetnek és sógoromnak, aki a nagykövetet távollétében helyettesítette), hogy Ausztria-Magyarország nagyon gazdag lehet államférfiúi tehetségekben, ha egy Kálnokyt olyan könnyen engednek távozni. Azt mondták róla, hogy magyarelles. A sziveket és veséket nem vizsgálhatom; de annyit tudok, hogy magatartása magyar politikai tényezőkkel szemben nemcsak korrekt volt, de hogy igen barátságos érintkezést is tartott fenn a vezető magyar politikusokkal, ellenzékiekkel — köztük csekély magammal és Beöthy Ákos barátommal — csakúgy, mint kormánypártiakkal. Az említett politikai feszültség folytán az 1886. és, 1887. évi delegációk elé jelentékeny rendkívüli felszerelési hitelek terjesztettek pausális összegekben a rendes külügyi költségvetésen kívül, épp úgy 1887-ben a magyar országgyűlés elé, a honvédség felszerelésének gyors kiegészítésére. E hitelek hova fordításáról részletes felvilágosítás csak bizalmasan adatott, épp úgy, mint arról a bizonytalan külpolitikai helyzetről, amely betérjesztésüket indokolja. A hiteleket mind a delegáció, mind az országgyűlés vita nélkül egyhangúlag megszavazta. A hadügyi kormányzat ennek folytán a hitelkérésnek ezt a módját annyira kényelmesnek találta, hogy állandósítani kívánta. 1888-ban a háborús veszély el volt hárítva, de ennek dacára újból a pausális hitelkérés szerepelt a hadügyminisztérium előterjesztései közt, „az előző két évinek folytatásaként“. Ez ellen a praxis ellen erélyesen tiltakoztam. Kiemeltem, hogy közvetlen háborús veszély pillanatában el lehet — sőt el kell — fogadni a hitelkérésnek ezt a szabálytalan alakját, de annak rendes időken való fenntartása illuzóriussá teszi az alkotmányos testületek

költségvetésmegállapítási és ellenőrzési jogát. Nem indítványoztam a már kért hitel visszautasítását, nehogy kifelé félreértések keletkezzenek, de annak kimondását kívántam, hogy jövőre a hadügyminisztérium minden követelése, a költségvetés keretében, tételenként megállapítva adassék elő, kijelentvén, hogy — amennyiben ez nem történik — több ilyen pausális hitel megszavazására nem vállalkozom. Álláspontom oly nyilvánvalóan-megfelelt az alkotmányos gyakorlat elemi követelményeinek, hogy sem a magyar kormány, sem a többség nem zárkozhatott el annak elfogadásától. A delegáció tehát ilyen értelemben határozott és a pausális hiteleknek végeszakadt. Ferenc József király, midőn a dolgokról értesült, szintén igazat adott nekem.

Ugyanez időtáiban még egy sikerem volt a delegációs előterjesztésekkel kapcsolatosan és öfelségével is. Ekkor történt ugyanis először, hogy Boszniában szervezendő haderőköltségeit terjesztették a delegációk elé. Az összeg csekély volt, de egy nagy alkotmányjogi kérdés rejlett benne. Nem volt törvény, amelynek alapján a megszállott tartományokban haderőt lehetett volna létesíteni; már pedig öfelségének nem lehet Magyarországhoz (is) tartozó, vagy Magyarország által (is) megszállott területen védereje, melynek fenntartására törvény nem ad felhatalmazást. Ezen az alapon, bár elismerve a boszniai véderő létesítésének szükségességét, a tétel elleni foglaltam állást, kívánva, hogy előbb törvényes meghatalmazás kéressék annak szervezésére. Álláspontom ismét annyira megtámadhatatlan volt, hogy a magyar kormány és delegáció' annak helyességét elismerte, és a közös kormány a boszniai véderőre vonatkozó előterjesztést visszavonta. Kíváncsi voltam, hogy mit fog ehhez szólni öfelsége, nem lesz-e nála ez a sikeres akció újabb nehézmény, kegyvesztettségemnek újabb tényezője. A delegációs ebéd után a király csakugyan mindjárt azzal szólított meg, hogy a boszniai csapatok szervezésére kért hitei megszavazását megakadályoztam. Midőn pedig megmagyaráztam neki, hogy nem érdemlegesen foglalok állást ellene, csupán az eljárást kifogásoltam törvényesség szempontjából, azt válaszolta, hogy elismeri, miszerint tökéletesen igazam van, hogy tehát nem is fog egyéb hátramaradni, mint a megfelelő javaslattal a törvényhozásokhoz fordulni, de, hogy nagyon tart egy kellemetlen, kifelé kárt okozható boszniai vita kifejlődésétől a magyar országgyűlésen; csupán annak kikerülése végett történt az előterjesztés közvetlenül a delegációkhoz. Én erre kifejtet-

tem, hogy messze jutunk, ha egy vita esetleges kellemetlenségeinek kikerülése végett a törvényes utat mellőzzük, hogy egyébiránt ez a vita ezen a módon sem kerülhető el, mert senki sem akadályozhatja meg, hogy a dolog az országgyűlésen szóvátétessék, sőt, ha törvénytelenység történik, bizonyára szóvá is tétetik, még pedig elmérgesített hangulatban. Végül pedig, kissé merészen, arra vállalkoztam, hogy a vonatkozó törvényjavaslat a magyar képviselőházban vita nélkül menjen keresztül. Az én pártom, így mondtam, rövid indokolással meg fogja azt szavazni; a függetlenségi párt ellene fog szavazni, de be fogja érni egy rövid nyilatkozattal; egy óra alatt be lesz fejezve az egész. Fejtegetéseim láthatólag meggyőzték és meg is nyugtatták az uralkodót; de én olyan obligót vállaltam, amelynek súlya elég nehéz gondot okozott nekem, mert éreztem, hogy jérést attól függ tekintélyem mint szavahihető komoly emberé íz uralkodó előtt. Az itt előadottakban ő reá nézve az a jellemző, hogy a törvényességre alapított opposzió miatt még akkor sem neheztelt, ha az egy kedvenc eszméjével szállott szembe; sőt a megcáfolhatlan törvényességi érv előtt rögtön meghajolt

A dolognak folytatása azután rendkívül kedvezően ütött ki Teám nézve. Mikor a boszniai csapatok felállítására vonatkozó törvényjavaslat a Ház elé került, bizalmasan megbeszéltem a dolgot Irányival, és sikerült őt és pártját meggyőzni, hogy az ő szempontjukból is a leghelyesebb eljárás az, ha a törvényjavaslat ellen foglalnak ugyan állást, de vitát nem idéznek elő, hanem egy rövid nyilatkozattal elégszenek meg. Akkor annyira jó volt a függetlenségi párthoz való viszonyom, hogy az uralkodónak nevükben — bár felhatalmazásuk nélkül — tett quasi-ígéretekre is hivatkozhattam, melynek meghazudtolásával nekem komoly kellemetlenséget okoznának. Szóval a dolog egészen úgy történt, amint én Ferenc Józsefnek kilátásba helyeztem. Tudtam, hogy ő erre figyelemmel lesz, nem is tévedtem. Mikor legközelebb vele találkoztam, — bár jó idő múlva történt, — mindjárt a legnyájasabb modorban ezzel szólított meg: „Hát boszniai véderőre vonatkozó javaslat dolgában ön megtartotta szavát.“ „Felséges uram, — mondtam, szintén mosolyogva, — nekem ez egyáltalán szokásom.“

Ezeket az önmagukban véve jelentéktelen dolgokat azért mondom el, mert jellemzőek Ferenc József nézve és megvilágítják hozzá való viszonyomat is. ő hónapokig számon tartotta egy nem is elsőrendű fontosságú ügyben tett nyilatkozatomat,

mert meg akarta állapítani, hogy mennyiben lehet szavaimra súlyt fektetni. Éreztem, hogy mennyire kell vele szemben magamra vigyáznom. Politikám neki nem tetszhetett, mert hagyományos, féltékenyen őrzött előítéletekbe, soha teljesen el nem ejtett célokba ütközött; nem számíhattam tehát rokonszenvére, de annál inkább kellett őrködnöm olyasvalaminek még látszatától is, amit nekem, mint férfi férfiúnak, szememre lobbanthatna. Ezt mindvégig sikerült elérnem. A teljes alattvalói hűség és hódolat mellett is megóvtam vele szemben abszolút függetlenségemet; ő érezte, hogy nekem semmit nem adhat, sem semmit tőlem el nem vehet, ami megelégedettségemet lényegesen befolyásolná, kivéven becsülését, amelyet tőlem meg nem tagadhatott. Mikor később minisztere lettem, közelebb jutottunk egymáshoz. Erről, valamint az akkor bekövetkezett, újabb szakítás okairól egy későbbi fejezetben fogok beszámolni, amikor majd Ferenc József jellemzését is megkísérlem.

Az 1886—87. évi háborús kilátások kapcsán, egy véletlen találkozás folytán, illetékes véleményt hallottam a véderőnket érintő főkérdésekről, és ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy bátrabban foglalkozzam velük, mint eddig tettem. A húsvéti szünidőt ugyanis ebben az évben, mint már több év óta, rendszeren atyámmal együtt, a déltiroli Gries helységben töltöttem, Bozen környékén, nővéremnél, férjezett Marzani grófnénál. Gries hírneves klimatikus gyógyhely, melyet leginkább azok kerestek fel, kiknek a hasonló fekvésű Meran túlzajos volt. Így történt, hogy az ott üdülő Blumenthal porosz tábornaggal találkoztam, a porosz hadseregnek Moltke után akkor élő legnagyobb tekintélyével, aki mind az 1866., mind az 1870—71. évi hadjáratban Frigyes trónörökösnek — később császárnak — vezérkari főnöke volt. Blumenthalban rendkívül okos és szeretetreméltó emberre találtam. Megjelenése, polgári ruhában, inkább professzoros, mint katonás volt, modora csodálatosan szerény és igénytelen. Blumenthal nyíltan megmondta, hogy — a háborús veszélyre való tekintettel — minden pillanatban készen kell lennie, hogy üdülő helyéről hazahívják. A háború akkori esélyeiről bár — mint monda: aki már valaha háborúban volt, legkevésbé hajlandó azt könnyen venni — igen nagy bizakodással beszélt. Többször sétálgattunk együtt és e séták alatt igen érdekes dolgokat beszélt hadjáratairól, minden legkisebb, akár egyéni, akár nemzeti dicsekvés nélkül. Egyebek közt az 1866. évi osztrák hadvezetőséget annyiban védte, hogy szerinte a hátultöltő

puska fölénye a hadjáratot előre eldöntötte, és hogy annak elvesztésében sokkal kevesebb része volt a vezetés hibáinak, mintsem híresztelték. Ha, úgymond, az egyik gyalogság ötször lő, amíg a másik csak egyszer, nincs az a hősiesség és az a hadvezéri zsenialitás, amely ezt az aránytalanságot ki bírná egyenlíteni. Mikor már valamivel bizalmasabbá vált érintkezésünk, egy emlékeztető órában egyenesen azt a kérdést intéztem hozzá, vajjon az ő meggyőződése szerint az osztrák-magyar monarchia katonai hatalma gyengülne-e, ha egy közös hadsereg helyett két önálló hadserege volna: egy osztrák és egy magyar. Lelkileg ugyanis folyton vajúdtam a katonai kérdéssel; láttam magam fclótt azt az eshetőséget is, hogy a szükséges nemzeti reformokat a közös hadseregben keresztülvinni nem lehet, hogy tehát azokra irányuló tevékenységem az óhajtottnál messzebbmenő elhatározásokhoz vezethet. Lelkiismeretem ennélfogva megnyugvást kívánt a legradikálisabb megoldás következményeit illetőleg is; nem mint hogyha azt akkor kívántam volna, hanem mivel sejtettem, hogy esetleg nyakunkba szakad. Felhasználtam tehát ezt az atkáimat, midőn egy elsőrendű elfogulatlan katonai szakértővel beszélgethettem, hogy a kérdést tisztázzam. Blumenthalnak minden habozás nélkül adott válasza úgy hangzott, hogy katonai szempontból a hadsereg kettéosztása egy cseppet sem gyengítené a monarchia védelmi képességét; sőt, hogy a két hadsereg üdvös versenye mindkettőnek katonai értékét emelhetné, föltéve, hogy a közös uralkodónak fővezérleti jogai mind a két hadseregben egyenlő korlátlansággal érvényesülnének. Hangsúlyozta, hogy a kérdés politikai oldalához nem szól, mert erre magát illetékesnek nem érzi, de katonai szempontból teljes felelősségérzettel nyilatkozhat a mondott értelemben. Ez az illetékes porosz katonai vélemény annál érdekesebb, mert később Vilmos császár uralkodónkat minden katonai követelésünkkel szemben az intranzigens ellentállásra egyenesen buzdította és ilyen irányú igazi vagy állítólagos mondásainak terjesztésével, melyeket a porosz katonai körök felfogásaként mutattak be, hangulatot csináltak ellenük szövetségünk nevében. Engem Blumenthal nyilatkozata immúnissá tett ezeknek a fontoskodásoknak befolyása ellen; nem tárgyilagos katonai szakfelfogást láttam bennük, hanem nagy-német hatalmi ábrándot, mely az egész osztrák-magyar véderő németnyelvűségében nemzeti térfoglalást, ennek korlátozásában nemzeti térvesztést látott.

Így vált ez a találkozás politikai életem most következő időszakának hatályos előkészítőjévé, ámbár azt teljes súlyával csak később értékesíttem, mikor Blumenthal már rég meghalt, és így neki a reá való hivatkozásból kellemetlenségei többé nem lehettek, és mikor Károly királyt sikeresen iparkodtam az önálló magyar hadsereg eszméjének megnyerni.

VII.

AZ 1889. ÉVI VÉDERŐVITA — TISZA KÁLMÁN BUKÁSA — A SZABADELVŰ-PÁRT HANYATLÁSA

Az 1889. évi véderővita fordulópontot jelent nemcsak az én politikai életemben, hanem a magyar közéletben és az osztrák-magyar monarchia fejlődésében is. Utólag megállapíthatjuk, hogy a 67-es éra akkor bukott meg, bár keretei fennmaradtak egészen a monarchia összeomlásáig. A katonai ügyek elrendezése volt az a pont, amelyen a 67-es intézmények a nemzet természetes lét-feltételeivel ellentétben állottak; fenntartásuk lehetősége tehát attól függött, hogy sikerül-e itt a kiegyenlítés. Az 1888 őszén beadott véderőjavaslat kiegyenlítés helyett kiélesítést hozott. Ezzel összeütközéssé fajult az addig lappangó ellentét és ez az összeütközés krónikussá vált. Az 1888. évi véderőjavaslatot, a tervbevett újítások nagyrészenek elejtésével és a pártfegyelem húrjainak végső megfeszítésével, még sikerült szabályszerű utón keresztülvinni, de Tisza Kálmán presztízse belevesztett és formai bukása csakhamar bekövetkezett; újabb véderőtörvényt pedig az adott alapokon nem lehetett többé megalkotni, csak 1913-ban, erőszakos eszközökkel, melyek alkalmazása az egész közéletet felforgatta.

Nem végzek tehát a történetírás szempontjából felesleges munkát, ha közéletünk e nevezetes válságával kissé bővebben foglalkozom. Saját politikai egyéniségem megismertetésére pedig ez egyenesen szükséges.

Véderónk 1868-ban megalkotott és 1878-ban nevezetesebb módosítás nélkül fenntartott szervezetének egyik lényeges vonása abban állott, hogy a hadsereg hadi létszáma csak 10 évre szóló hatállyal állapított meg, úgy hogy 10 évenként (tehát 1888-ban is) új törvényhozási akcióra, új törvényre volt szükség a hadsereg fennállásának biztosítása végett. Ezzel időnkint a nemzet kezébe volt adva a véderő sorsa és a nemzetnek módjában állott, hogy akkor, amikor célszerűnek vélte, az egész szervezet átalakítására vonatkozó kívánságainak törvényes úton hatályt szerezzen, mert a hadsereg további fennállásához az országgyűlésnek törvényhozói közreműködése volt szükséges, ezt pedig az országgyűlés feltételekhez köthette. Ebben az időnkint visszatérő lehetőségben bizonyos megnyugvást találtak azok is, akik a véderőnek 1868. évi szervezetét nemzeti szempontból kifogásolták. Viszont magának a hadseregnek és a monarchia hatalmi állásának szempontjából kétségtelenül aggályos volt a hadsereg-szervezetnek ez a rövid lejáratához kötöttsége, különösen mióta szaporodtak azok a jelenségek, amelyekben a szervezetnek és a hadsereg szellemének a magyar nemzeti öntudattal való lappangó ellentétessége, dacára minden palástolási törekvésnek, koronként felbukkant. Amennyire értékes volt tehát nemzeti szempontból a hadilétszám időszaki megállapításában birt biztosíték, épp annyira természetes volt a másik oldalon az a törekvés, hogy az abban rejlő bizonytalanságtól szabaduljanak, a megállapítást állandó jellegűvé változtassák. Ezzel a fejedelem hatalmi állása is megerősödött volna a nemzet hatalmi állásának rovására, mert legalább a hadsereg statusquo-ja tekintetében ő lett volna birtokban, ha annak fenntartásához újabb törvényhozói tényre nincs szükség.

Teljesen érthető tehát, hogy a katonai és udvari körök és a közös érdekek egyéb képviselői ilyen új rendezést kívántak. A maguk szempontjából épp annyira igazuk volt, mint igaza volt a nemzetnek, midőn a létező állapotok ideiglenességéhez ragaszkodott. De miért ragaszkodott hozzá? Csak azért, mert ezzel a létező állapottal véglegesen meg nem barátkozhatott, és így megváltoztatásának legalább lehetőségét rövid időközökben biztosítani kívánta. A megoldás, a két igazságnak szintézise, a véderő szervezetének nemzeti alapon való kiépítése lett volna, amikor azután a stabilizálás ellen senki sem emelt volna kifogást. De mivel a döntő körök ezt semmi szín alatt nem akarták és a stabilizálásra mégis törekedtek, meg kellett gondolniok, hogy egy

adott pillanatban sikerülhet-e azt elérni és hogy a magyar nemzetnél okvetlenül bekövetkezendő visszahatás nem okoz-e egész bizonyossággal nagyobb veszedelmet, mint amekkorát az ideiglenes rendezés bizonytalansága esetleg előidézhet?

Ez utóbbi kérdés, úgy látszik, a döntő köröknél fel sem merült és, aki őket erre nézve felvilágosíthatta volna, Tisza Kálmán miniszterelnök, maga sem érezte annak súlyát. Mint később lesz alkalmam kifejteni, ez a nagyeszű és tapasztalású ember nem is sejtette annak az órának sorsdöntő jelentőségét, melyben az új véderőjavaslatot benyújtotta; Ellenben Tisza Kálmánnak szinte korlátlan hatalma a parlamentben, pártjának minden viharral dacoló vasfegyelme, összevetve az ellenzék zilált állapotával, olyan helyzetet látszott teremteni, amelynél kedvezőbbet egy ilyen, a hadseregnek, az összmonarchiának és a fejedelmi hatalom megnövekedésének érdekeit szolgáló reform keresztülvitelére elgondolni sem lehetett. .

A terv tehát bizalmas értekezleteken érlelődött, melyekből, nem tudom miként, valami kiszivárgott, úgy, hogy én már 1888. év tavaszán neszét vettem a dolognak, még pedig mélységes megdöbbenéssel. Én az első pillanatban átéreztem- a kísérlet jelentőségét és láttam következményeit Hogy a végsőig küzdeni fogok ellene, ha megtörténik, azzal is tisztában voltam. De nemcsak nem óhajtottam, egy nagy összeütközést a hadsereg kérdésében, hanem egyenesen irtóztam tőle.. Hiába, lelkem még tele volt azon körök politikai hagyományainak utóhatásaival, amelyekben bölcsöm állott, és, bár mindjobban láttam a lap-pangó ellentétet a nemzeti élet organikus követelményei és véderőnk szervezete közt, egyenesen féltem az ellentét kitorésétől* melynek következményeit — helyes mérlegeléssel — kiszámíthatatlanoknak tartottam. Egyénileg pedig éreztem, hogy a szerep, amely ilyen összeütközésben reám vár, végleges elszakadást jelent közéletem gyökérszálaítól. Talán ellentétbe jutást szí- vemhez közelálló tényezőkkel is.

Mindent elkövettem tehát, hogy a még csak sejtett terV végrehajtásának elejét vegyem.

A hivatalos körökben csak egy férfiú volt, akivel bizalmas lábón állottam: Szögyény László, akkori osztályfőnök a külügy-minisztériumban. Az első kínálgzó alkalommal felkerestem őt, elmondtam neki, amit a döntő köröknek azon szándékáról rebesgetnek, hogy az új véderőjavaslatban a létszámmegállapításnak állandósítását vigyék keresztül. Kifejtettem előtte ennek

az akciónak várható következményeit és nyomatékosan kérttem, hogy világosítsa fel az illetőket, érvényesítse egész befolyását e veszedelmes kísérlet ellen. Szögyény barátom nagyon egykedvűen fogadta előadásomat és azzal, hogy ő nem hisz ilyen tervek létezésében, egyszerűen kidiplomatizált az ajtón, persze csak képletesen szólva. Semmikép sem akart megérteni, vagy legalább nem mutatott érzéket a dolog fontossága iránt. Mivel azonban nem hittem és most sem hiszem, hogy félre akart volna vezetni, az a nyilatkozata, mely az efféle tervek létezését kétségbevonta, némileg megnyugtatótt.

Midőn azután 1888 őszén az új véderő javaslat beadatott és én abban megpillantottam azt az ominózus szakaszt, amely állandó érvényűvé tette volna a létszám-megállapítást, még mindig megtettem mindent, amit csak tehettem, hogy az összeütközés elkerültessék. Felkerestem báró Fejérváry Géza honvédelmi minisztert és gróf Tisza Lajost, a miniszterelnök testvéröccsét, akiről tudtam, hogy testvéréjére nagy befolyással bír. Mindkettőnek lelkére beszéltem, iparkodtam őket felvilágosítani, hogy mi forog kockán, és kértem, hogy egyezzenek bele az illető szakasznak az eddigi jogállapotot fenntartó módosításába. Süket fülekre találtam. Tisza Kálmán nyilvánvalólag már kötelezettségeket vállalt, amelyektől szabadulni nem tudott és amelyeknek súlyát, úgy látszik, nem érezte át. Hiába, az emberi lélek a hatalomnak bizonyos mértékét el nem bírja a megzavaródás, a cézári örület némely jelenségének felbukkanása nélkül, amely abban áll, hogy a lehető és lehetetlen közti határvonalat már nem Ifja tisztán. Tisza Kálmán akkor állott hatalmának delelő pontján, és akkor állott be nála ez a lelki megzavaródás. Biztos forrásból tudom, hogy fia, Tisza István, aki ebben az időben kezdett parlamenti szereplésével feltűnni, egy tervbevett utazásáról lemondott, hogy a várható nehéz napokban atyjának oldalán lehessen; mikor pedig ezt Tisza Kálmánnal közölte, ez mosolyogva vette a szerinte felesleges aggodalmaskodást és azt jósolta, hogy a véderőjavaslat néhány napi sablonos vita után, minden nagyobb emóció nélkül fog keresztülmenni.

Bizalmas tárgyalások útján semmit sem tudván elérni, még az utolsóelőtti hivatalos eljárási stádiumban is megkíséreltem a békés kiegyenlítést. Azon képviselőtársaimat, akik pártomat a véderőbizottságban képviselték, Bolgár Ferencet és Nagy Istvánt arra kértem, hogy ott a legkonciliánsabb módon járjanak el, a javaslatot általánosságban fogadják el, és csak a

részletes tárgyalás során teendő módosítási indítványokat jelentsenek be a 14. §-nál (ez volt a létszámra vonatkozó szakasz), valamint a 25. §-nál (melynek tartalma pártomnak később közlendő határozati javaslatából ismerhető fel) és állítsák be a dolgot úgy, mintha csak félreértésről vagy szövegezési hibáról volna szó, amelynek kijavítása nehézségekbe nem fog ütközni-

Mindezeket azért adom elő ily részletesen, mert éles világitásba akarom helyezni azt a tényt, hogy az összeütközést a hadsereg kérdésében nemcsak nem kerestem, hanem minden áron el akartam kerülni. A véderőbizottság tárgyalásai azonban meggyőztek arról, hogy ez nem lehetséges, mert a nemzet — amúgy is elégtelen — közjogi birtokállományának megcsönkítése öntudatos szándék és felsőbb akarat volt, melynek keresztülvitelére, sajnos, olyan kiváló magyar államférfiú adta oda magát, amilyen Tisza Kálmán volt.

Mihelyt ez meg volt állapítva, nem haboztam tovább, hanem egész erővel felvettem a harcot. De még mindig iparkodtam ezt, hogy úgy mondjam, „lokalizálni“, a deffenzívára szorítkozni, annyira fáztam a problémának a maga egész nagyságában való felvetésétől. Ez a félszeg stratégia a reám különböző irányokban ható erők működését tükrözte vissza. Egyfelől előttem állott a cél: a katonai kérdésnek nemzeti irányban való megoldása, ami a 67: XII. te. keretén belül sem volt lehetetlen; másfelől a régi talajhoz láncoltak tiszteletreméltó hagyományok, úgy bogy valóságos „ballon captif“-ként csak bizonyos pontig bírtam emelkedni, ameddig tudniillik a kötél, mely a múlthoz kötött, megszakítás nélkül nyúlhatott. Visszatartott továbbá minden merész lépéstől pártom egy tekintélyes részének a „kormányképeség“-hez való ragaszkodása. Azoknak, akik így gondolkoztak, nem voltak önző céljaik; de más kérdések állottak szívékhöz közelebb, p. o. Károlyi Sándornak a szociális agrárreform, másoknak a közigazgatási reform és a közéleti tisztaság — e célok elérése kedvéért pedig sürgősen szükségesnek tartották a kormányrajutást, tehát kerülni akartak minden összeütközést az uralkodóval. Ezeknek az erőknek eredője vplt a véderőjavaslat ellen megindított harcunk taktikája és egyáltalán ettől fogva katonai politikám egész megformulázása. Politikai egyéniségemnek legsúlyosabb fogyatékosága nyilvánult meg abban, hogy nem tudtam azokat az erőket saját elhatározásom erejével dominálni. Ezt látva, utólag igen kétesnek tűnik fel magam előtt vezéri hivatottságom. Az a politika, amely, mint azt

ifj. gróf Andrassy Gyula barátom később helyesen jellemezte, nagy praemisszákat állított fel, de azokból nem vonta le — legalább megközelítőleg kielégítő mértékben — a konzekvenciákat, nem arathatott sikert. A „kormányképesség“-et felfelé a praemisszák felállítása és a tényleg levont sovány konzekvenciák által is eljátszotta; lefelé pedig nem gyakorolhatta azt a hatást, ott nem válthatta ki azt az erőt, amely az eszmét minden ellentállással szemben diadalra vezethette volna. Ami hatása volt, azt nem szükreszabott konkrét katonai programmnak köszönhetette, hanem annak az általános benyomásnak, hogy nemzeti jellegű véderőre törekszik. Később, mikor a részletek már feledésbe mentek, ez a benyomás tapadt politikai egyéniségemhez és a nemzeti hadsereg személyesítőjeként állottam a közvélemény előtt, bizonyos pontig méltán, de részben érdemtelenül: méltán abban az értelemben, hogy a katonai kérdés nemzeti jelentőségét felismertem és a sablonos függetlenségi politika körén kívül állók figyelmét ráirányítottam; érdemtelenül a tekintetben, hogy a jelzett okokból a probléma megoldását jó ideig nagyon elégtelen alakban mutattam be.

Ezt az önkritikát igazolja az a határozati javaslat, amelyet pártom nevében a véderővita első napján, 1889 január 10-én beadtam, és amely hivatva volt katonai programmunkat Kifejezésre juttatni. Álljon itt a határozati javaslat szövege:

„Határozati javaslat a véderőről szóló törvényjavaslat tárgyában.

Mínthogy a hadsereg létszámára vonatkozó törvényes intézkedések 1889. év végén hatályukat veszítik, a képviselőház kész e tekintetben új törvény megalkotásához járulni; hajlandó ez alkalommal a hadsereg közösségének fentartása mellett védszervezetünk mindazon hiányának orvoslását eszközölni, melyek a fennálló törvényből származnak; hajlandó egyszersmind azon áldozatok meghozatalára, melyeket az európai hatalmi viszonyok folytán hazánknak és a pragmatika szankció értelmében közösen megvédendő monarchiának biztossága követel.

De midőn a képviselőház ekkép a jogos katonai követelményeknek megfelelni kész, egyszersmind először:

feltétlenül ragaszkodik azon alkotmányos jogok és biztosítékok teljességéhez, melyekkel a nemzet a véderő tekintetében a fennálló törvények alapján bír;

másodszor: szükségesnek tartja azt, hogy a katonai érdeklő reformokkal együtt, részint a jelen törvényjavaslat keretén belül, részint azzal egyidejűleg, azok a leglényegesebb reformok is létesítenek a közös hadsereg intézményeiben,

melyek Magyarország állami önállóságának és állami intézményeink nemzeti jellegének mellőzhetetlen elvi és gyakorlati következményei;

végül tartozik tekintettel lenni a nemzet közgazdasági erejére és pénzügyi teherviselési képességére.

Mínthogy pedig ü napirenden levő törvényjavaslat ezeknek a szempontoknak meg nem felel; jelesül: mínthogy a *törvényjavaslatnak az ujoncjutalék megállapítására és a póttartalékra vonatkozó intézkedései a népképviselő hatalmát csökkentik; mínthogy a javaslat nem tartalmaz biztosítékot arra nézve, hogy a magyar állampolgároknak jogában álljon a tisztivizsgát az állam nyelvén letenni;*

mínthogy az egyévi önkéntesek intézményének súlyosbítása által a magasabb tanulmányokat végzett ifjúság életpályáját veszélyezteti és így a nemzet szellemi tőkáját támadja meg i mínthogy a javaslat pénzügyi követelményeiről alapos felvilágosítás nincs:

a képviselőház ezt a törvényjavaslatot általánosságban sem fogadhatja el, hanem utasítja a kormányt, hogy újabb javaslatot terjesszen a Ház elé, mely az elősorolt sérelmeket nem tartalmazza, illetőleg az elősorolt kívánalmaknak megfelel.

Mínthogy pedig a hadseregnek egyéb, e törvényjavaslat keretén kívül eső intézményei közt főleg a *katonai oktatás rendszere az, mely nincs összhangban Magyarország közjogi helyzetével és nemzeti közoktatási rendszerével;* mínthogy ez az összhang hiánya nem csupán nemzeti szempontból sérelmes, de Magyarország katonai erejének kellő érvényesítését is gátolja és így a közös védelmet gyengíti:

utasítja továbbá a Ház a kormányt, hogy alkalmas módon kezdeményezze a *katonai oktatás rendszerének oly reformját, mely a katonai tanintézeteknek kellő arányban megállapítandó részét az oktatás minden fokozatán tannyelvre és nevelési irányra nézve Magyarország nemzeti közoktatási rendszerével összhangba hozza és hogy e kezdeményezés eredményéről a képviselőháznak is jelentést tegyen.*

Amennyiben pedig mindezek 1889. év végéig megtehetőek nem volnának, a képviselőház kész a fennálló törvény érvényének ideiglenes meghosszabbításához járulni.

Látnivaló, líogy ez a határozati javaslat első részében a törvényjavaslat 14. és 25. §-ainak indokolt visszautasítását tartalmazza, a véderő nemzeti alapra való helyezése tekintetében pedig csupán egy pozitív követelményt állít fel: a magyar katonai nevelést. Ehhez azután minden válságon keresztül ragaszkodtam, ami politikai igazoltságát abban találhatta, hogy szimbóluma volt egy sokkal szélesebb körű nemzeti igénynek.

Mint parlamenti akció azonban a véderővita a legfényesebbek közé tartozik, melyek a magyar képviselőházban lefolytak.

A magam részéről, abban a négy beszédben, amelyet a vita során tartottam, szónoki tehetségem legjavát adtam ki. Az ellenzék taktikai sikere tárgyi szempontból majdnem teljesnek mondható. Az inkriminált paragrafusok elsejét, azt, amely a létszám megállapítását állandóvá tette volna, a részletes tárgyalás során visszavonták; e tekintetben megmaradt a régi jogállapot; a 25. §-nak a magyar intelligenciát veszélyeztető intézkedéseit pedig a végsőig felkorbácsolt közhangulat nyomása folytán gyakorlatilag nem alkalmazták, a tisztivizsgáknál a magyar nyelvhasználatának tényleg tág teret adtak. Igaz, hogy ezeket az eredményeket nem csupán az ellenzéki szónoklatok érték el. A forrongás mozgásba hozta az utcát, a diákságot, az értelmiség és a városi polgárság tömegeit, ami részint törvényes és imponálóan nagyszabású tüntetéseken, részint egyes sajnálatos utcai kihágásokban nyilvánult meg — ezeket persze ítz ellenzék rovására iparkodtak írni, bár, tudtommal legalább, a leghatározottabban ellenük foglaltunk állást. De a javaslatban a nemzet hátrányára felvett újítások erős hullámvásba hozták magát a szabadelvű-pártot; visszahatott a kormányra is, bár még mindig bízhatott a 15 éves uralomszülte vasfegyelemben. Én nem is vártam onnan közvetlen segítséget. Elég tapasztalásom volt ama párt belső forrongásainak és azok mindenkor bekövetkező elsimulásának történetében, hogy az akkori mozgalmakra se építsek semmit. Egy fiatal szabadelvű-párti képviselő a javaslat benyújtását követő első napokban azzal keresett fel, hogy ők vannak ott legalább 40-en, akik a javaslat ellen fognak szavazni. „Barátom, — mondám neki, — te itt új ember vagy, én pedig régi; a te negyven emberedből, míg szavazásra kerül a sor, négy vagy öt fog maradni, aki távollétével fog szelíden tüntetni, ezek közé pedig te nem fogsz tartozni.“ Szórol-szóra bevált. Mikor azután az illetőt e beszélgetésünkre emlékeztettem, azzal mentegődött, hogy az ellenzék hallatlan támadásaival szemben a kormánypártnak össze kellett tartani. A szabadelvű-párti frondöröknek mindig ez volt a kedvenc visszavonulási vonaluk: „Ti úgy élére állítottátok a dolgot, hogy nem hagyhattuk cserben pártunkat“; ha pedig az ellenzék szelíden harcolt, akkor úgy hangzott a kifogás: „Hisz magatok sem vettétek komolyan a dolgot“. Szóval én nem sokat adtam a kormánypárt kebelében mutatkozó forrongásra. De a kormánynak lelki egyensúlyát azok láthatólag megzavarták; legalább erre vallott az a kapkodó, méltóságos, összhangot és őszinteséget nélkülöző modor, amellyel

ügyét képviselte. Először egy kétértelmű módosítást javasolt a 14. §-hoz, melynek, ha volt valami célja, az csak felültetés lehetett, Mikor ez sem sikerült és a Ház összes jogászai a módosított szövegben csakúgy megállapították a jogfeladást, mint az eredetiben, akkor a kormány két egymásnak ellentmondó védelmi érveléssel lépett a porondra. Míg ugyanis báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter katonás őszinteséggel nekiment a helyzetnek és előállott azokkal a súlyos érvekkel, amelyek a létszám-megállapítás időlegessége, az „Armee auf Kündigung“ ellen valóban felhozhatók — ezzel tehát bevallotta a nemzet ezen joga megszüntetésének szándékát — addig Tisza Kálmán hozzá nem méltó szofisztikával azt igyekezett bizonyítani, hogy az új rendelkezés érdemben azonos a régivel; de ezen állítása mellett a fejére zúdított érvek tömegével szemben más bizonyítást nem tudott felhozni, mint a saját „szent meggyőződésére“ való hivatkozást. A válasz erre kézenfekvő volt: ha a rendelkezés ugyanaz, akkor mire való a szövegváltoztatás, mely annyi aggodalmát vált ki? Akkor mit jelent a kabinet-kérdés felvetése az új szöveg elfogadása érdekében? Soha siralmasabb szerepet kormányfőként nem játszott, mint ez alkalommal a parlamenti vitatkozás nagymestere, Tisza Kálmán. A „pártonkívüli“ Szilágyi Dezső hatalmas beszéddel lépett a javaslat ellen sorompóba; beszédének az a tétele, hogy amennyiben az 1867: XII. te. 12. §-ban a véderő alapelveit illetőleg a két állam törvényhozása közt kívánt megegyezés létre nem jön, Magyarország teljes szabadsággal önállóan intézkedik, közjogunk maradandó kincsévé lett. A kegyelemdőfést a javaslat sokszor említett sarkalatos intézkedésének azonban id. gróf Andrássy Gyulának a parlamenten kívül tett nyilatkozata adta meg, hogy ő azt a főrendiházban ellenezni fogja és valószínűleg meg is buktatja. Ettől megijedtek azok a körök, amelyek a katonai stabilitás érdekében az előnyomulást a nemzeti jogállomány ellen kezdeményezték. Bevonták a vitorlát és Tisza Kálmán a részletes vitánál maga indítványozta a hírhedt szakasznak visszamódosítását az előbbi törvénnyel egybehangzó értelemben. Az ellenzék álláspontjának ezt a győzelmét természetesen nagy lelkesedéssel fogadta, de egyúttal — még pedig szerintem feltétlenül jogosan — vitatta, hogy Tisza Kálmánnak, nem volt erkölcsi jogosultsága ennek a visszavonulásnak keresztülvitelére és egyszersmind állásának megtartására. Aki valamely sarkalatos intézkedést, mint kormányfőként, a törvényhozás elé visz, ott azt körömszakadtig megvédi, szembeszáll

hetekig tartó izgalommal, felveti érdekében a kabinetkérdést, annak, ha azt az intézkedést keresztül nem viheti, távoznia kell helyéről, ha nem is a parlamentarizmus formai okaiból, de erkölcsi okokból. Ez a követelés, amint azt akkor a legélesebb támadóbeszédben, melyet valaha mondtam, bőven kifejtettem, nem személyi politika, hanem annak az elvnek logikai következménye, hogy a vezető politikusok egyénisége hozzá van kötve ahhoz a politikához, amelyet képviselnek, annak sikeréhez vagy kudarcához. Elismertem, hogy Tisza Kálmánnak, mivel nem a képviselőházban történt leszavazás folytán módosította álláspontját, formailag joga van állását megtartani; de állítottam, hogy erkölcsi jogosultsága ehhez többé nincs, és tekintélye sincs már, mely hatalmon maradását a közmegnyugvás szempontjából megengedhetővé tenné. A következmények megmutatták, hogy igazam volt.

A véderővita sorsdöntő jelentősége abban állott, hogy véderőnk szervezetének tarthatatlanságát állandó köztudattá tette, és ez messzeható következményekkel járt az egész magyar közélet kialakulására, sőt azt egyenesen meghatározta. Közvetlen hatásként Tisza Kálmán hatalmát megtörte; formai bukása is csakhamar bekövetkezett. De ezzel megtört a szabadelvű-párt uralma is és az az egész rendszer, amely mind közjogi téren, mind a belügyi reformok terén a „quieta non movere“ — osztrák zsargon szerint: „fortwursteln“ — gondolatán alapult. Mert ez a rendszer Tisza Kálmán egyéniségéhez volt kötve, annak folytatásához sem hajlandósággal, sem képességgel kivüle nem bírt senki. Tulajdonkép szívében volt találva a 67-es éra, vagy legalább az a 67-es ál-orthodoxia, amely nemcsak az 1867. évi XII. tc.-et, hanem a közjogi téren 67 óta követett praxist is az érintetlenség kiváltságával akarta felruházni. A valódi 67 ennek az ál-orthodoxiának feláldozásával talán meg lett volna menthető. De ennek útjában állott, legalább a legfontosabb kérdésnek, a katonai kérdés tekintetében, az uralkodói akarat.

De térjünk vissza a véderővitát követő eseményekhez. A kormány állása a lefolyt viharok, de főleg a leglényegesebb kérdésben szenvedett kudarc által mélyen meg volt rendülve, bár a parlamenti többség Tisza Kálmán személye mellett még kitarítani látszott. Az a presztízs azonban, amellyel eddig politikai ellenfeleinél is bírt, és amellyel egy vezető kormány férfiúnak okvetlen bírnia kell, teljesen odaveszett, ő, akinek nyilatkozatait előbb ellenzéki oldalon is visszafojtott lélegzettel hallgatták, akit

szíve mélyében legyőzhetetlennek hitt mindenki, a véderőt követő időkben minden felszólalásánál a gúnyos közbeszólások özönével volt kénytelen megküzdeni és a többség sem tudta már mellette azt az ellenállhatatlan erőt kifejtteni, amely minden ilyen kisebbségi tünetést elgázol; sőt mintha tulajdon önbizalma is megingott volna. Szívóssága ezzel a helyzettel is dacolni próbált. Érezte, hogy egyedül saját erejére többé sikeresen nem támaszkodhatni, nulláktól és becsületes középszerűségtől környezve többé nem kormányozhat. Hozzáfogott tehát a kabinet rekonstrukciójához és valóban sikerült kiváló férfiak közreműködését megnyernie. Elég annyit mondanom, hogy a pénzügyet Wekerle Sándor, az igazságügyet Szilágyi Dezső vette át; Csáky Albin megtartotta a vallás- és közoktatásügyi tárcát, mert neki — a véderővita folyamán tett néhány elszólás dacára — tekintélye volt és egyénisége valóban tiszteletet parancsolt; Szapáry Gyula lett földművelési miniszter és e tárcában nagyon helyén volt; Lukács Bélát a kereskedelmi minisztériumban nemsokára Baross Gábor váltotta föl, tagadhatatlanul nagy munkaerő és puritán jellem; az új belügyminiszter, gróf Teleki Géza, nem tartozott ugyan a vezetőpolitikusok közé, de közismert intranzigens becsületessége erélyt ígért a korrupció elleni küzdelemben. Szóval az átalakított Tisza-kabinet nem volt híjján a kiváló egyéniségeknek, és, ha Tisza Kálmán még a régi, új munkatársai pedig személyének és politikájának őszinte hívei, imponáló erőt képviselt volna. Csakhogy mind e két feltétel hiányzott. Tisza Kálmán sokkal inkább volt megtörve, mintsem maga hitte; a kabinet legmarkánsabb új alakjai pedig egyenesen azzal a céllal léptek be a kormányba, hogy ott politikai rendszerváltozást képviseljenek. Szilágyi Dezső, aki Tel pártunkból való kilépése óta nem beszéltem, az első kínálkozó alkalommal a Nemzeti Kaszinóban megszólított, megmagyarázta tárcavállalásának indokait, kifejtette, hogy új szellemet akar a kormányzatba hozni, hangsúlyozta, hogy ebben az ellenzék támogatására számít, hogy meg kell egymást értenünk, sőt egyenesen felszólított arra, „hogy legyünk nagyon követelők“. A következmény megmutatta, hogy ebből a nagy felbuzdulásából, nagy erők e csoportosulásából, milyen kevés eredmény keletkezett, aminthogy másként nem is lehetett, mivel az „új rendszer“, a megújítást kizárólag a szoros értelemben vett belügyek terén kereste és kifejezetten ragaszkodott a „közjogi konzervativizmushoz“, mely kizárta a katonai kérdések

bolygatását. Ez a status quo-politika pedig más rendszerrel és más eszközökkel, mint az eddigiekkel, nem volt fenntartható.

Egyelőre azonban az ellenzék zöme is osztozott az új miniszterek illúzióiban és saját diadalaként ünnepelte a kabinet átalakítását. A függetlenségi párt visszavonult a tiszta elvi álláspont hirdetésének kényelmes talajára, az én pártom pedig (melyet ezentúl „nemzeti pártnak“ fogok nevezni, bár ezt a nevet csak később vette fel) megelégedett azzal, hogy a közjogi defenzívában sikert aratott, és semmi kedvet sem mutatott arra, hogy ezen a területen offenzívába menjen át. Pártom e hangulatát tükrözi vissza közvetlenül a véderővita és a kabinet átalakulása után Jászberényben elmondott beszámoló-beszédem, melyben bizalmamat fejeztem ki az új miniszterek reformtörekvései iránt, de egyúttal élesen kidomborítottam e törekvések összeférhetetlenségét Tisza Kálmán politikai egyéniségével. Csak a beszéd végén emeltem ki, hogy ennek a különben rokonszenves reformpolitikának, illetve sikerének, nemcsak Tisza Kálmán áll útjában, hanem az a kardinális hibája is, hogy a közjogi területet gondosan kerüli. „Reformokat ígérnek, — így szóltam, — a belügyek terén. Ezek szükségesek; ezek, ha helyes alakban kerülnek a parlament elé, számíthatnak támogatásunkra. De csupán belügyi reformokkal a nemzet jelenlegi állapotának sérelmeit orvosolni nem lehet. Nagyobb erély, nagyobb önérték kell a nemzet jogainak a nemzet elévülhetetlen követelményeinek érvényesítésében a közös ügyek terén, és különösen a katonai politikában. “ Tovább szólva e témáról, még a következőket mondtam: „Mi ezt az egyetértést (a nemzet és a hadsereg közt) arra akarjuk alapítani, hogy távolíttassék el mindaz, ami még ma hadseregünk intézményeiben Magyarország közjogi állásával teljesen össze nem egyeztethető, a magyar nemzeti önértéket sérti, a hadseregnek a magyar nemzettel való indentifikációját megakadályozza, vagy megnehezíti.“ Közjogi és katonai politikámnak folytonosságát tehát fenntartottam, de előtérbe én is a belügyi reformkérdéseket helyeztem és ezentúl, egészen Tisza Kálmán formai bukásáig, a közte és a reform-miniszterek közt fennálló benső ellentét volt parlamenti működésem fő témája. Így különösen az 1890. évi budgetvita alkalmával elmondott beszédemben, ahol Szápáry Gyula földművelési miniszternek az a férfias nyilatkozata, hogy ő, mint pénzügyminiszter, hibákat követett el, nem tudott sikert elérni, és ebből a miniszteri

székből való távozás által levonta a konzekvenciát, adott alapot arra, hogy Tisza Kálmánt a miniszterterársa által adott e példa követésére felhívjam.

Tisza Kálmán bukása 1890-ben csakugyan be is következett; közvetlen előzményei pedig az egész helyzetre, a nemzet és az uralkodó egymáshoz való viszonyára annyira jellemzőek, hogy azokról itt külön kell megemlékezniem. A fölöttem érdekes epizód leforgása a következő volt:

Az 1879-ben vagy 80-ban megalkotott honossági törvény szerint az a magyar honos, aki 10 esztendeig szakadatlanul külföldön tartózkodott, ezzel ipso jure elvesztette honosságát, ha csak nem jelentette ki az illetékes magyar közigazgatási hatóság, vagy az osztrák-magyar monarchia valamely követségi, vagy konzuli hivatala előtt, hogy azt megtartani kívánja. Mivel abban az időben, amelyről most írok, a törvény szentesítése óta tiz esztendő letelt, a kérdés égetővé vált, egy nagy száműzöttünk: Kossuth Lajos személyére nézve, ő állandóan külföldön tartózkodott, és mivel a fennálló törvényes állapotnak nem akarta magát alávetni, a törvény által kívánt nyilatkozatot nem tehette meg. Világos volt tehát, hogy a folyó évnek egy bizonyos napján Kossuth Lajos elveszti magyar állampolgárságát, őt magát ez a gondolat végtelenül elkeserítette, de bántotta a magyar közérzetet, olyanok lelkében is, akik Kossuth Lajos politikájától teljesen távol állottak. Megindult tehát a mozgalom, először a függetlenségi párt körében, azután mindig szélesebb hullámkörökben, hogy külön törvény által, vagy pedig a törvény illető intézkedésének általános érvényű módosításával, Kossuth Lajos kiközösítésének elejét vegyék. Kormány és többség bizonyára szívesen engedtek volna ennek a kívánságnak, de nyilvánvalóan lehetetlen volt ilyen törvény megalkotásához az uralkodó hozzájárulását megnyerni. Formailag nagyon védhető volt az az álláspont, hogy valakinek, bárminő nagy ember is, a törvénnyel szemben tanúsított renitenciája nem lehet ok a törvény megváltoztatására. Arra a hangulatkeltő mondatra, hogy: „Kossuth Lajos csak megérdemli, hogy az ő kedvéért külön törvényt csináljanak“, én is azt válaszoltam: „Kossuth Lajos igen, de az az álláspontja, hogy a törvénnyel szembehelyezkedik, nem“. De vannak egyéniségek és helyzetek, amelyek erkölcsi és politikai jelentőségüknél fogva nem szoríthatók a formai törvényesség korlátai közé, illetve: melyekre vonatkozólag módot kell találni arra, hogy a formai tör-

vényesség és a történelmi erőket képviselő érzelmek összeütközésbe ne kerüljenek. Nagystílú nemzeti és dinasztikus politika Kossuth Lajos esetében, is mégtalálta volna erre az utat, mondjuk: egyszerűen egy novelláris törvény megalkotásával, mely az alaptörvényben kitűzött határidőt további 10 esztendőre kitolja, amit általános tekintetekkel könnyű lett volna indokolnia. Itt azonban, valamint Kossuth Lajos személyét érintő minden kérdésben, nyilvánvalólag fal előtt állott a kormány. Tisza Kálmán meg akarta kerülni ezt a falat, azt az igen elmés javaslatot jelentette be a képviselőháznak, hogy, nem ugyan új törvény, de hiteles törvényt magyarázat alakjában, a honossági törvény által kívánt honosságfenntartó nyilatkozattal egyenlő hatályúnak mondassék ki magyar hatóságokhoz intézett minden olyan nyilatkozat, amelynek természetéből folyik, hogy a nyilatkozatot tevő magyar állampolgár akar maradni, p. o. valamely, község: díszpolgárságának elfogadása. Mivel Kossuth Lajos az utóbbi évtizedben is számtalan város vagy község által díszpolgárrá választott és azt mindig elfogadta, ezen az úton az ő magyar állampolgársága fenntartatott volna. Az országgyűlés ezt az expedienst is szívesen fogadta; ámde hiteles törvényt magyarázat-hoz a király hozzájárulása is szükséges, ezt pedig Tisza Kálmán nem tudta kieszközölni. Lehet, hogy akkor, amikor hatalma tetőpontján állott, ki tudja szorítani, ha állását köti hozzá, de a véderőjavaslat kudarca után már nem volt az udvar szemében az az ember, aki „mindent keresztülvisz“, inkább már kifacsart citrom volt, és így nem tartották érdemesnek, hogy ar ő kedvéért ezt az erkölcsi áldozatot hozzák. Tisza Kálmán megragadta az alkalmat egy „szép bukáshoz“ és azzal az indokolással, hogy a Kossuth-ügyben tett ígéretét nem tudja beváltani, bejelentette lemondását. Minisztertársai nem azonosították magukat vele, pedig ebben az ügyben helyes lett volna ezt tenniök. De ők sem igen bánták, ha az „öreg generális“ elmegy és némelyiküknél, így jelesül Szilágyi Dezsőnél, a formai jog tisztelete ez esetben erősebb volt a történelmi érzéknél. Én ezért unnál kevésbé tehetek neki szemrehányást, mert én is hasonló hibába estem, bizonyára minden opportunisztikus mellékgondolat nélkül. A Tisza Kálmánt felváltó Szapáry-kormány azt az álláspontot képviselte, hogy nincs itt semmi intézkedésre szükség, a törvény — törvény mindenkire nézve. Ha Kossuth Lajos magyar állampolgár akar maradni, amit mindannyian melegen óhajtanak, teljesítse a törvény által kívánt formasá-

got; ha ezt nem teszi, viselje a következményeket, bármi fájdalmas is ez a magyar nemzetre nézve. A törvény feltétlenül érvénye mindenkivel szemben olyan elv, amelynek sértetlensége fölötté áll a legtiszteletreméltóbb érzelmeknek is. Ezt az okoskodást én is magamévá tettem, ebben az irányban fel is szólaltam. Talán öntudatlanul hatott reám egy lélektani motívum, mely arra készítetett, hogy, miután a véderővita alatt a népszerűség napfényében sütkéztem, valami népszerűtlen dolgot cselekedjek, ami közelebb hoz régi tradíciómhoz és elválaszt a szélsőbali szövetségtől. Tény az, hogy a dolog sokkal simábban ment, mintsem mindenki hitte; a Tisza Kálmán bukása fölött érzett öröm a szélsőellenzéknél is lohasztotta az elkeseredés hevét

Szükségesnek tartom azonban, hogy itt megállják és az úgynevezett Kossuth-kérdésnek néhány szót szenteljek. A kérdés pusztán érzelmi téren mozgott, mert Kossuth Lajos nem is akart érvényesülni, vagy elszakadási elméletének híveket szerezni a magyar politikában. De azért érthető volt az uralkodó idegenkedése attól a férfiútól, aki 1849-ben, a dinasztia trón vesztését kimondotta és száműzésében is fenntartotta azt az elméletét, hogy az osztrák császári és a magyar királyi trón birtoklása összeférhetetlen. Másrészt nem volt név, amely a magyar nép széles rétegeinek érzelmi világán annyira uralkodott, mint Kossuth Lajosé. Az egész magyar parasztság benne látta felszabadítóját a jobbagység bilincseitől és „Kossuth apánk“-nak nevezte; a magyar függetlenségi eszme pedig benne testesült meg, bár olyan alakban, t.i. az elszakadás alakjában, amelyben azt a kiegyezést követő időkben egyetlen magyar párt vagy komoly politikai tényező sem akarta megvalósítani. A függetlenségi párt is határozottan és utógondolat nélkül a personálizáció alapján állott. Kossuth Lajos ismételtén mondta és a valósághoz híven mondta, hogy neki Magyarországon nincs pártja. A Kossuth-kultusz tehát, amilyen természetes, annyira veszélytelen volt, annál veszélytelenebb, minél kevesebb akadály gördítették eléje. Nem egy helyen, az intelligencia hajlékaiban úgy, mint a parasztházakban, egymás mellett láttam a falon Ferenc József király és Kossuth Lajos arcképét; sőt, a későbbi időkben, harmadiknak Ferenc Ferdinándét is, mióta ő lett a trónörökös. Ha az uralkodó csak egy lépést tesz, amelylyel azt mutatja, hogy megérti és nem kifogásolja a magyar népnek Kossuth Lajoshoz, mint tagadhatatlan jótevőjéhez való

ragaszkodását ha Kossuth Lajos halála után, temetésénél képviselteti magát, vagy bármely kegyeletnyilvánítással följé tud emelkedni az egyéni érzékenységnek és beleilleszkedik a nemzet érzelmi világának e részébe is, óriási eredményt ér el a teljes összeforrasztás érdekében.

Többször iparkodtam ezt Ferenc Józsefnek megmagyarázni, t. i. azt, hogy nincs ellentét a magyar nemzet dinasztikus hűsége és Kossuth-kultusza közt; hogy a magyar nemzet nem volna becsülésre méltó, de őfelsége sem bízhatna benne, ha egy olyan nagy jötevőjét, minő Kossuth Lajos volt, a tömegek felszabadítóját, el tudná felejtetni. A király ezeket a fejtegetéseimet is, mint minden másnemű előterjesztéseimet, figyelemmel és a neheztelés minden külső jele nélkül végighallgatta, de soha egy szóval nem válaszolt reájuk. Egyebekben, mikor olyasmit adtam neki elő, amivel nem értett egyet, vitába szokott bocsátkozni; de ezt a témát hallgatással intézte el. Pedig mily nagy vonás lett volna egy kiengesztelő királyi gesztusban, legalább Kossuth Lajos halála után! De éppen a nagy vonás az, ami a Habsburgok politikájából, legalább magyarországi politikájukból, mindig hiányzott. Lehet az is, hogy mi, közönséges halandók, nem tudjuk eléggé megérteni az uralkodók pszichológiáját és nem tudjuk magunkat abba beleélni, hogy mit jelent az ő szemükben a trón vesztes kimondása. Akármint volt, még a halál sem enyhítette az uralkodó merevségét Kossuth Lajos emlékével szemben. A Wekerle-kormány állása talán főleg azért rendült meg, mert Kossuth Lajos hamvainak hazahozatalát és impozáns temetését, bár abban részt nem vett, jóindulatúan előmozdította. Azontúl sem jelenhetett meg a kormánynak tagja Kossuth emlékének szentelt bármely ünnepélyen, mindaddig, míg Kossuth Lajos fia őfelsége minisztere lett. Ettől az órától kezdve hallgatagon meg volt engedve — mert alig volt gátoható — a kormány részvétele ilyen ünnepélyeken. De, ki tudja, mennyivel járult hozzá ez a körülmény is a koalíciós kormány állásának megrendüléséhez. Pozitív támaszpontjaim ez irányban nincsenek.

Tisza Kálmán utóda — amint már mondtam — Szapáry Gyula lett. A földművelési tárcát Bethlen András gróf vette át, a belügyet Szapáry magának tartotta meg. Más változás a kabinetben nem történt. Azt már előbb kellett volna mondanom, hogy a rekonstruált Tisza-kabinetben a honvédelmi tárcát Fejérváry tartotta meg, aki megmaradt a Szapáry-kabinetben is.

Ő valóságos intézmény volt, a király bizalmas embere, akinek állását nem érintették a politikai változások. Ilyen volt a magyar parlamentarizmus. Egyénisége különben rokonszenves volt az ellenzék előtt is, de politikailag nem tartozott körünkbe, érteve „körünk“ alatt a magyar politikusok körét, pártkülönbség nélkül. Ő egyszerűen a honvédelmi minisztérium élére kivezényelt császári (és királyi) tábornok volt, miglen, egy súlyos konfliktus idején, a miniszterelnökségbe kommandírozták.

Az ellenzék a Szápáry-kormányt elég rokonszenvesen fogadta, azért, mert nem Tisza Kálmáné volt. Ha azonban párt-híveim egy némelyike fuzionális és kormányra jutási gondolatokat táplált, ezeket hamar kiábrándította az új miniszterelnök programbeszéde, melyben erősen hangsúlyozta a közjogi konzervativizmust és azt, hogy a szabadelvű-pártra kivan támaszkodni. Én replikámban hangsúlyoztam arra való készségünket, hogy a bejelentett reformokat, különösen a közigazgatási reformot, ha megfelel azoknak a föltételeknek, amelyekhez a mi koncepciónk szerint kötve volt, támogatjuk, de hogy erre nézve a szabadelvű-párt hagyományai miatt erős kételyeink vannak. Ezért és a kormány közjogi hitvallásának elégtelensége miatt ellenzéki hadállásainkban meg kell maradnunk. Pártom különben megerősödött olyan oldalról, amelyről nem vártam. Tisza Kálmán legszemélyesebb hívei közül néhányan, köztük Horváth Gyula és Bethlen Gábor, csatlakoztak hozzánk. Szápárynak főispáni kinevezései keltettek náluk az erélyes nemzeti politika szempontjából visszatetszést. A párt élete ezzel tagadhatatlanul új lendületet nyert, különösen Erdélyben. Horváth Gyula egy jól megindult hírlapi orgánusot is hozott magával, az általa szerkesztett Magyar Hírlapot. Hogy új barátaink gondoltak-e valamely áthidalásra köztünk és Tisza Kálmán közt, nem tudom; tény, hogy ügyünket teljes lojalitással és odaadással szolgálták és hogy az ellenzékiségbe kissé belefáradni kezdő testületbe új agilitást hoztak.

A Szápáry-kormány első éve minden jelentős esemény nélkül múlt el. A kormányzat terén valóban bizonyos enyhülés mutatkozott a párturalom ridegségében. Ellenzéki egyéniségek is kaptak meghívót udvari ebédekhez, ami a Tisza-uralom idején, a delegációs ebédek kivéve, sohasem történt. Ezt a különben jelentéktelen részletet jellemző volta miatt említtem föl. De különösen Szilágyi Dezső váltotta be e tekintetben az egyéniségéhez fűzött reményeket. Birói, sőt ügyészi kinevezéseiben igazán

felülemelkedett a pártszempontokon. A közjogi téren azonban, sajnos, nem maradt azon a magaslaton, amelyre őt a közvélemény, a mi véleményünk is, helyezte. 1891 elején a konzuli bíráskodás reformjára vonatkozó törvényjavaslatot nyújtott be. Ezt a bíráskodást honosaink fölött is, az 1718. évi passarovici béke alapján a Törökbirodalomban és egyéb szerződések értelmében az egész keleten, elsőkön a csász. és kir. konzulok gyakorolták, másodfokon pedig egy osztrák főtörvényszék. Hogy ez az állapot anomália volt, azt mindenki tudta, de a dolognak nem túlnagy gyakorlati jelentősége miatt, sokáig nem nyúltak hozzá és nem is nagyon sürgette senki. Valamely napon Szilágyi ragyogd arccal elmondja nekem, hogy ő ezt a kérdést megoldotta és legközelebb benyújtja az erre vonatkozó törvényjavaslatot. Elmondta a reform alap gondolatait is, hogy t. i. az elsőfokon mégmarad a közös konzul birói funkciója, a magyar törvény alapján; másodfokon pedig egy Konstantinápolyban felállítandó közös törvényszék fogja azt gyakorolni. Én nem titkoltam megdöbbenésemet közös birói intézményeknek tervbe vett törvénybeiktatása felett és kértem Szilágyit, hogy gondolja meg jól a dolgot, ő azonban már megállapodott az osztrák kormánnyal és nagy haraggal hátat fordított nekem. Valóságos összeveszés lett belőle. Pár évig nem beszéltünk egymással; de erről én igazán nem tehettem. Én teljes objektivitással, ámbár meglehetősen élesen bíráltam a javaslatot és ez a vita parlamenti pályám fénypontjai közé tartozik. Természetesen Szilágyi is tehetsége legjavát adta ki ennél az alkalomnál és így sikerült is neki a látszatot a be nem avatottak előtt megóvni. Bővebben nem akarok ezekre kiterjeszkedni, mert a politikai helyzet kialakulására csak annyiban voltak befolyással, hogy hosszú időre áthidalhatlan árkot ástak köztem és Szilágyi közt, ami talán hozzájárult ahhoz, hogy ő mindinkább a közjogi konzervatívizmus karjába vesse magát

A Szapáry-kormány legfontosabb, bár gyászos kudarccal végződött ténykedése a közigazgatási reformjavaslat benyújtása volt. A reformjavaslat nagyjából megfelelt annak a programnak, amelyet a nemzeti párt Sennyeyitől örökölt, és hosszú vajúdas után egyértelműleg magáévá tett. Az úgynevezett „állami közigazgatást” akarta létesíteni, kinevezett tisztviselőkkel; azokat a közszabadsági biztosítékokat azonban, amelyek a mi koncepciónkban a reformot kiegészítették volna, a javaslat csak igen tökéletlenül tartalmazta. Mi kívántuk a valódi önkormány-

zati jogok kiterjesztését és biztosítását, a közigazgatási bíraskodás független szervezését, a tisztviselők fegyelmi jogának olyan szabályozását, mely a kormányzat önkénykedését velük szemben kizárja. Mindez a javaslatból hiányzott, vagy csak töredékesen foglaltatott benne. Épp annyi okunk lett volna tehát visszaautásítani, mint elfogadni. Én, pártom nagyrészének kívánsága ellen, bizonyos feltételek kikötésével, az utóbbira határoztam el magamat. Élőbb magántanácskozások útján, később a bizottsági tárgyalások során valóban sikerült is a javaslaton lényeges módosításokat eszközölni önkormányzati szellemben. A közigazgatási bíraskodás és a fegyelmi jog tekintetében kötelező kormánynyilatkozatok történtek. Ezen az alapon egész erőmű-méi támogattam a javaslatot, ami a függetlenségi párton nem csekély ingerültséget váltott ki; pedig ismerték régi álláspontomat és így a politikai etika szempontjából nem kifogásolhatták eljárásomat. De annak a pártnak mindinkább sajátosságává vált, hogy az övével ellentétes nézetek kifejtését nem tudta nyugodtam meghallgatni. Míg én ekként a másik ellenzéki párttal egyidőre összevettem, a kormánypártnál is több mint hűvös fogadtatásban részesült „ingyen“ felajánlott támogatásom. Nem hittek ott az „ingyenességében, féltek attól, hogy valami hatalmi osztozkodás lesz belőle, aminek gondolatát pedig — a közjogi téren fennálló nézeteltérésekre hivatkozva — a vita első napján elmondott beszédemben magamtól és pártomtól határozottan elutasítottam. A „közlekedésünk“ folytán a szabadelvű-pártban beállott idegesség arra a kijelentésre készítette a miniszterelnököt, hogy pártja a javaslatot nem mások támogatásával, hanem pusztán saját erejéből akarja keresztülvinni. Ez az udvariatlan visszaautásítás természetesen élénk visszatetszést idézett elő pártomban, és, bár engem nem ingatott meg elhatározásomban, nagyon elmérgesítette a viszonyt köztünk és a kormány közt. A miniszterelnök különben magára maradt javaslata védelmében. Nyílt titok volt, hogy Szilágyi azt nagyon tökéletlen műnek tartotta. Nem is lépett mellette sorompóba egyetlen felszólalással sem, bár e téren előbb — az ellenzéken — kifejtett működése folytán, ezt tőle mindenki várta. Így hallgatása, sőt az egész vita alatt szinte tüntető távolléte, a politikai pletykának bőséges táplálékot nyújtott. Ilyen körülmények közt a függetlenségi párt nekibátorodott egy mindinkább obstrukciós jellegű, igen éles harcra, elannyira, hogy a kormány nem remélhette a 277 szakaszból álló javaslat letárgyalását az országgyűlés mandátu-

mának még fennmaradó ideje alatt arra határozta tehát el magát, hogy megelégszik a javaslat két első szakaszának törvénybeiktatásával, amely csupán azt az elvi kijelentést tartalmazta, hogy a megyei közigazgatás állami feladat, melyet ki-nevezett tisztviselők végeznek. Ez a csodabogár, a ténynek ellentmondó e kijelentés, csakugyan belekerült a törvénytarba és ott díszlett, míglen a koalíciós országgyűlés azt „hatályon kívül“ nem helyezte, bár nehéz lett volna megállapítani, hogy miben állott hatálya. Ehhez a manőverhez azonban, amely nem leplezte, hanem csak nevetségességgel tetézte a kudarcot mi nem járultunk hozzá. Mikor a miniszterelnök az erre vonatkozó indítványt beadta, alkalmam volt a pártommal szemben tanúsított udvariatságot megtorolni) amit akkor már a reform veszélyeztetése nélkül tehettem. Tettem pedig abban az alakban, hogy pártom forró háláját fejeztem ki a miniszterelnöknek a vita elején tett azon kijelentéseért, hogy nem mások támogatásával, hanem kizárólag a szabadelvű-párt erejéből akarja keresztülvinni a javaslatot, mert valóban irigység nélkül engedhetjük át neki és pártjának az elért fényes eredmény egész dicsőségét. E kifejtéseimnek a függetlenségi párt is tapsolt; szent volt ismét köztünk a béke.

VIII.

AZ EGYHÁZPOLITIKAI ÉRA

A közigazgatási reformkérdésnek e siralmas megfeneklésén kívül a Szápáry-kormány még más súlyos nehézségekkel is küzdött. Egészen váratlanul egyházpolitikai bonyodalmakba került bele, amelyekből azután messze kiható következmények keletkeztek. Mivel ez az ügy a magyar politikai viszonyok kialakulására mai napig érezhető befolyást gyakorolt, szükséges az előzményeivel is foglalkoznom, melyek a most tárgyalt eseményeket megelőző időkre nyúlnak vissza.

A bonyodalom a vegyes házasságok ügyéből — illetve az ilyenekből született gyermekek vallásának meghatározásából — keletkezett. A magyar közéletnek régi ismerőse volt ez a kérdés, melynek érintésétől mindenki fázott. Tisza Kálmán egyáltalán gondosan került minden egyházpolitikai kérdést és ezt igen bölcsen tette; ha valahol, ezen a téren helyén volt a „quieta non movere“ elve. A derék, doktrinár Irányi Dániel minden évben, a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásánál, beadta ugyanazt a határozati javaslatot, amely törvényt kívánt alkottatni a vallásszabadságról és a polgári házasságról; Tisza Kálmán pedig mindannyiszor kijelentette, hogy a vallásszabadság Magyarországon gyakorlatilag teljesen megvan, teoretikus törvényalkotást tehát nem kíván, ilyenek megkísérlése legfeljebb fölösleges vitákat és bonyodalmakat idézhet elő; a polgári házasságot illetőleg pedig halasztó álláspontot foglalt el

míglen egyszer (1882-ben) a keresztények és zsidók közti polgári házasságkötésre vonatkozó törvényjavaslat beadására határozta el magát, melyet azonban a liberális közvélemény is hidegen fogadott. Közszájon — mint már elmondtam — egyszerűen „zsidóházasságnak“ nevezték és, amikor a főrendiházban megbukott, senki többé rá nem hederített.

A Szapáry-kormány szerette volna ezen a ponton Tisza Kálmán tartózkodó politikáját folytatni és nem is gondolt mélyebbreható politikai akcióra, midőn gróf Csáky Albin kultuszminiszter 1890 február havában az ügynevezett elkeresztelési rendeletet adta ki. E rendelet, az egész bonyodalom kiinduló pontja, a következő előzményekből nőtt ki. Az 1868: LIII. te. (a keresztény hitfelekezetek egymáshoz való viszonyáról) akkép rendezte a vegyesházasságból született gyermekek vallásának kérdését, hogy a fiúk az apa, a leányok az anya vallását követik, és hogy minden ezzel ellenkező megállapodás semmis. A katolikus egyház, mivel csak olyan vegyesházasságokat részesít áldásában, amelyeknél az összes gyermekeknek katolikus vallásban való nevelése biztosíttatik, ezzel a törvénnyel sohasem barátkozott meg; viszont a protestáns egyházak valószínűs palládiumnak tekintették, nélkülözhetetlen biztosítéknak a katolikus egyház igazi vagy vélt hatalmi túlsúlyával szemben. A magam felfogása szerint a szülők egyező elhatározási szabadságának e korlátozása semmikép sem indokolható és a gyakorlatban bizonyos kútforrása a bonyodalomnak; szerintem paritásos államban egyedül a porosz törvényhozás rendelkezése helyes, amely általános szabályként ugyanazt állítja fel, amit az idézett magyar törvény, de azzal toldja meg, hogy ameddig a szülők gyermekük vallására nézve egyetértőleg határoznak, senkinek sincs joga abba beavatkozni. De, abban az időben legalább, amelyről most szólok, nem találtam protestáns férfiút, aki ezt az álláspontot elfogadta volna. A gyakorlat azonban rácáfolt a törvényre. Sok vegyesházasság kötött akkép, hogy a nem-katolikus fél a katolikus egyház által a gyermekek vallásos nevelése tekintetében kívánt kötelezettséget vállalta és csak ilyenek voltak a katolikus templomban köthetők. Máskülönbén segített a dolgon az 1841. évben kiadott Gergely-féle rendelet, mely szerint a katolikus egyház a protestáns lelkész előtt kötött házasságokat is — bár tiltotta, de — érvényeseknek elismerte. Az összeütközésre akkor állott elő anyag, amikor vegyesházasságból született gyermeket, akinek

a törvény szerint protestáns vallásban kellett volna neveltetni, a fentjelzett megállapodások, vagy későbbi egyértelmű szülői elhatározás folytán katolikus pap keresztelt meg. Nem teszem hozzá, vagy megfordítva: nem tudok rá esetet, hogy katolikus pap a szülők egyező akaratával szemben egy gyermeket egyházának követelt volna. Ilyenkor a protestáns lelkészek számos esetben vádat emeltek a katolikus papnak ezen cselekménye ellen, mely általánosan az „elkeresztelés“ terminus technicussal jelöltetett meg. A vádak bírói útra tereltetvén, a kir. Kúria úgy döntött, hogy, a keresztelés az összes keresztény egyházak közös felvételi szertartása lévén, melyet minden keresztény végrehajthat, a keresztelés ténye, bárki végzi, csak általánosságban a kereszténységbe való felvételét jelenti az illető gyermeknek és nem prejudikál annak, hogy milyen keresztény felekezetbe fog tartozni. Nem akarom ezt a döntvényt, melyet bizonyára egy kellemetlen ügy elsimításának dicséretes szándéka sugallt, jogászi, vagy éppenséggel theologiai szempontból bírálat tárgyává tenni; egyidőre csakugyan nyugvóponthoz jutatta a kérdést, de véglegesen meg nem oldotta. Előállott az ugyanis újból, minden olyan esetről, amelyről a protestáns lelkésznek tudomása volt, mihelyt az illető gyermek az iskolakötelezettség éveibe lépett; mert akkor meg kellett állapítani, hogy milyen vallásoktatásban részesüljön, sokszor azzal az — etikai szemponttól nem eléggé elítélhető eredménnyel, hogy az a szerencsétlen gyermek a családban és az iskolában két egymással ellentmondó vallási irányítást nyert. De előállott a kérdés az anyakönyvi bejegyzéssel kapcsolatosan is, mivel a keresztelő katolikus lelkész az általa keresztelt gyermeket mindig katolikus vallásnak jegyezte be, holott törvény szerint protestánsnak kellett volna lennie. Abban az időben, amelyről szólok, a protestáns egyházak főképp e törvényellenes anyakönyvi bejegyzések miatt panaszkodtak, mert velük szemben csakugyan igen sokszor lehetetlen volt egyházuknak a gyermekhez való törvényen alapuló jogait érvényesíteni. Az egyházi anyakönyvek ugyanis, külön állami anyakönyvezés nemlétében, állami érvénnyel is fel voltak ruházva, állami közokirat jelleggel bírtak.

Elfogulatlan szemmel nézve a dolgot, ez az egész bonyodalom csak a fennálló törvény képtelenségét bizonyította. Hogy valamely egyház egy gyermekhez, törvény alapján, a szülők egyező akarata ellenére is jogot formálhasson, az csakugyan képtelenség. De amint a dolgok akkor állottak, ez az ügy ha-

talmi kérdéssé fajult el két egyházi felfogás közt, és így természetesen előnyben részesült az, amely birtokban volt, amely a létező törvényre hivatkozhatott és annak végrehajtását-kövelte. Már az előbbi — különben nagyérdemű — kultuszminister, Trefort Ágoston, mindenféle rendelettel iparkodott a helyzetten segíteni és csak azáltal került el az összeütközést, hogy e — kelletlenül kiadott — rendeleteknek meg nem tartásával nem törődött. De Csáky Albin egészen más egyéniség volt. ő mindent, amit csinált, nagyon komolyan vett és nem tudott egy labilis, folytonos panaszokkal és kontroverziákkal tele állapotba belenyugodni. Valóban rendet kívánt teremteni és ebből a célból adta ki híressé vált elkeresztelési rendeletét, mely szerint, a Kúria döntvényének értelmében, minden lelkész végezheti ugyan a vegyesházasságból született gyermek keresztelését, de, ha ez a gyermek törvény szerint más egyházhoz tartozik* köteles ennek az egyháznak illetékes lelkészét az ottani anyakönyvbe való bejegyzés végett bizonyos határidőn belül a születés és keresztelés tényéről értesíteni. E kötelesség mellőzését a rendelet kihágásnak minősítette és jelentékeny pénzbírsággal sújtotta, talán szabadságvesztéssel is, erre határozottan nem emlékszem.

Ebből a rendeletből keletkezett a bonyodalom.

Gróf Csáky Albin teljes jóhiszeműséggel járt el. A rendelet kiadása előtt katolikus egyházi férfiakkal tanácskozott, akik ebbe a megoldásba meg látszottak nyugodni. De a katolikus fő- és alsópapságnak túlnyomó többsége megtagadta a végrehajtását, mint lelkiismeretével ellenkezőt, és erre az álláspontra helyezkedett a legfőbb egyházi tekintély is. Katolikus lelkész valóban nem működhetik közre abban, hogy valamely gyermek más vallásfelekezetnek adassék át. Mit lehetett már most tenni? Képtelenség volt az égési katolikus papságot végigbírságotlani, mert lelkiismeretével ellenkező ténykedést nem akart végbevinni. Az a néhány bírságotlítás, amely valóban eszközöltetett, kínos hatással volt az egész közvéleményre. Másfelől épp oly lehetetlennek mutatkozott azt a törvényt, amelyhez az egész hazai protestantizmus — bár, szerintem, téves felfogásból — mint az egyenjogúság palládiumához ragaszkodott, eltörölni, vagy annak komolyan megkísértett végrehajtásáról lemondani, Valóban nem mutatkozott a kibontakozásnak más útja, mint az állami anyakönyvezés önálló szervezése; mert az anyakönyvi státusznak a törvénnyel egyezni kell, de ha ez a törvény az egy-

házi felfogással ellentétbe kerül, nem lehet az egyház közegeit arra kényszeríteni, hogy végrehajtását ők eszközöljék.

Az elmék valóban ebben az irányban igazodtak el. Az 1891. évi költségvetés tárgyalásakor a vallás- és közoktatásügyi tárca vitája majdnem kizárólag e körül a téma körül forgott. Nekem is nyilatkoznom kellett és helyzetem elég nehéz volt. Egyénileg elítéltem az 1868: LIII. tc.-nek. a gyermekek vallására vonatkozó határozmányait; de pártomnak voltak kiváló protestáns tagjai — csak Horváth Lajost, Szentiványi Árpádot és Kovács Albertet említem — akik e tekintetben épp úgy gondolkoztak és éreztek, mint egész felekezetük. Egymagában véve tehát nem tűzhettem ki célul a törvény módosítását pártbomlás előidézése nélkül. Csupán egy mód volt arra, hogy a protestáns egyházak is megnyugvással fogadják e szívékhöz nőtt „biztosíték“ megszüntetését: vagyoni helyzetüknek az 1848: XX. te. szellemében való javítása (kapcsolatosan a katolikus autonómia szervezésével) és teljes fordulat egyházpolitikánkban; a „quieta non movere“ elvének — melyen úgylis túlhaladtak az események — nyílt elhagyása, az állami és egyházi hatáskörök elválasztása, ami azután nemcsak az állami anyakönyvezést, hanem a házassági jognak pro foro externo állami rendezését és a polgári házasságnak valamely formáját foglalta magában. Éri hosszú gondolkozás után elhatároztam, hogy erre az útra lépek és ezt meg is indokoltam egy nagy feltűnést keltő beszédben, mely azzal végződött, hogy az ismert Irányi-féle javaslatához járultam. A katolikus autonómia létesítését és a protestáns egyházaknak az 1848: XX. te. értelmében való dotálását már egy korábbi beszédben sürgettem volt.

Ez az állásfoglalásom némely ponton ellentétbe hozott az egyház elveivel és azért, bármely indok vezetett és bármely haszon származott belőle, elítélendő. Ezt kötelességemnek tartom itt nyíltan kimondani, hogy, ami rossz példaadás eljárásban foglaltatik, azt ekkép jóvátenni iparkodjam. Mentségemül szolgál, hogy voltak tudományos tekintélyű egyházi férfiak és konzervatív vezérek, akik a kétségtelenül létező gyakorlati szükség szempontjából állásfoglalásomat helyeselték; hogy katolikus folyóiratokban is találtam támaszpontokat arra, hogy paritásos államokban a polgári házasság valamely formája kikerülhetetlen; hogy a vegyesházasságoknál (áttérés útján minden házasság vegyessé válhatott) annak folytán, hogy két különböző bíróság ítelt két különböző jog szerint az egyik és a másik félre

nézve, gyakran súlyos jogi bonyodalmak keletkeztek, másfelől pedig igen laza judikatúra fejlődött a házassági kötelék szilárdságának rovására, amit valóban máskép, mint szigorú állami házassági jog létesítésével kiküszöbölni nem lehetett; végül, hogy az 1868: LIII. tc.-nek a vegyesházasságokból született gyermekek vallására vonatkozó határozataitól máskép, mint ezekkel a reformokkal kapcsolatosan, szabadulni nem lehetett; pedig ez volt az én egyházam gyakorlati sérelme, holott polgári házasság, állami házassági jog, stb. csak teoretikus sérelmet jelentett. Szóval: amit gyakorlatilag elkerülhetetlennek láttam, azt lehetőleg „olcsón“ akartam létesíteni, nehogy olyan mozgalmak keletkezzenek, amelyek a gyakorlati szükség határain túlmennek. Ezek voltak az indokok, melyekkel annak idején lelkiismeretemet megnyugtadni iparkodtam és valóban olyan meggyőződést szuggeráltam magamnak, amely lelkes és lelkesítő beszédek elmondására képesített. Meg kell azonban vallanom, hogy a pártom összetartására való tekintet is erősen befolyásolta állásfoglalásomat; taktika is belejátszott, úgy hogy éppenséggel nincs jogom etikai magaslatról ítélni más tényezők felett, akiket szintén politikai mellétekintetek térítettek el attól a tiszta elvi állásponttól, amelytől hithű katolikusnak eltérni nem szabad. A következőkből ki fog derülni, hogy az akkor elért, látszólag nagy sikeremen nem volt maradandó áldás.

Visszatérek azonban az események előadásához.

A kormány semmire sem tudta magát elhatározni. A Csáky-féle rendeletet nem hajthatta végre, mert lehetetlen volt lelkiismeretükre hivatkozó papokat tömegesen megrendszabályozni. Így tehát csak az irritáló hatás maradt meg, de az állami jogrend érvényesítése egy lépéssel sem haladt tovább. És ez a lézengő állapot még az 1892-ben bekövetkezett választásokon túl is hónapokon át fennállott — de erről később.

Érthető, hogy a Szapáry-kormány közigazgatási és egyházpolitikai akciójának kudarcra folytán gyengének érezte magát és kerülni kívánt minden nagyobb mérkőzést abban a parlamentben, amelyben már nem vezetett, hanem tolatott. 1891 őszén tehát szokatlan eljárásra határozta el magát. Mellőzve az 1892. évi költségvetés tárgyalását, már október hó elején benyújtotta az 1892. év első öt hónapjára szóló pénzügyi felhatalmazási törvényjavaslatot. Csak a vak nem látta, hogy ez nem lehet egyéb, mint szabadkéz biztosítása az országgyűlés feloszlatására, amiért is az indemnitási javaslat körül fejlődött ki

hosszú, éles és érdekes vita. Ebben a vitában Szilágyi járt elől; közte és köztem ismét éles összecsapás volt, mely részben a közgazgatási javaslat tárgyalásakor mindkettőnk által tanúsított magatartás, részben pedig közjogi magyarázatok körül folyt le. Akkor vette ugyanis fel pártom a „nemzeti párt“ nevét, amit nyílt ülésen azzal indokoltam meg, hogy politikánk lényege a nemzeti eszme uralma az állam minden intézményében, tehát a katonai intézményekben is. Ebből indult ki köztünk az 1867. évi intézmények jelentőségének magyarázata körül egy szónoki párbaj, mely az egész általános és részletes vitán végighúzódott; én a vita során négy beszédet mondtam és bennük ismét szónoki képességem legjavát adtam ki. A vita mindkét részről az élességnek a parlamenti szabályok által megengedett legszélsőbb határáig ment, de ezt soha át nem lépte és mindenesetre a magyar parlamentarizmus szebb lapjainak egyikét tölti be. Részemről a vita annak megállapításában kulminált, hogy azokban a reményekben, amelyeket a Szapáry-kormányhoz, mind a nemzeti jogok erélyesebb megvédése, mind a reformtevékenység mezején fűztem, keservesen csalódtam; hogy a régi megrögzött párturalom fenntartása maradt az uralkodópolitika főcélja, bár epigonok vezetése alatt; hogy tehát vissza kell térnem a kíméletlen harc politikájához, mind a 67 nemzeti tartalmának kiépítése, mind az igazi reformpolitika érdekében.

Ezzel lépett be pártom, az országgyűlésnek 1892 január havában történt feloszlata után, a választási küzdelembe, jobb kilátásokkal, mint valaha. Ezalatt nem a többség elérésének reményét kell érteni; erre a kormányzati befolyásoknak túltengése mellett, amely közállapotainkat jellemezte, gondolni sem lehetett. Hiszen száznál több olyan kerület volt az országban! amelyben az ellenzék még csak jelöltet sem állíthatott, annyira függő állapotban volt ott a választóközönség. Pártom ezenfelül, mint középpárt, a radikális ellenzék ostromának is ki volt téve, amelyet a függetlenségi párt képviselt, régi hagyományaival, eszme körének a magyar népre gyakorolt elementáris erejével. Ilyen körülmények közt a „jó kilátás“ csak annyit jelentett, hogy az eddiginél nagyobb számot értünk el, és ekkép a mi oldalunkon emelkedő, a kormánypárton pedig hanyatló irányzat mutatkozván, a jövő országgyűlésen bekövetkező pártbomlásoknál döntő tényezőként szerepelhetünk. Erre, a megcsappant kormánytekintély és saját megnövekedett népszerűségem folytán, alapos kilátás volt és ez meg is valósult. A téli időjárás dacára —

mely különben az ellenzéki agitációnak inkább kedvezett, mintsem ártott, mert télen faluhelyen is bármely napon lehet a hallgatóságot összegyűjteni, nyáron csak vasárnapokon — egyénileg is teljes erővel vettem be magamat a küzdelembe, egy programszerű nyilatkozat alapján, amelyet én szerkesztettem és pártom 1892 január 5-én tartott értekezletén egyhangúlag el* fogadott.

E nyilatkozatból, mivel politikai egyéniségem akkori fejlődési stádiumát nézve igen jellemző, egyetmást ide kell iktatnom. Kiindulópontja annak a nemzeti politikának követelése amely „minden téren, kifelé úgy, mint befelé, a nemzeti egységes erőt és méltóságot juttatja érvényre“. Íme már megnyilatkozott az a fordulat, amely mindig növekedő öntudatossággal egész politikai tevékenységemet áthatotta: a nemzeti élet teljessége, mint magából az élet fogalmából folyó organikus szükség. A közjogi téren akkor a következőket vontam le ebből a gondolatból:

„És már itt eleve megjegyezzük, hogy a kormány politikája, ha tartalmaz is egyes jó intézkedéseket, éppen azért nem érdemli meg a nemzeti politika nevét, mert *nem minden téren* érvényesíti a nemzeti eszmét, és mert tömérdek erőt von el a nagy nemzeti érdek szolgálatától, hogy azokat *saját hatalmi céljaira* pazarolja, úgy az intézmények alkotásában, mint a kormányzatban. Ez képezi az elválasztó ürt köztünk és a kormány közt, jóllehet látszólag több érintkezési pont található azokban a felfogásokban, melyeket némely kérdésben vallunk.

Viszont nem tehetjük magunkévá a függetlenségi és 48-as, vagy a 48-as párt elvi álláspontját sem, mely az 1867. évi kiegyezés megváltoztatását a közös intézmények megszüntetését tűzi ki célul. Mi azt hisszük, hogy ama kiegyezés talaján is megvalósítható az a teljesen nemzeti politika, melyet előbb jellemeztünk; azt hisszük továbbá, hogy újabb közjogi harcok felidézése a nemzeti fejlődés folytonosságát megszakíthatná és így a nemzeti megerősödést nemhogy előmozdítaná, hanem inkább fenyegetné.

Mi nemzeti politikát akarunk az 1867-iki kiegyezés alapján; folytatói vagyunk Deák Ferenc politikájának; hivei annak a kiegyezésnek, mely tulajdonképen csak formát adott a pragmatica sanctio kettős elvének: a közös védelemnek és Magyarország nemzeti és állami önállóságának. Ugyanezt állítja magáról a kormány és pártja. Ámde az ő politikája ezt a kiegyezést lejtővé teszi, melyen lefelé csúsznak az önálló nemzeti és állami létről való lemondásig. Az udvartartásban a magyar királyi korona önállóságának nyoma sincs; sőt a magyar udvari méltóságok — amelyek

töbnyire üres címekké lettek — egyes esetekben a magyar közjog előtt ismeretlen udvari hivatalok segédhivatalivá alacsonyodnak le. A közös intézmények által használt címerekben és jelvényekben, sőt kifejezésekben is, gondosan kerülik Magyarországnak, mint önálló államnak a megjelölését; a külföldnek arról tudomása sincs; állami önállóságunk csupán házi használatra szolgál, a Lajthánál megáll annak elismerése. A közös hadsereg kiegészítő részét tevő magyar hadseregben nem gondoskodtak arról a legszerényebb nemzeti követelményről sem, hogy magyar katonai nevelés által a magyar szellem és hazafiúi érzés ébren tartassék: sőt még ezt is visszautasítják, azzal a hamis ürüggyel, hogy a hadsereg katonai egységével össze nem fér. A véderőtörvény hírhedt 25. §-a a magyar intelligenciára méltatlanul nehezedik. A honvédség nemzeti jellege mindinkább elhomályosodik: még a nemzeti színek használatának a kizárólagosságán is rést ütöttek. A közös intézmények kebelében fölmerülő, Magyarország közjogát és önérzetét sértő kihágások eseteiben komoly megtorlást, igazi elégtételt sohasem nyerünk. Legújabban pedig kormánynyilatkozatokban jutottak kifejezésre olyan elméi-ek, mintha a kiegyezés nem volna a közös-, valamint a közös egyetértéssel intézendő ügyek taxatív felsorolása, egyebekben pedig az ország teljes önállóságának a fenntartása, hanem olyan politika, mely minket mindenféle ügyben az Ausztriával való egyezkedésre utal és hív fel.

Mindezek az állapotok és elméletek ellentétben állanak az 1867. évi kiegyezésnek úgy betűjével, mint szellemével, sőt magának a pragmatica sanctiónak az alap gondolatával is. Aki *ezeknek* a fenntartását akarja, az nem ama kiegyezés, hanem az azóta lábrakapott és mindinkább elfajuló aulikus irányzat hive. Nem csoda, hogy az ilyen politika bizalmatlanságot gerjeszt, mely áthárul magára az 1867-iki kiegyezésre is, és így közjogi állapotaink megszilárdítását kifelé és befelé lehetlenné teszi. A bizalmat csak az olyan politika állíthatja helyre, mely a kiegyezés nemzeti tartalmát érvényre juttatja; mely a magyar nemzetet meggyőzi arról, hogy ebben a monarchiában minden tényező utógondolat nélkül át van hatva állami önállóságunk tudatától, és hogy minden ezzel ellenkező irányzat nyilvánulása kérlelhetlen megtorlással találkozik. Ks a Habsburgok hatalmának erkölcsi megszilárdulása akkor lesz befejezve, akkor dacolhat az idők minden viharával, ha annak legbiztosabb támasza, a magyar nemzet, önmaga iránt kötelességmulasztás nélkül, kiírhatja szívéből a bizalmatlanság utolsó nyomait is.

Király és haza iránt való kötelességünknek tartjuk tehát e sérelmek orvoslását, e nemzeti követelmények kivívását!

épp úgy, mint a közönség későbbi visszaemlékezése, inkább az utóbbit látta és honorálta.

A választójogi reformról csak annyit mond, hogy „reformálni kell a választási törvényt, főleg abban az irányban, hogy a képviselőház a választási szabadság biztosítása által valóban a nemzeti akarat képviselője legyen“. A választási jog kiterjesztésének gyakorlatával alig foglalkoztunk; az általános szavazati jogról nem is szólok. Ezt az eszmét csak a szociáldemokrata-párt hangoztatta, melyet akkor még mindenki quantité négligeable-nak tekintett Magyarországon és később, a függetlenségi pártból kivált Ugrón-frakció, mely ekkép mindnyájunknál több előrelátást tanúsított.

Az egyházpolitikai függő kérdésekről a kiáltvány csak ezeket mondja:

„A szabadság elvét akarjuk érvényesíteni a lelkiismeret és a vallás terén, mely erkölcsnemesítő befolyását csak így érvényesítheti teljesen. Az egyházak történelmileg fejlődött önkormányzatát tiszteletben tartjuk és annak áldásait azokra is ki akarjuk terjeszteni, akik azzal még nem bírnak: de kötelességnek tartjuk örködni afölött, hogy az egyházi autonómia soha és sehol államellenes törekvések köpönyegéül ne szolgálhasson. A teljes jogegyenlőséget és viszonyosságot az összes vallásfelekezetekre nézve érvényesíteni kívánjuk, annak minden konzekvenciájával.“

Nyilatkozatom egész tendenciája az volt, hogy a közfigyelmet ezekről a kérdésekről elvonva, a nemzeti politika általános és valóban aktuális feladataira irányítsam.

A nemzetiségi kérdéstről mondottakat is szükségesnek tartom idézni:

„A szabadság követelményeinek tartjuk, hogy e haza minden polgára, valamint egyéniségének minden más oldalát, úgy anyanyelvét és annak kultúráját szabadon használhassa és fejleszthesse, az állami egység által követelt határokon belül. A magyar nemzeti egység alatt nem a nyelv szerinti erőszakos magyarosítást értjük, hanem a nemzet politikai egységét, mely sem jogokban, sem kötelességekben nem ismer különbséget a különböző nyelvű honpolgárok közt és nemzetiségeket, mint közjogi csoportokat, el nem fogadhat. A magyar nyelv ismeretének a terjesztését azonban szükségesnek tartjuk, hogy a nem magyar ajkú intelligencia az állami szolgálatból részét kivehesse és ezáltal is minél szorosabban csatlottassék az államhoz, de főleg, mint annak a társadalmi összeforrásnak az eszközét, mely nélkül a politikai egység üres forma marad.“

Ezeket kiegészíti a közoktatási politikára vonatkozó tétel: „A nemzet szellemi és erkölcsi erejének egyik főtényezője, a nemzeti egységnek egyik leghathatósabb előmozdítója *a célszerűen és nemzeti szellemben vezetett közoktatás*. Az államnak e téren nagy feladatai vannak, különösen a tekintetben, hogy ne tűrjön az országban olyan területet, ahová a kultúra fénye nem hatol és hogy saját kezeibe vegye a közoktatás ügyét mindenütt, ahol az különben nem fejlődne hazafias irányban. De az állam ereje az egész nagy kulturális feladat teljesítésére elégtelen. Már ebből az okból is, de a szabadság elvéből is, a közoktatás terén működő társadalmi tényezők, különösen pedig az egyházak e hivatása tiszteletben tartandó. Az államnak azonban bírnia kell a szigorú felügyelet eszközeivel, hogy minden tanintézetben az oktatás kellő színvonalat és hazafias irányát biztosíthassa; attól eltérést meggátolhasson, illetőleg megtorolhasson. Pozitív támogatást pedig a közoktatás terén működő társadalmi tényezőknek, egyházaknak és másoknak, az állam abban a mértékben nyújtson, amely mértékben működnek azok hazafias szellemben és teljesítenek ekként nemzeti hivatást.“

Az itt kifejtett elvekhez mindenkor hű maradtam, különösen akkor, amikor hazánk közoktatásügyét vezettem. Az olvasóra bízom annak megítélését, vajjon ezek igazolják-e a túlhajtott sovinizmus azon vádját, amellyel engem bel- és külföldön illetni szoktak. Jól tudom, hogy a háborús fejlemények következtében a nemzetiségi autonómia terén az itt kifejtetteknel messzebb kell mennünk; de merem állítani, hogy ezek is megfelelnek a legtisztább szabadelvűség és méltányosság követelményeinek.

A kiáltvány többi részei a belügyi reformpolitika főbb feladataival foglalkoznak, abban az irányban, amely korábbi politikai tevékenységemben megnyilvánult. A verbum régens az államhatalomnak az állam objektív céljaira, nem pedig mellék-célokra való erőteljes szervezése és egyúttal a szabadság biztosítékainak széles körben való létesítése. Ugyanabban az eszmekörben mozognak a kormányzati szellemről elmondottak, amelyeket ide iktatok, mert módfelett jellemzőek arra az egész gondolkodási irányra, melyben a nemzeti párt élt.

„Eddig csupán az intézményekről szólottunk. De van az állami életben egy másik, programpontokban alig körvonalozható, de minden nap érvényesülő és maguknál az intézményeknél is majdnem fontosabb tényező: ez *a kormányzat szelleme*. És e tekintetben még radikálisabb közöttünk és a kormány között az ellentét, mint az intézmények koncepciójának a terén. *A mi egész kormányzati gépezetünk csúcsától*

egész az utolsó elágazásig nem egyéb, mint a hatalmi politika hálója. Minden pályán az egyesek boldogulásának, minden helyi érdek érvényesülésének feltételül oda van állítva a meghajlás az uralkodó politikai irányzat előtt; különösen a főispáni állás, a mostani rendszer e kedvenc gyermeke, valószínű politikai gondolat-rendészetté fajult. Ilyen kormányzati politika mellett a korrupció kiirtása lehetetlenség, a stréberség érvényesülése, a valódi érdem háttérbe szorítása szükségképeni következmény. Elborzad az ember, ha elgondolja, hogy a nemzet erkölcsi erejének ilyen folytonos megtámadása hová vezet. Ha valahol, úgy itt: a teljes átalakulás, a kormányzati befolyások irányának tökéletes megfordulása szükséges, és ha egyébert nem, már ezért is kérlelhetlen harcot kell folytatnunk az uralkodó rendszer ellen. Milyen más Magyarország lesz akkor, mikor a hivatalos hatalom kizárólag állami és nemzeti célokat fog előmozdítani, és a párturalmi célok lealázó szolgálatától föl lesz mentve; mikor a meggyőződések szabadságát mindenki tiszteletben fogja tartani és azok megtagadása jutalommal nem fog járni; mikor egyedül jellem és tehetség, szorgalom és munka fog kvalifikálni; szolgalelkűség pedig diszkvalifikálni. Annak a kormánynak, amely Magyarországot regenerálni akarja, elég lelki emelkedettséggel kell bírnia, hogy gyenge társadalmunkat maga tanítsa önérzetre és független gondolkozásra. Csak így bizonyíthatja be azt, hogy hazáját jobban szereti önmagánál.⁴ A választások reánk nézve kedvezően folytak le. A katolikus alsópapság nagyrésze erőteljesen támogatott; nem vette nekem rossznéven egyházpolitikai állásfoglalásomat, csak azt látta benne, hogy a Csáky-féle rendelettel és az 1868: Lili. tc.-kel ellentétben állott. Protestáns körökben nagyon megszorodtak támogatóim és a liberalizmus lobogóját sem lehetett velem szemben kibontani. Azonkívül élénk emlékezetben voltak a véd-erővita benyomásai, melyek alapján a függetlenségi párt mindenütt, ahol neki magának nem volt jelöltje, erőteljesen támogatta az én jelöltjeimet. Ezzel szemben a kormány és a szabad-*elvé*-párt azon nimbusza, hogy vele, mint örök uralomra szánt tényezővel, kell számolni, erősen elhalványult már: az emberek kezdtek gondolni bukásának lehetőségére is. Mindezeknek a tényezőknek eredménye az volt, hogy pártom közel 70 tagra szaporodott és politikai értelemben véve igen előkelő társaságot alkotott. Egyetlenegy tagja sem volt, aki erkölcsi szempontból kifogás alá eshetett; e tekintetben magunk kíméletlen rostálást végeztünk, mihelyt valamely gyanúok merült fel Intellektuális tekintetben pedig Szilágyi elvesztésének és Grünwald Béla időközben bekövetkezett gyászos halálának dacára,

valóban imponálhatott. Ha politikai pályámnak a függetlenségi párthoz „való csatlakozásomig lefolyt részét nézem, azt kell mondanom, hogy akkor állottam népszerűségem és befolyásom tetőpontján. Mikor 1892 június havában, a koronázás 25-ik évfordulóját ünnepeltük, és én résztvettem abban a lovasbandériumban, amely öfelségét bevonulásakor kísérte, a közönség olyan ovációban részesített, mely szinte túlment a király jelenlétének tartozó tekinteten. Nem hivalkodásképen mondom el ezt; hiszen lesz még alkalmam arról is beszélni, mikor Budapest utcáin épp ellenkező irányú tüntetéseknek voltam tárgya, és amikor onnan ki kellett bujdosnom; de ez is hozzátartozik az akkori helyzet képéhez és, a továbbiak magyarázatához.

A kormánynak az a számítása tehát, hogy helyzete a választások által meg fog erősödni, nem vált be; ellenkezőleg, nevezetesen gyengült és, bár többsége megvolt, nem bírt életrevalóságot mutatni. Az általa felidézett „elkeresztelési“ bonyodalom dolgában semmire sem tudta magát elhatározni. Mikor az 1892. évi költségvetés tárgyalása ezen év májusában a kultuszértárcáig eljutott, az 1868: LIII. te. és az erre vonatkozó kormányrendelet végrehajtása tekintetében ugyanazok a kaotikus állapotok uralkodtak, mint fél évvel azelőtt, és egyetlen eszme sem merült fel, mely kibontakozást ígért volna. Irányi Dániel megtette szokásos vallásszabadsági indítványát, melyet a miniszterelnök a régi sablon szerint ellenezett, én azonban egy nagyhatású beszédben pártoltam. A mozgalom, mely beszédem nyomán a szabadelvű-pártban támadt, oly erős volt, hogy a kormány az Irányi-féle javaslattal szemben kénytelen volt állásfoglalását megváltoztatni és ahhoz utólag hozzájárulni, úgy hogy a Ház azt majdnem egyhangúlag elfogadta. Megjegyzem, hogy Irányi a javaslatnak a polgári házasságra vonatkozó részéről a „kötelező“ jelzőt kihagyta, mert ezt kötöttem ki hozzájárulási nyilatkozatom feltételéül. Elöttem a polgári házasság minimuma lebegett, a szükségbeli polgári házasság, körülbelül úgy, mint Ausztriában volt. Nem tartottam szükségesnek ezt beszédemben kifejteni, mert, merem állítani, a kötelező polgári házasságra akkor senki sem gondolt és mindenki úgy tudta, hogy Ferenc József király abba soha. beleegyezni nem fog. A továbbiak megértése végett szükségesnek láttam ezt már itt kiemelni.

Ez az incidens ismét éles világitásba helyezte a kormány gyengeségét; látnivaló volt, hogy nem vezet, hanem tolatik, illetve hányatik-vettetik egy olyan kérdés hullámai által, amely

íránt a nagyközönség nem viseltetett különös érdeklődéssel, melyet ő maga tett akuttá. A vergődés ezentúl is tartott egészen ősziig, amikor egy váratlan incidens a helyzetet felborította. A magyar közélet állandó sorvasztó betegségének megállapítására ez az incidens is végtelenül jellemző.

Budavárának főterén közadakozásból honvédemlék létesült, e vár 1849-ben történt elfoglalásának emlékére. Az emlék 1892-⁴⁴ őszén készült el és felavatásának ünnepélye küszöbön állott. Az új emlékszobor mintegy nemzeti tüntetést is jelentett, Budavára egy másik terén az osztrák abszolútizmus idején felállított Hentzi-szobor ellen, amely az 1849-ben Budát védő császári csapatok parancsnokának és hősi halálának emlékét örökítette meg, és amelynek eltávolítását a vérmesebbek folyton, de hiába sürgették. Egy előző fejezetben Janszky tábornok esetével kapcsolatosan láttuk, mint fűződött már egyszer Hentzi emlékéhez: a hadsereg és a nemzet érzelmi világának ellentéte, illetve ennek az ellentétnek megnyilvánulása: ez az ellentét most Budavára két nyilvános terén, két szoborban, állandó szimbólumot nyert volna. Hogy az uralkodó melyik oldalon állott saját érzelmeivel, az nem lehetett kétséges. Nem is lehetett tőle rossznéven venni, hogy azokkal érzett, akik az ő trónjáért küzdöttek, azokkal szemben, akik azt ostromolták. Az a szép frázis, hogy nemzet é& király egyező akarattal fátyolt borítottak a múltra, mégis csak frázis volt. A múlt emlékeket hagyott maga után és azokat elfojtani nem lehetett, de nem is volt szabad. Itt tehát nem fátyol kellett, hanem kiegyenlítés; ez pedig nem látszott lehetetlennek. Őrizze meg minden tényező a maga emlékeit, amelyek előtte szentek, de vegyük ki belőlük az ellentéteik fulánkját. A miniszterelnök meg a hadseregnek és honvéd-egyesületeknek némi vezetője ilyen kiegyenlítés és kölcsönös kiengesztelés szimbolikus ünnepévé akarták avatni a honvédszobor leleplezését. A terv szerint egy magasrangú tábornok koszorút helyezett volna a hadsereg nevében a honvédszoborra, és a honvéd-egylet elnöksége megkoszorúzta volna a Hentzi-szobrot természetesen megfelelő nyilatkozatok kíséretében, melyek egyszer és mindenkorra véget vetettek volna a múltban gyökerező érzelmi ellentéteknek. A király ehhez a tervhez hozzájárult.

Az eszmében tagadhatatlanul bizonyos nagyszerűség volt. Akik igazán akarták a valóságos kibékülést király és nemzet közt, az ellentétek „elfátyolozása“ helyett, akik a magyar nemzeti ideálok megvalósítását a *pragmatica sanctio* által létesített

kötéléken belül keresték, nem zárkózhattak el méltánylása elől. És az eszme mégis megbukott. Az egész ellenzék ellene foglalt állást, a kormánypárt pedig nem karolta fel; de talán a kormány sem a maga egészében. Miért? Talán azért, mert a benső meghasonlás egységes állásfogalást, a kormány tekintélyének hanyatlása pedig erőteljes fellépést lehetetlenné tett; talán mert éppen a Hentzi név volt legkevésbé alkalmas arra, hogy egy nagy kiengesztelődés hozzája fűződjék; de bizonyára főleg azért, mert a hadsereg ügyében fennálló tárgyi ellentétek kiegyenlítésére semmi sem történt, azok tekintetében a hagyományos merev álláspont továbbra is fenntartatott. Ilyen háttérrel a szimbolikus kiengesztelődésből hiányzott volna a tartalom és így az őszinteség. A szép terv megbukott, több keserűséget hagyva hátra, mintha sohasem merült volna fel.

Jellemző, hogy én, aki a katonai természetű nemzeti követelményeket a leghatározottabban képviseltem pártomban, hajlandó voltam azt elfogadni; míg elvbarátaim közül épp azok foglalták el vele szemben a legmerevebb elutasító álláspontot, akik ama katonai követelmények terén csak kelleetlenül követtek és azok elejtését szívesen látták volna. Jellemző ez a tény az átlag magyar ember pszichológiájára, amint az több száz évi, mondjuk ki a szót: idegen uralom alatt kifejlődött. Tárgyi tekintetben tovább tud menni a lemondásban, mint amennyi helyes, de a duzzogását nem engedi bántani. Párhuzamos jelenség ez azzal a másikkal, amelynek hátrányos következményeit folyton éreztem, hogy ugyanaz az átlag magyar ember magához közelebb állónak érzi azt, aki aulikus politikát csinál, de cigányozás és csárdás közben jóízűen kurjongat, mint azt, aki a nemzeti politika minden követelménye mellett kitart, de nem jó „mulató ember“ a szónak magyar értelmében.

A szobor leleplezéséhez fűzött terv bukása magával rántotta a Szapáry-kormányt, vagy legalább a miniszterelnököt. Megcsappant tekintélyének ez adta meg a kegyelemdőfést. Képzeltető, hogy a király bizalmát is eljátszotta ezzel a kudarccal, amely egy legfelsőbb helyről jött közeledő lépésnek visszautasítását foglalta magában. A kormány lemondásának indokál hivatalosan az egyházpolitikai kérdésben előállott véleménykülönbséget jelölték meg, és ez is kétségtelenül igaz volt.

A kabinetnek egy része, élén Szilágyival és Csákyval, akikhez Wekerle is csatlakozott, merész lépéssel akarta a bonyodalmat megoldani és ezzel egyúttal a kormány tekintélyét helyre-

állítani. Ki akarta tűzni kormányprogrammként a kötelező polgári házasságot. Szapáry ezt ellenezte, és a király bizonyára az é pártján állott. De a szobor-ügyben szenvedett kudarc tinnyira meggyengítette a miniszterelnök állását, hogy lehetetlen volt őt radikális színezetű minisztertársaival szemben tartani. A szabadelvű-párt zöme is ezekhez húzott. A kormány tehát lemondott és az utódlás kérdése kemény feladat volt az uralkodóra nézve. Egyáltalán csak két lehetőség volt: vagy a lemondott kormány Szilágyi—Csáky—Wekerle-csoportjából alakítani az új kormányt, mely a szabadelvű-párt nagy többségének és így a parlamenti többség támogatására számíthatott, vagy a Szapáry-csoportból és a nemzeti pártból egészen új kormányt és új többséget alakítani, ami szintén sikert ígért, mert a királynak ilyen állásfoglalása esetén a kilépések a szabadelvű-pártból tekinti lyes számot tettek volna ki. De ezen alternatívák mindegyikének meg volt az ára. Az első a kötelező polgári házasságnak, a második az én pártom katonai követelményeinek elfogadásához volt kötve. Semmi kétség, hogy ezek a követelmények, illetve az azok mögött lévő ideológia, a nemzet lelkében mélyebb gyökerekkel bírt, mint a kötelező polgári házasság, mellyel a doktrínák egy kis csoportján kívül igazán senki sem törődött, bár később sikerült azt — annak a felfogásnak terjesztésével, hogy aki el nem fogadja, az nem liberális. — szélesebb rétegek öntudatába bevinni. Ha tehát az a kormány, mely a király beleegyezésével nemzeti követelményeink megvalósítását tűzi ki célul, minden valószínűség ellenére, nem tud többséget szerezni a képviselőházban: akkor a sikernek szinte matematikai bizonyosságával léphet a választók elé.

A király tehát választhatott azon megoldás közt, amely az ő ismert felfogása szerint lelkiismeretét terhelte meg, -mert valószínű meggyőződésével ellenkezett és a közt, amely az osztrák katonai orthodoxia feláldozásának, a magyar nemzeti gondolat teljességéhez való közeledésnek bizonyos mértékét követelte volna. A király az első alternatívát választotta. A katonai orthodoxia lelkében győzött a vallási orthodoxia felett.

Nem szemrehányásként állapítom ezt meg, hanem mint olyan tényt, amely kötetszámra menő fejtegetéseknél is világosabban mutatja azt az energiát, amellyel Ferenc József király, a legjobb uralkodó, akit a Habsburg-dinasztia Magyarországnak adott, a magyar nemzeti szempontnak a hadseregben való minden — még oly szerény — érvényesítése ellen is

tiltakozott, amivel különben csak egy évszázados családi hagyományt tartott fenn. Mivel pedig életerős nemzet éppen arról nem mondhat le valóban és őszintén, hogy egyénisége a véderejében kifejezésre jusson — különösen általános védkötelezettség mellett — ezzel adva volt a lappangó ellentét nemzet és király közt és az őszinteség hiánya a külsőleg megnyilvánuló egyetértésben.

Önkénytelenül felmerül az a kérdés, hogy mi történt volna, ha az összes tényezők, a szabadelvű pártnak Tisza bukása után legnagyobb tekintélyre jutott vezérférfiai, kik közül azonban egy sem tudta az igazi vezérséget magához ragadni, az egyházpolitikai bonyodalom kíméletes kibonyolítása mellett velünk összefognak nemzeti követelményeink sürgetésében, és ha ekkép a király nem is állt alternatíva előtt, hanem csupán csak ez az egy alkotmányos megoldás kínálkozik? Abban az időben meg voltam győződve, hogy akkor a király enged; a későbbi fejlemények után ezt már nem merem állítani; sőt azt sem vonhatom kétségbe, hogy a kísérlet kockázatos lett volna.

De akármit lett volna, annyi tény, hogy az új kormány csak a nemzeti követelményektől való még erősebb idegenkedés révén nyerte meg a királyt a kötelező polgári házasság eltűrésének. Ez a merész lépés a doktrinár liberalizmus mezején pedig doppingolása volt az erejében hanyatló szabadelvű-pártnak. A liberális világsajtó dicsőhimnuszai elhitették vele és a közönség nagyrészevel, hogy honmentő, örök dicsőséget érdemlő munkát végez, és ezzel egy időre ismét bizonyos önbizalmat nyert.

A dolog egészen úgy festett, hogy politikai csereüzlet jött létre a király és a szabadelvű-párt közt. A király a pártnak szabad kezet engedett az egyházpolitikai csillogó liberáliskodás terén, a párt pedig a királynak garantálta a „merev közjogi konzervativizmust“, azaz minden nemzeti követelmény visszautasítását a katonai kérdések terén.

Én nem vonom kétségbe azoknak a kiváló férfiaknak jó-hiszeműségét, akik, mivel egész erejük a doktrinár liberalizmusban gyökerezett, bizonyára meg voltak győződve, hogy nagy dolgot művelnek a kötelező polgári házasság törvénybe iktatásával. De tárgyilagosan Ítéelve most is fenn kell tartanom akkor kimondott ítéletemet, hogy a bizonyos határok közt kikerülhetlen reformnak illetően kielezése semminemű gyakorlati szükségnek nem felelt meg, a nemzetet semmivel előbbre nem vitte, bár — hála Istennek — sok bajt sem okozott; tehát teljesen

kárba veszett, pusztán taktikai célokkal indokolható erőfeszítést, azaz: erőpazarlást jelentett. Taktikai célját azonban, a szabadelvű párturalom egy veszedelmes válságának elhárítását, és ezzel a 67-es status quo politikájának ideig-óráig való továbbtengését, igenis elérte.

De nem szeretnék félreértetni a liberalizmussal szemben elfoglalt álláspontom tekintetében. Én mindenkor híve voltam a liberalizmus azon alaptételeinek, amelyeknek érvényre emelése az ő halhatatlan érdeme. Ezek: a jogállam, a jogegyenlőség, a személyes és politikai szabadság és minden, ami ebből keletkezik. Ezeket az elveket képviseltem és képviselem akkor is, amikor a -divat a liberalizmus ellen fordult. De míg egyrészt az európai kontinentális liberalizmus súlyos eltávolodásának tartottam és tartom azt az egyházellenes irányt, amely magát abba befészkelte, másrészt viszont szükségesnek véltem mindenkor a liberalizmusnak szociálpolitikai irányban való fejlesztését. Hazánkban pedig a nemzeti gondolat teljes kiépítését följé helyeztem a liberalizmus minden követelménye megvalósításának.

Ezek után visszatérek az akkori eseményekhez.

Megalakult tehát 1892 november elején a Wekerle-kormány a kötelező polgári házassággal, mint főprogramponntal. De e program bejelentésének módjából még kihallatszott a király lelkiismeretének vergődése, mert a kormány csak annyit mondhatott a miniszterelnök beköszöntő beszédében, hogy: „a kormány megnyerte a korona felhatalmazását, hogy a házassági jog ezen az alapon (a kötelező polgári házasság alapján) fog kidolgoztatni; fennmarad természetesen a koronának az az alkotmányos joga, hogy a keresztülvétel bármely stádiumában a keresztülvételnek módoszatai iránt a maga észrevételeit a minisztériummal szemben megtehesse, a maga felfogásait a minisztériummal szemben érvényesíthesse“. Én akkor nyomban és 1893 március havában, a költségvetés tárgyalása alkalmából, ismét rámutattam a helyzet e kétértelműségére. De ez csak múlt jelenség volt, inkább lélektani, mint politikai jelentőségű.

A király, amint előrelátható volt, nem érvényesíthette azokat a rezervákat, amelyekkel az előtte ellenszenves irányban tett első lépésnél önmagát elámítani iparkodott. A kötelező polgári házasság által szimbolizált intranszigenz liberalizmus áramlata, melyet a függetlenségi párt többsége is támogatott, ideig-óráig olyan erőre emelkedett, hogy később már nem lehetett vele sikeresen szembeszállni. De viszont a kormánytól szigorúan köve-

telte az alkuból reá háramló kötelezettségek teljesítését. Erről mind az új miniszterelnöknek, mind nekem, csakhamar alkalomunk volt meggyőződni. Wekerle Sándor ugyanis, akivel már akkor igen barátságos viszonyban állottam, egyénileg mindig rokonszenvezett nemzeti követelményeinkkel és kormányvállalása első heteiben komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy azok honorálása alapján (tudta, hogy másként nem lehet) velünk fuzionáljon. E fúzió lehetőségeinek megbeszélése céljából hosszabb beszélgetést folytatott velem, amelynek folyamán megállapítottuk, hogy köztünk nincsenek az együttműködésnek elháríthatatlan akadályai. Nyomban e beszélgetés után Bécsbe kellett utaznia a királyhoz, és úgy állapodtunk meg, hogy visszajövele után azonnal tovább tárgyalunk. Bécsben azonban — úgy látszik — alaposan lefújhatták, mert nemcsak nem hallottam további híret a fuzionális törekvéseknek, hanem az első kínálózó alkalommal a miniszterelnök oly szokatlan élességgel támadott meg a Házban, hogy az bosszú időre véget vett a közlekedés minden lehetőségének. Azontúl az első Wekerle-kormány valóban mintája is maradt a király által követelt közjogi orthodoxiának; a honvéd-szobor leleplezési ünnepélyétől távolmaradt, a királynak a kőszegi hadgyakorlatok alkalmából tett, közjogi-aggályos nyilatkozatait fedezte alkotmányos felelősségével; még Szilágyi is odaadta erre fényes tehetségét. A görgeteg tehát megindult és a királyt a végén odáig sodorta, hogy a főrendiház ellenállását a kötelező polgári házassággal szemben fejedelmi befolyásának nem egészen alkotmányos latbavetésével kellett neki magának megtörni. Megelégedésemre szolgál, hogy az egész időn át, akkor is, mikor a liberális lelkesedés tetőpontján állott, folyton rámutattam arra az állandó válságra, amelyet a nemzeti élet lényeges kellékeinek nélkülözése idéz elő, és amelyet még olyan erős szerekkel és diverziókkal, mint aminőket akkor alkalmaztak is, csak ideig-óráig lehet elaltatni, de megoldani nem lehet. Így jelesül az 1892 őszén lefolyt indeminációs vita alkalmából tartott beszédemben, midőn ezeket mondtam:

„Ez a krízis addig fog tartani és addig nem lesz meg az a nyugalom, amely a belügyi reformok létesítésére szükséges, addig nem lesz meg ez országban az a légkör, amely szükséges, hogy nyugodtan tanácskozhassunk és sikeresen működhessünk a belügyi reformok terén, amíg a felébredt nemzeti öntudat és féltékenység kielégítést nem nyer, az által,

hogy mindaz, amihez a 67-iki kiegyezés révén a nemzetnek joga van, tényleg életbelép.

Ez a krízis természete, t. Ház, amelyben több év óta vagyunk, és mert e krízis felismerésétől irtóznak, mert annak valódi alkotó elemeivel megbirkózni nem akarnak, nem tudnak, vagy nem mernek, s annak meggyógyítására az orvosszereket nem ismerik, vagy nem tudják, vagy nem akarják, vagy nem merik alkalmazni: azért iparkodnak részleges válságokkal elvonni a közfigyelmet a nagy válság lényegétől. Ezért történt a Tisza-kabinet rekonstrukciója, mely fényes tehetségek sorakozása által akart az országnak imponálni és ezzel a hamis étellel akarta kielégíteni a nemzet felébredt étvágyát. Mit sem használt. Rövid idő múlva ennek a rekonstruált kabinetnek vége volt. Alkalmi okok nem határoznak; hiszen azok néha oly csekélyek, mindenki láthatja, mennyire csak alkalmi okok. Azután következett a Szapáry-kabinet. Ez a belügyi reformok előterbe állításával akarta a közfigyelmet foglalkoztatni, próbált is megindulni e téren, de mert a krízis igazi természetéhez nem férközött, sikertelenség követte tanácskozásainkat, a Ház működni sem tudott, nemhogy sikert ért volna ej és harmadfél esztendő múlva ismét egy alkalmi oknak esett áldozatul a Szapáry-kabinet.

És most, t. Ház, a liberalizmussal fedik el a krízis valódi természetét, de éppoly sikertelenül, amint hogy nem sikerült ait elfedni ezelőtt. Ezt nem azért mondom, mintha belügyi reformokra, a szabadelvű irányban való haladásra nem volna szükségünk; hanem azért, mert ha a krízis igazi lényegét alkotó kívánalmakkal nem tudunk megbirkózni, ha azoknak nem tudunk kielégítést szerezni, hát akkor a liberalizmus érája épp oly meddő és sikertelen fog lenni, mint amely meddő és sikertelen volt a rekonstrukció és a Szapáry-féle belügyi reformok érája.

Mert két szárnya van a magyar nemzetnek, mellyel a magasba emelkedhetik. Az egyik igenis „a szabadság kultusza, a szabadelvű eszmék követése, de a másik nemzeti öntudat és a nemzeti érzések felébredése. Ha önök *nem tudják kibontatni a fejedelmi madárral azt a szárnyat, melyet a nemzeti érzések teljessége és ereje alkot, akkor az a másik szárnyával, a liberalizmussal, csak csapkodhatja üresen a levegőt, de felemelkedni, de repülni, de haladni nem fog.*“⁶

Később az egyházpolitikai javaslatok utolsójának tárgyalásakor, 1894 január havában, egy, a Házon kívül tett kormánynyilatkozat kapcsán, ezeket mondtam:

„A t. miniszter ur összegezvén a kormány politikáját, ezt a következő két lapidáris tételben fejezte ki: a végletekig menő rideg konzervativizmus a kiegyezési politikában, a belügyi politikában pedig a liberális haladás határozott irányban, határozott célok felé.

Nekem, t. Ház, e nyilatkozat semmiféle meglepetést nem okozott, mert én kezdettől fogva tisztában voltam az iránt, hogy e túlhajtott radikális belügyi politikának, melyet a kormány zászlójára irt, az ára ... *(Felkiáltások jobbfelől: De-hogy volt ára!)* Erre is rátérek. Mondom, ennek az ára a végletekig menő rideg konzervativizmus volt a kiegyezési politikában. Én erre nézve tisztában voltam kezdettől fogva, és csak bizonyos pikáns mellékíze van annak, hogy a kabinetnek egy tagja, buzgóságától elragadtatva, a végletekig menő konzervativizmust a kiegyezési politikában, valószínűleg a függetlenségi párt, mint hű szövetségese iránt való hála fejében, éppen abban a pillanatban proklamálta, midőn az egyház-politikai kérdések tárgyalása be van fejezve.

De, t. Ház, én nagyon örülök e nyilatkozatnak. Ez az a nyilatkozat, amelyet a kormány kétségkívül be is fog váltani; én legalább a kormány egyetlen szavának beváltásában sem bízom oly feltétlenül, mint az ígéret teljesítésében. De örülök azért is, mert a t. miniszter urnák ez a nyilatkozata nagyon hozzá fog járulni ahhoz, hogy felnyiljanak az ország szemei és lássa a közvélemény, hogy micsoda politika és micsoda politikai alkuk folytak ott, hogy a kormány sikerét biztosítsák.“

Így tehát az egész időn át fenntartottam és folyton hangoztattam nemzeti politikám követelményeit és tőlem telhetőleg elensúlyoztam azt a törekvést, amely a nemzet érdeklődését más irányba akarta terelni. Érdekes körülmény az, hogy e feladat teljesítésében olyan férfiakkal állottam szemben, akikkel később épp a nemzeti követelmények érvényesítése terén együttműködtem, akik a viszonyok fejlődése folytán sokkal messzebbmenő konzekvenciákban tettek magukévá az én nemzeti politikámat. Ezek közt elsősorban kell említenem ifj. gróf Andrássy Gyula barátomat, aki abban az időben a legélesebben foglalt állást közjogi követelményeimmel szemben és magát a miniszterelnököt, dr. Wekerle Sándort, aki, mint már jeleztem, lelkületileg akkor sem állott tőlük távol.

Semmi sem igazolja inkább politikai életem alap gondolatainak helyességét, mint az a hódító erő, amelyet igen kiváló egyéniségekre az idők folyamán gyakoroltak; de viszont annál súlyosabban esnek latba azok a hibák, amelyeket, nem annyira a belátásnak, mint inkább az önbizalomnak hiányából, azok képviselőiben elkövettem, nem bírván soha magamat tradíciók és baráti befolyások hatása alól emancipálni, nem tudván egészen én lenni.

Ebbe az időbe esik első állásfoglalásom a nemzeti kultúrpolitika terén. Gróf Csáky Albin közoktatásügyi miniszter 1893 április havában törvényjavaslatot nyújtott be az elemi iskolai tanítók fizetésrendezéséről, mely azt a nevezetes újítást tartalmazta, hogy az állam bizonyos feltételek mellett, a felekezeti iskolafenntartókat is segíyezi abból a célból, hogy tanítóiknak a lörvény által kivetett minimális fizetést megadják. E törvényjavaslat tárgyalásánál hosszabb beszédben fejtettem ki a népoktatásra vonatkozó azon alapgondolataimat, amelyeket később mint vallás- és közoktatásügyi miniszter érvényesíteni iparkodtam. A felekezeti oktatást fenn akartam tartani, de egyszersmind az államhatalomnak kezébe hatályosabb eszközöket akartam adni az összes iskolák hazafias irányának biztosítására. Ez utóbbi szempontból a javaslat engem nem elégitett ki, és már az általános vitánál rámutattam azokra az intézkedésekre, amelyeket szükségeseeknek látnék. Csáky Albin egyéniségét jellemzi, hogy ő ezt az én kritikámat nemcsak nem vette rossznéven, de egyenesen meghívott az ügyek bizalmas megbeszélésére, amelynek folyamán a módosítások egész sorozatában állapotunk meg az általam kitűzött irányban, és azzal a benyomással váltunk el beszélgetésünk végén, hogy jó munkát végeztünk. Így jött vétre az 1893: XIV. te, előfutára az én miniszterségem alatt megalkotott 1907. évi XXVI. és XXVII. tc.-eknek. Az ügy érdemével ez utóbbiakkal kapcsolatosan kívánok majd foglalkozni.

Ilyen epizodikus akciók mellett azonban állást kellett foglalnom a konkrét alakot öltött egyházpolitikával szemben, és ez nem volt könnyű feladat. Az elkeresztelési rendelet körül támadt vitákban már állást foglaltam volt az állami házassági anyagi jogalkotás, bíraskodás és a polgári házasság valamely formája mellett, de azt nem precizíroztam, mert az, amit nem akartam: a kötelező polgári házasság, a gyakorlati lehetőségek körén kívülállónak látszott. Most egyszerre itt volt mint kormányjavaslat, uralkodói jóváhagyással és mint azoknak a praeimszákknak, amelyeket én is elfogadtam, tagadhatatlanul leglogikusabb folyománya, felruházza egyúttal a kizárólagos szabadalmazott liberalizmus nimbuszával, amely pártom egy részére is erős hatást gyakorolt. Nekem pedig legyőzhetetlen aggodalmaim voltak a kötelező formával szemben. Félttem — ez a félelem, hála Istennek, utólag alaptalannak bizonyult — hogy népünk vallási indifferentizmusa folytán gyakori lesz az egyházilag meg nem kötött házasságok száma, és ezzel terjed a vallástalanság.

Jól tudtam, hogy az egyház álláspontjával az sem egyezik, amit már koncedáltam; de odáig, ameddig én mentem, a sérelem csak elméleti természetű volt, a gyakorlatban alig érezhető; a kötelező formával azután életbevágó hatást nyerhetett.

Hosszú vajúdas után, főleg Horánszky Nándor barátom tanácsára, arra határoztam el magamat, hogy, elfogadva a házassági kötelék tekintetében szigorú (az eddigi javaslatnál szigorúbb) állami anyagi házassági jogalkotást és judikatúrát, valamint az állami anyakönyvvezetést: általános szabályul megköveteltem, és az egyházi házasságkötést, a polgári házasságot, csak kiegészítőül engedtem meg olyan esetekre, midőn valamely államilag el nem ismert egyházi házassági akadály forog fenn. Az 1868: LIII. te. tekintetében pedig, — melyet a kormány a polgári házasság törvénybeiktatásával egyidejűleg módosítani akart (bár nem egészen szerencsés alakban), — azt az álláspontot foglaltam el, hogy az csak az 1848: XX. te. végrehajtásával (protestáns egyházak vagyoni helyzetének javítása) és a katolikus autonómia létesítésével kapcsolatosan módosítandó, de akkor gyökeresebben, mint ahogyan a kormány akarta.

A verbum régens itt ez volt: a doktrinár liberalizmusnak esetleg veszélyekkel járó követelményeivel szembeállítani a gyakorlati élet szükségleteit, és csak az utóbbiak kielégítésére iparkodni, a radikális reform veszélyeinek elkerülésével. Mint politikai koncepció ez az állásfoglalás egészséges volt; taktikailag — sajnos, taktika is volt benne — a protestánsok egy részének megnyerésére volt alkalmas. Hogy elvileg mit kelljen róla gondolni, azt már előbb kifejtettem.

Pártom zöme ezt az álláspontot magáévá tette, de annak elfogadása nem volt pártkérdés. A párt exponáltabb liberális tagjai, köztük többen (Horváth Lajos, Gulner, Horváth Gyula, stb.) a kormány javaslata mellett szavaztak, míg néhányan, a határozott katolikus meggyőződésű párttagok közül, az abszolút visszautasítás elvi álláspontján maradtak. A függetlenségi párt zöme, mint már mondtam, lelkesedéssel támogatta a kormány akcióját; az Ugron-frakció a fakultatív polgári házasság álláspontjára helyezkedett. A szabadelvű-párt egy töredéke, Szápáry Gyula vezetésével, kivált ebből a pártból és ebben a kérdésben az én álláspontomat fogadta el, anélkül, hogy különben pártomhoz közeledett volna; ez egyesek részéről csak később történt.

A vita, mely ekkép megindult, ismét egyike volt a legszeb-

beknek, amelyek a képviselőház falai közt lefolytak. Kezdettől végig előkelő szellemi fegyverekkel vívtuk. Az eredmény egy pillanatig sem volt kétséges. A liberális sajtó és a függetlenségi párt segítségével folytatott agitáció a tömegmozgalomnak bizonyos látszatát is elő tudta idézni, de bizony csak látszatát. Attól a spontán lelkesedéstől, amely p. o. a véderővita alatt néha túl is csapott a megengedett határokon, szó sem lehetett. Jellemző e tekintetben az a kis eset, melyet egy humoros képviselőtársam beszélt el nekem. 1894 tavaszán, mikor javában folyt a vita a kötelező polgári házasságról, a javaslat támogatói — képzelhető, hogy erős hatósági támogatással — nagy tüntetést rendeztek álláspontjuk mellett. Díszes lovas-bandérium vezetése alatt, amelyben a reformért lelkesedő előkelő urak is részt vettek, impozáns tüntető körmenet ment végig a város főutcáin; a vasúti vonatok csak úgy öntötték a vidéki küldöttségeket; a dolog valóban nagyszerűen festett. A tüntetés végével, mikor a tömeg oszladozni kezdett, előbb említett képviselőtársam találkozik egy csoport földművessel, akik közül néhányat ismert. Szóbaáll velük: „Hát, barátaim, — így mond — kegyelmetek olyan nagyon lelkesednek a polgári házasságért, hogy ide is eljöttek tüntetni?”⁴¹ „No, azt éppen nem, — volt a válasz, — de mikor a nótárius ur idehozott, gondoltuk, miért ne menjünk ez alkalommal Budapestre.“ Képviselőtársam tovább nézi őket és mondja: „De, ha nem csalódom, a télen a kátholikus tiltakozó nagygyűlésen is láttam kigyelmeteket“. „Igenis, — volt a válasz, — ott is voltunk; akkor, tetszik tudni, a plébános úr hozott be.“ Próbált volna csak valaki annak idején a véderőjavaslat mellett tüntetőket becsődíteni!

A kormány egyházpolitikai javaslatai tehát hosszú vita után, és a főrendiházra gyakorolt fejedelmi nyomás segítségével, törvényerőre emelkedtek. E feljegyzések szempontjából egyedül az bír fontossággal, hogy az ekkép formai befejezéshez jutott folyamatnak politikai életünk kialakulására gyakorolt befolyását vegyük szemügyre.

Hogy a szabadelvű-párt ezen, hogy úgy mondjam: szenzációs siker által ismét jóidőre megerősödött, az kétségtelen tény. Végre hivatkozhatott valamire, amivel hangzatos nevét igazolhatta és volt alapja arra, hogy ellenfeleit az „illiberális-mus“ bélyegével lássa el. Akkori időben ez nagyon sokat jelentett. A liberalizmus annyira keresett divatcikk volt, hogy annak nélkülözése a politikai szalonképességet határozottan ve-

szélyeztette. A függetlenségi párt többségében is még jóidég lüktetett az egyházpolitikai fegyverbarátság érzelmi világa és ott úgyszólván szünetelt a támadás a szabadelvű-párt ellen, mely ekkép a lehető legkedvezőbb parlamenti helyzetet élvezte. De viszont nagyon megromlott a szabadelvű-párt viszonya a királlyal; érthető is, hogy a hordó fenekét kiütötte az a követelés, hogy ő maga gyakoroljon nyomást a főrendiházra annak a reformnak az érdekében, amelyet alapjában utált. Meg kellett tennie ezt is, de szabadulni kívánt attól a kormánytól, amely őt idáig szorította. A Wekerle-kormány az 1894. év folyamán csakugyan be is adta lemondását és a király már akkor szerette volna gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bánt miniszterelnökké kinevezni. De a szabadelvű-párt őt nem fogadta el és a Wekerle-kormány reaktiválását követelte. A királynak meg kellett hajolnia; még azt sem vihette keresztül, hogy Szilágyi kimaradjon, aki — valószínűleg azzal, hogy a legintranzigensebben képviselte a reform ügyét — különös neheztelést vont magára. A Wekerle-kormány tehát megmaradt, de megterhelten a királynak alig titkolt ellenszenvével.

A Szapáry-frakció, mint ad hoc alakulás, nem élhette tul keletkezésének alkalmi okát. Egy része visszament a szabadelvű-pártba, néhányan, ha jól emlékszem: ketten, az én pártomba léptek, a többi, mint pártonkívüli, tengette életét a következő választásokig. Egy ideig úgy látszott, hogy az egész frakció velünk egyesülni készül; maga gróf Szapáry Gyula is közeledő nyilatkozatot tett, amely katonai követelményeinkkel szemben is bizonyos méltánylást juttatott kifejezésre; de arra, hogy azokat egészben vállalja, mégsem volt hajlandó; ebben pedig én voltam intranzigens.

Ami az én pártomat illeti, az bizony megviselten került ki ebből a hadjáratból. Fel nem bomlott, de azon tagjai, akik a liberalizmus hírére különösen kényesek voltak, elkedvetlenedtek és velem szemben elhidegültek. Vezérségem iránt való lelkesedésük akkor érte el tetőpontját, amikor nemcsak a nemzeti eszme, de a szabadelvűség terén is előljártam, amikor a kormány habozásával szemben egyházpolitikai reformokat hirdettem. Most az utóbbiak tekintetében a kormány túllícitált rajtam, és én, aki á-t mondtam, nem akartam b-t is mondani. Ezzel egyszerre lepatant rólam a liberalizmus máza; a közönség árnyalatokkal nem bíbelődik; csak a nyers tényeket látja és azok után indul ítéletében; a nyers tény pedig az volt, hogy akkor, amikor az egy-

házipolitikai reformok gyakorlati megvalósítására került a sor, én „nem“-et mondtam. Hogy mely pontig voltam kész „igen“-t mondani, hogy az ehhez a ponthoz való eljutás is jelentékeny liberális reformot jelent, azzal igen kevesen foglalkoztak. A közvélemény benyomásainak felszínén a „nem“ szó úszott és így ismét némi sikerrel lehetett ellenem a „klerikalizmus“ jelszavát kijátszani. Az olvasó megítélésére bízom, vajjon helyzetem e kialakulásában úgy magyarázandó-e, mint a helyes középúton járók rendes osztályrésze, vagy pedig úgy, mint a félszeg taktika és egyáltalán a taktikázás belevegyítésének méltó büntetése.

Pozíciómnak ez a gyengülése addig tartott, ameddig az egyházpolitika kiélezése által előidézett lelkesedés. Nem ellensúlyozta azt az egyházpolitika ellenzőinek növekedő rokonszenve, mert ennek a rokonszenvnek egy része más csatornában keresett lefolyást. Ekkor keletkezett ugyanis gróf Zichy Nándor barátomnak vezetése alatt a „néppárt“, mely a keresztény, vagy mondjuk határozottabban: a katolikus elveknek a politikában való érvényesítését tűzte ki célul, és ebből a szempontból az imént megalkotott egyházpolitikai törvények revízióját követelte. Az új párt helyzete eleinte a lehető legkedvezőtlenebb volt. Általános visszautasítás és leszólás fogadta, melyhez én nem csatlakoztam ugyan, de magam sem tartottam szerencsésnek az új alakulást. A már meghozott törvények ellen az agitációt sem a belső béke szempontjából üdvösnek, sem sikert ígérőnek nem tartottam. Nem láttam rá példát olyan országokban sem, ahol, mint p. o. Belgiumban, a katolikus elem éveken át a hatalmat a kezében tartotta, hogy a polgári házasság intézményét visszacsinálták volna. Más fontos érdekei vannak az egyháznak, hazánkban még érintetlenek, elsősorban az iskolákra gyakorolt befolyás megtartása, — ezek megóvására pedig a vallási kérdés ébrentartása ad hoc alakult pártok által inkább veszélyt hoz, mint biztosítást, különösen hazánkban, ahol ezek a vallási alapon alakult pártok — akkor legalább — semmi kilátást sem nyújtottak arra, hogy valóságos hatalommá nőjjenek. Az én metódusom inkább az volt, hogy a hithű elemek a hagyományos nagy pártok kebelében belül érvényesítsék befolyásukat minden egyházellenes irányzattal szemben. A polgári házasságot nem tekintettem olyan hadüzenetnek vagy kultúrharc bejelentésének, amely a védekezés feltétlen kötelességét előtérbe tolja.

A néppárt szerepe tekintetében igazam is volt, nem is. Igazam annyiban, hogy egészen a legújabb időkig sohasem tudott

bizonyos szűkre szabott területen: dunántúl és felvidéken túl terjeszkedni, bár a közvélemény ítélete vele szemben, főleg minden alkotmányos kérdésben tanúsított kifogástalan magatartása folytán, gyökeresen átalakult. Egymagában tehát, ha nincsenek hithű keresztény és katolikus elemek a többi pártokban is elszórva, sőt vezetőállásokban, semmit sem gátolhatott volna meg. De az bizonyos, hogy a katolicizmus belső megerősödésének, a papság buzgalma ébredésének és ezzel a hitélet mélyítésének nagy szolgálatokat tett. Ma látszólag nagyra nőtt; de abban, ami magát most keresztény kurzusnak nevezi, Zichy Nándor és Molnár János, ha élének, alig ismernének rá arra a néppártra, amelyet ők alapítottak. Egészben véve üdvös volt a vallási és különösen a katolikus érdekek megóvására nézve, hogy alakult egy párt, amely azok védelmét alap gondolatának vallotta; de üdvös volt az is, hogy ez a párt nem szívta fel mindazokat, akik ezeket az érdekeket a szívükön hordták, hanem, hogy egy részük a többi pártokban érvényesítette befolyását. A néppárt alapítójának, Zichy Nándornak, mint a haza egyik legjobb, legnemesebb, legideálisabb lelkű fiának emlékét az egész nemzet kegyelettel őrzi. Épp úgy tisztelettel adózott már életében, és adózott halála után mindenki Molnár János apát puritán egyszerűségének, aki talán túlhajtotta az elvti intranzigenciát és ezzel néha pártjában is egyedül maradt, de mint tiszta és szilárd jellem, közéletünkben ritkította párját.

A politikai térkép tehát akkép alakult, hogy a szabadelvű - pártnak és vele a Wekerle-kormánynak parlamentáris helyzete igen erős volt; ellenben a király ezzel a kormánnyal szemben valóságos averziót érzett, mely az ő miniszterelnök-jelöltjének, Khuen-Héderváry grófnak visszautasítása folytán némileg a pártra is kiterjedt. A Wekerle-kormány helyzetét azonban felfelé súlyosbította még egy körülmény, amely mindenképp becsületére vált, és erről kell még egypár szót mondanom.

1894 március havában, az egyházpolitikai nagy viták előestéjén, halt meg Turinban Kossuth Lajos. Bár nem volt akkor politikai tényező, egy olyan darab história fűződött nevéhez, és a magyar nép lelkében oly mély gyökerekkel birt egyénisége, hogy az aggastyánnak a természet rendje szerint várható halála, amikor bekövetkezett, mélyreható megrendülést idézett elő az egész nemzetben. Történelmi nagysága előtt a kegyelet érzelmében lehullottak a pártok válaszfalai, az egész nemzet őt hallottjának tekintette és hozzá méltó végtisztességben akarta ré-

szesíteni földi maradványait. A képviselőházban is egyértelműség uralkodott e kívánalomra nézve; de — a hivatalos Magyarország a gyászünnepélyen nem vehetett részt. A bűnbánat nélkül kimúlt nagy forradalmárral szemben még a halál sem váltott ki a felsőbb körökben enyhébb hangulatot. Pedig az alkalom szép volt egy nagylelkű gesztusra, mely, anélkül, hogy valamibe kerülne, kiszámíthatlan eredményeket ért volna el. A Wekerle.-kormány mégis, hogy úgy mondjam: a színpalak mögött mindent megtett, hogy Kossuth Lajos hamvainak hazahozatalát és országos díszszel való eltemetését lehetővé tegye. Wekerle termékeny agyvelejében született az a gondolat, hogy a temetést hivatalosan a főváros eszközölje. Ez az ötlet megkerülte a nehézségeket, és mégis mindenki tudta, hogy a főváros mögött az állam áll. Mikor Kossuth földi maradványait hazahozták és a Nemzeti Múzeumban felravatalozták, százezren zarándokoltak oda az ország minden részéből, hogy „Kossuth apánktól“ elbúcsúzzanak. A temetési menet pedig nagyszerűségében mindent felülmúlt, amit tömeg-tüntetések dolgában valaha láttam. Az ország összes törvényhatóságai kisebb-nagyobb küldöttségek által képviseltették magukat; a főváros környékének népe pedig ijesztő tömegekben árasztotta el Budapest utcáit. A magyar nemzet kormányának azonban a nemzet gyászünnepélyétől távol kellett maradnia és a nemzet hadserege a kaszárnyákban volt konszignálva. Még a rendfenntartásban sem volt szabad résztvennie, egyenruhás ember az utcán egyáltalán nem mutathatta magát. Soha kirívóbban nem nyilvánult meg, és soha feleslegebben, nemzet és legfőbb hatalom érzelmi világának ellentétessége. A nemzet lelke történelemmel volt tele, a másik oldalról azonban erre a történelemre az udvari etikett és a bürokratikus kicsinyesség mértékét alkalmazták. Ámde a rend fenntartása ilyen óriási tömegek közt nehéz problémának látszott katonaság nélkül. A fővárosi rendőrség számereje nevetséges aránytalanságban állott a mozgósított százezrek tengerével. Mégis soha teljesebb rend és tisztesség Budapest utcáin nem uralkodott, mint azon az emlékezetes napon. Pár ezer fővárosi polgár és diák jelentkezett önkéntes rendfenntartási szolgálatra; fegyverük egy nemzetiszínű karszalagból állott; hivatásukat csupán kéréssel és udvarias figyelmeztetéssel gyakorolhatták, és mégis mindennütt kifogástalan engedelmességet tapasztaltak. A tömeg önfenyegetése mutatta legjobban, hogy mennyire egy nagy érzés uralma alatt állott mindenki; soha ehhez hasonlót nem láttam.

A nemzet méltányolta a Wekerle-kormány helyzetét és, a lehetőséghez képest, jóindulatú eljárását. De felfelé ezzel is megromlott az állása. Valahogyan felelőssé tették a nagyszerű Kossuth-tüntetésért, amelybe befolyásos körök mindenkép dinasztia-ellenes irányzatot akartak belemagyarázni — pedig ez a nagy fiát gyászoló nemzettől és a gyászünnepen résztvevő tömegektől teljesen távol állott. Csodálatos, hogy mennyire nem tudták, vagy nem akarták a magyar nemzet lélektanát“ megérteni; helyesebben szólva: mennyire nem akarták a nemzetek lélektanának törvényeit elismerni, mihelyt a magyar nemzetről volt szó. Mivel azonban ezek a törvények léteznek és, akár elismerik őket, akár nem, biológiai szükségszerűséggel működnek, kikerülhetlen volt a folytonos, hol lappangó és letagadott, hol akut és nyilvánvaló összeütközés.

Az itt előadott különböző mozzanatok olyan helyzetet idéztek elő a király és a reaktivált Wekerle-kormány közt, amely nem volt sokáig tengethető. A reaktiválást követő hónapokban nem fordult ugyan elő különös incidens, de a király minden alkalommal éreztette minisztereivel ellenszenvét, odáig, hogy gyakran hivatalos előterjesztéseik megtétele végett sem nyerek kihallgatást. Végül 1894. évi december vége felé a kormány a képviselőháznak bejelentette lemondását, azzal az egyszerű indokolással, hogy nem bírja többé a király bizalmát abban a mértékben, amelyet az ország ügyeinek sikeres intézése szempontjából szükségesnek lát. A király a lemondást elfogadta.

IX.

A BÁNFFY-ÉRA — A „NEMZETI PÁRT“ FELOSZLÁSA

A Wekerle-kormány végleges lemondásával kifejezésre jutott válság igen komoly természetű volt, mert a király meghasonlását jelentette azzal a parlamenti többséggel, amely közjogi tekintetben egyedül képviselte az ő politikáját. Már a Wekerle-kormány első lemondása után, nem-hivatalosan, de komoly közvetítő által, tapogatódzások történtek nálam arra nézve, hogy minő feltételek mellett volnék én — és volna a nemzeti párt — hajlandó a hatalom gyakorlásában részt venni. Akkor még a kötelező polgári házasság elejtésének gondolata állt előtérben; a nemzeti párt belügyi programja teljesen érvényesülhetett volna, de katonai követeléseinkből, melyek úgysis elég szerények voltak, csak egy minimális részecske valósulhatott volna meg. Én ezt a — amint mondám — nem-hivatalosan, de mégis elég komoly alakban tett ajánlatot egy, az ügy sürgőssége miatt a hajnali órákban tartott értekezleten a párt vezérkara elé terjesztettem és már akkor is alkalmam volt tapasztalni, hogy mennyire meg volt rendülve a pártnak látszólag szilárd szervezete. Az ajánlat elfogadása mellett szólt Kovács Albert, a nagy tudású és puritán jellemű református pap, egyik legbensőbb hívem; oda látszott hajolni Károlyi Sándor is; de a szűkkörű értekezlet többsége, velem együtt, ragaszkodott a párt elvi alapjainak sértetlenségéhez, és így a közvetítő azt a választ kapta, hogy katonai követelményeink elfogadása nélkül nem vehetünk részt a kormányzatban.

Így tehát, a Khuen-Héderváry kísérlet megghiúsulása után, a király kénytelen-kelletlen reaktiválta a Wekerle-kormányt. De most, annak végleges elejtése után, öfelségének komoly szándéka volt a szabadelvű-párt uralmi monopóliumától szabadulni és új összekötéseket létesíteni, természetesen 67-es alapon, minek folytán csupán a nemzeti párt és a Szapáry-frakció bevonására gondolhatott. Az erre vezető akciót pedig személyesen vette kezébe.

A helyzet ilyen tervek keresztülvitelére elég kedvezőnek látszott. A Szapáry-frakciót, az egyházpolitikai küzdelmek lezajlása után, tulajdonképp már semmi sem választotta el a szabadelvű-párttól; a nemzeti pártnak belső megrendülése pedig nem maradhatott észrevétlen. Az egyházpolitikai reformok hívei a pártban természetesen elégedetlenek voltak és nehezen viselték el a klerikalizmusnak megújult vádját; az ellenkező nézetűek a néppárttal rokonszenveztek. A levegő még telve volt egyházpolitikai atmoszférával, melyben a közjogi aspirációk vonzfr és összetartó ereje ideig-óráig meggyengült. Ez annyira általános volt, hogy még a függetlenségi pártban is beállott a szakadás a Justh- és az Ugron-frakció közt — Irányi Dániel már nem volt az élők közt — pusztán az egyházpolitikai hitvallások szerint. Hogy a nemzeti pártban, melynek közjogi programja a függetlenségi pártnál sokkal gyengébb volt, hasonló külső szakadás nem állott be, az pusztán a kölcsönös egyéni ragaszkodásnak köszönhető, amely a párt vezetőit egymáshoz fűzte. De a régi lelkesedés és önbizalom erősen megfogyatkozott.

Ily helyzetben kísérlete meg maga a király, hogy uralkodói politikájának parlamenti alapjait a 67-es pártok fúziója útján átépítse.

A válság közel három hétig tartott, és csak 1895. évi január 17-én ért véget a Bánffy-kormány kinevezésével, mely a fuzionális gondolatnak megghiúsulását jelentette, öfelsége ugyanis elsősorban ismét gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bánra, az ő személyes bizalmasára gondolt, akit ez alkalommal a szabadelvű-párt nem utasított vissza oly mereven, mint néhány hónap előtt. De mikor ő a fúziót programjába akarta felvenni, a vezérek ez ellen egyértelműleg tiltakoztak; nem ellenezték magát a fúziót, de nem akarták a kormányalakítást ettől függővé tenni. Úgy hiszem azonban, hogy ezt az akadályt el lehetett volna hátrítani, ha a fuzionális gondolat nem ütközött volna a másik oldalon, a miénken, legyőzhetlen nehézségekbe, azaz olyanokba,

melyek őfelsége gondolkozása szerint legyőzhetlenek voltak. Január első hetében ugyanis a válsággal kapcsolatos kihallgatások folytán én és Horánszky Nándor barátom is őfelsége elé kerültünk.

Ez volt leghosszabb és talán legérdekesebb beszélgetésem Ferenc József királlyal. Egy és háromnegyed óráig tartott magánál őfelsége és soha hasonló nyíltsággal nem tárta fel előttem, hogy úgy mondjam: lelkiállapotát, mint akkor. Szinte kért, hogy szabadítsam őt fel a szabadelvű-párt nyüge alól, amelyről a legmélyebb elkeseredéssel beszélt. Bizonyos, hogy ebben az elkeseredésben nagyrésze volt a pillanatnyi hangulatnak, melyet az egyházpolitikai kérdésekben reá gyakorolt kényszer idézett elő lelkében. De olyan Ítéletek is hangzottak el a szabadelvű-párt egész politikai habitusáról, melyek állandó megfigyelésen alapultak, és amelyeknél keményebbeket ellenzéki ajkáról sem hallottam.

Őfelsége felszólítására kimerítő előadásban ismertettem azt a politikát, melynek követését ajánlom, kitérve természetesen a közjogi és katonai követelményeinkre is. őfelsége a szokott figyelemmel, gyakran jegyezgetve, hallgatta végig hosszú előadásomat és azután nagy precízióval és mindenre kiterjedő teljességgel tette meg rá észrevételeit, melyek abban csúcsondottak ki, hogy a belügyi politika tekintetében a legbensőbb egyetértésben érzi magát velem; „amit ön a belügyi kérdésekről mondott, — így szólt, — szívemből van elmondva“ — de viszont közjogi és különösen katonai követelményeinkre nézve indokoltan kifejtette, hogy azokat semmiképp sem fogadhatja el. „Clara pacta boni amici, — így szólt a király, — vegye tudomásul, hogy ezekkel a követelményekkel soha, míg élek, megbarátkozni nem fogok.“ Böven és igen erős érveléssel fejtette ki a hadsereg egységéhez való intranzigens ragaszkodásának indokait és végül arra kért, hogy ejtsek el mindent, amit e részben kívánok, hogy ezzel lehetővé tegyem az egyebekben való együttműködést.

Soha — se előbb, se utóbb — Ferenc Józsefnél hasonló közvetlenséget és melegséget nem tapasztaltam. Szinte drámai erővel hatott reám ez a négy szemközti jelenet. Világos volt, hogy abban az órában alternatíva előtt állottam: vagy végleg megnyerem az uralkodó bizalmát (melynek kezdete közléseinek leplezetlen őszinteségében volt felismerhető), vagy pedig, ha őt most, amint ő a dolgot magában formulálni fogja: cserben hagyom, végleges elhidegülés áll be. Én azonban mégis úgy érez-

tem, hogy magasabb szempont az, amely nemzeti követelményeim fenntartását teszi kötelességemmé, mert ezek, bármily tökéletlenül lettek légyen formulázva, egy nagy gondolatot rejtettek magukban, a nemzeti élet teljességének gondolatát, különösen pedig azt az igazságot, hogy nem lehet „nemzet“ az, amelynek nemzeti jellegű védereje nincs. Ezt a gondolatot 67-es alapon egyedül én képviseltem és, abban a pillanatban, amelyben az összes lehetőségek lelki szemein előtt elvonultak, amelyben minden következményt, egyebek közt a pártommal való meghasonlás lehetőségét is, hirtelen át kellett gondolnom, nem éreztem habozást, hanem egész nyíltsággal feltártam öfelségének, hogy bármennyire óhajtanék segítségére lenni, azoknak a lemondásoknak az árán, amelyeket ő követel, arra nem vállalkozhatom; mert nemcsak politikai becsületem van kötve nemzeti követelményeimhez, de a nemzeti élet nyugodt fejlődése is, különösen pedig az öfelsége által felpanaszolt erkölcsi bajok megszüntetése, melyek mind egy forrásból erednek, t. i. abból, hogy az alkotmányos formák megtartása miatt a nemzeti akarat látzatával kell felruházni olyan politikát, melyet a nemzet nem akarhat, tehát erőszakkal és korrupcióval kell dolgozni. Akkor pedig sem a király, sem a nemzet nem nyerne azzal semmit, ha ezt, mások helyett, én csinálnám.

Ezzel véget ért a kihallgatás, öfelsége, annál a páratlan önuralomnál fogva, amellyel uralkodói méltóságát mindenkor megóvta, a nehezteled minden külső jele nélkül bocsátott el. Nem is érezte velem soha a csalódást, melyet neki okozni kénytelen voltam; de annyit később báró Bánffy Dezsőtől hallottam, hogy Horánszky Nándor kihallgatásától sokkal kedvezőbb benyomást nyert, mint az enyémtől, aminek meg is voltak a következményei.

A fúzió eszméjére alapított Khuen-Héderváry megbízás ekkép meghiúsulván — a közönség előtt csupán a szabadelvűpárt ellenszenvé szerepelt, mint a meghiúsulás oka, — csak egy lehetőség maradt: báró Bánffy Dezső miniszterelnöksége.

Báró Bánffy Dezső egyéniségével már előbb kellett volna foglalkoznom, mert ezen az országgyűlésen ő foglalta el a képviselőház elnöki székét. A Szapáry-kormány a téli választások után „erélyes“ politikára készülvén, erőskezü elnököt kívánt és erre Szolnok-Doboka vármegyének erőszakos igazgatásáról híressé vált főispánját, az akkor először képviselői mandátumot nyert Bánffy Dezső bárót szemelte ki, aki azonban ezt a tisztsé-

get, az első időkben néha megnyilvánuló járatlanság leküzdése után, se jobban, se rosszabbul nem viselte, mint legtöbb elődje és utóda; de viszont felhasználta politikai összeköttetéseinek kibővítésére, elannyira, hogy a Wekerle-válság kitörésekor mint miniszterelnök-jelölt tekintetbe jöhetett.

Ennél többet nem lehetett akkor mondani; mint vezető államférfiut kevesen vették komolyan és, mikor csakugyan kineveztetett miniszterelnökké, majdnem mindenki rövid lejáratú epizódnak tartotta miniszterségét, éppen arra valónak, hogy időközben „valami kiforrhassa magát“. De Bánffy maga nem így gondolkozott és azok, akik őt kevésbe vették, határozottan tévedtek. Nagy akaraterő lakott benne és Erdély küzdelmes politikai történetének egész ravaszági hagyatéka. Nemzeti érzése izzó volt, de abban a mederben folyt le, amely a közjogi téren a királyi akarat előtt való meghajlás árán iparkodott szabad kezét nyerni a nemzetiségekkel szemben. Ennek a félszeg nemzeti politikának Bánffy Dezső volt akkor legtipikusabb megszemélyesítője; hangsúlyozom: *akkor*, mert későbbi fejlődése más irányt vett. Minisztériuma megalakításában is szerencsés keze volt, mert általános szkepticizmussal fogadott kabinetjének három olyan tagja volt, aki tárcájában kiváló alkotásokat létesített és elsőrendű politikai tényezővé vált: Lukács László pénzügyminiszter, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi és Darányi Ignác földművelésügyi miniszter. Azt a nagyon ügyes sakkhuzást is megcsinálta az új miniszterelnök, hogy a képviselőház általa elhagyott elnöki székébe Szilágyi Dezsőt ültette és ezzel a netán frondórkódásra hajlandó szabadelvű-párti vezérférfiak közül a legveszedelmesebbet semlegesítette. De ügyeskedése kormányzatának mindjárt elején pártunkkal is próbálkozott. Meghiúsulván ugyanis a fúzió, Bánffy a megbontást kísérte meg és egész suttymban a nemzeti párt egyik legrokonszenvesebb és legtiszteltebb — de az utóbbi események által elkedvetlenedett tagjának, — Ernuszt Kelemennek, miniszteri tárcát ajánlott fel. Ernuszt ezt természetesen visszautasította és a történekről a nemzeti párt értekezletén beszámolt. Elmondta, hogy a párt háta mögött semmiféle politikai összeköttetésre nem kapható, de egyúttal elég világosan átértette, hogy a 67-es pártok egyesülését igenis kívánatosnak tartja. A párt e nagyon kedves tagjának lojalitása iránt teljes elismerését fejezte ki, a fuzionális epilogra pedig nem történt megjegyzés; de világos volt előttem, hogy ennek is erős visszhangja volt sokaknál.

Ámde Bánffy Dezső nem volt az az ember, aki könnyen engedett. Február 22-én Hornyánszkyt és engem forma szerint fuzionális megbeszélésekre hívott meg, melyek 25-ig folytak és, mivel az ő részéről is a katonai követelményekről való teljes lemondás volt az első feltétel, eredménytelenül végződtek. A párt, mikor neki erről referáltunk, egyhangú helyesléssel vette tudomásul eljárásunkat. De március elején, a képviselőház nyílt ülésén, a költségvetési appropriáció vitájánál, újabb fuzionálási rohamot kellett kiállanunk, melynek intézésében, a legbecsületesebb szándékkal, gróf Csáky Albin és gróf Szapáry Gyula is résztvettek, fejtegetvén, hogy sokkal nagyobb érdekek fűződnek a 67-es elemek egyesüléséhez, mint azokhoz a mi nemzeti követelményeinkhez, melyek az egyesülésnek útjában állottak. Én ezt az alkalmat felhasználtam, hogy a kérdéssel a nyilvánosság előtt végleg leszámoljak. Március 7-én tartottam egyik' leghosszabb és — barát és ellenfél egyhangú tanúsága szerint — retorikai szempontból leghatásosabb beszédemet. Mivel ez a beszéd akkori politikám igazolását oly formában adja elő, amelynél jobbat ma sem tudnék találni, ideiktatom annak erre a tárgyra vonatkozó részét:

„Nem áll az, hogy a mi nemzeti politikánk összessége akár a magyar katonai akadémiában, akár a magyar katonai oktatásban nyerne kifejezést. Valóban nem is fér talán össze az előadói szék komolyságával, hogy onnan politikai ellenfelekkel ily tréfa alapján küzdjenek, amely a zsurnalisztikái használatra megengedhető talán, de komoly parlamenti vitában meg nem állhat! Ama beszéd után, melyet Kovács Albert tisztelt barátom mondott s amelyben pártprogramunk nemzeti tartalmát minden irányban kifejtette, nekem e téren kevés mondani valóm van. Én a nemzeti politikát kezdettől fogva mindig úgy jellemeztem, hogy a nemzeti politika nevét csak oly politika érdemli meg, mely a nemzeti gondolatot a közélet minden nyilvánulásába beleviszi. Az olyan politika, amely tilalomfát lát a közélet egyes, bármily fontos és bármily kényes nyilvánulása előtt, az olyan politika nem nemzeti politika, legkevésbé pedig az a politika, amely azt a tilalomfát éppen a katonai intézményekben látja. Méltóztassanak meggondolni, ez oly szempont, amely talán az 1868-iki törvényhozás előtt nem állhatott azzal a világossággal, amellyel mi azt látjuk: hiszen a legnagyobb bölcsesség, a legnagyobb előrelátás is rá volt szorulva a tapasztalás tanúságaira. Az 1868-iki törvényhozók pl. a nemzetiségi ügy fejlődését illetőleg nemes és szép illúziókban éltek, amelyeket a tapasztalás, sajnos, nem igazol, talán nagyrészt azoknak hibáiból, akik illetéktelenül és avatlatlanul kezükbe vették

1875-ben az 1867-iki államférfiak örökét. A nemzetiségi kérdést, ennek elfajulását 1868-ban nem látták oly világosan, tehát az ellenszerek ama komplexumát sem láthatták, amellyel rendelkezünk kell. És nincs hatalmasabb nevelő-eszköz, nincs hatalmasabb egységesítő eszköz, mint a katonai szolgálat, mint a hadsereg. Ha a hadsereg nálunk nem nevel jó magyar állampolgárokat, akkor a többi intézmények, melyek erre a célra vannak berendezve, mindig csak félmunkát fognak végezni. És hogy a hadsereg nálunk jó magyar állampolgárokat nevelhessen, arra az a lépés, amelyet létező törvényeink keretében minden rázkódtatás nélkül megtehetünk, abban áll, hogy oly tisztikart létesítsünk, mely, maga is nemzeti szellemtől lévén áthatva, a hadsereg alárendeltjei szellemére ily irányban gyakoroljon befolyást.

Sokkal mélyebb gyökerekkel bír tehát az a küzdelem, mely köztünk e téren foly. Itten tulajdonkép a magyar nemzeti szellem és az osztrák összbirodalmi szellem küzd egymással. Mi igenis a közös hadsereget fenntartani kívánjuk, ennek egységes szervezetét, vezényleti és taktikai egységét; de épp úgy, mint az 1868-iki törvényhozók nem, mi sem tartjuk ezzel a szervezeti egységgel s a katonai szellemnek ezzel az egyöntetűségével ellentétben állónak azt, hogy a hadsereg magyar csapataiban a magyar nemzeti szellem bent legyen, képviselve tisztjei, képviselve vezetői által és ezáltal terjesztve a nép százezrei és milliói közt, akik mindnyájan a hadseregen mennek keresztül és akiknek itten nyert impresziói kihatnak egész életükre, egész állampolgári gondolkodásukra.

Az az ellenkező felfogás, amely ily követelményektől elzárkózik, akár szándékosan, akár nem, azon a mélyebb gondolaton alapul, azon az igenis politikai gondolaton, hogy a hadsereg legyen az osztrák összbirodalmi szellemnek nevelő-intézete és tulajdonképen, midőn e követelmények körül foly a harc, a körül foly a harc, vájjon nemzeti existenciánk ki legyen-e egészítve ama leghatalmasabb erők egyikének beillesztése által, amely egyáltalában nemzeti egységet, nemzeti szellemet előidézni képes, vagy pedig ez a hatalmas erő nálunk, a különben intézményeinkből kiküszöbölt, de alattomban minket még mindig kísértgető osztrák összbirodalmi szellemnek terjesztője legyen-e.

De hiszen ez csak részlet, gyakorlatilag a legfontosabb részlet, de mégis csak részlet, mert a mi programmunk kitérjed mindenre, ami szükséges avégett, hogy a 67-iki kiegyezés valósággyá váljék. Ha nem ismerem el azt, amit Tisza István tisztelt képviselőtársam mondott, hogy tudniillik a kiegyezés nem csupán törvény, hanem politika, viszont azt a tételt állítom ezzel szemben, hogy a kiegyezés nem csupán egyes intézkedéseknek sokasága, hanem egyszersmind egy nagy közjogi alaptételnek megvalósítása. Ezt pedig én nem magya-

rázom bele, hanem ez benne van magában a törvényben, benne van a törvénynek praambulumban.

A 67-iki kiegyezés csak a *pragmatica-sanctio* kettős alapgondolatának formulázása, mely alapgondolatok egyike igenis az, hogy öfelségének többi országai és Magyarország. addig, míg a trónöröklés rendje szerint a trónra hivatott dinasztianak tagjai uralkodnak, elválaszthatatlanul birtoklandók, tehát egymásnak védelemmel tartoznak; a másik alapgondolata pedig az, hogy Magyarország önálló nemzet, önálló állam, mely önálló nemzeti és önálló állami létének minden életnyilvánulásában kifejezésre kell jutnia. Kifejezésre kell jutnia a közös intézmények megjelenésében, a külföldi képviseletben; kifejezésre kell jutnia a magyar koronának külső megjelenésében; kifejezésre kell tehát jutnia a hadsereg nevelésében is, mely az ország jogai között fenn van tartva, mint minden, ami a hadsereg időnkint való kiegészítésére vonatkozik.

Ezek a mi követeléseink, melyek Magyarországnak ki felé való nemzeti önállóságát és fényét képviselik s melyeknek kiegészítése az a belpolitika, melyet hasonló gondolat vezérel s melyet Kovács Albert tisztelt képviselőtársam oly helyesen és oly fényesen festett le a Ház előtt. Ez együttvéve alkotja azt a nemzeti politikát, melynek egyetlenegy részlete sem panacea önmagában, melynek azonban minden részlete annyira fontos, hogy ha bármelyikét abból kitorjűk, a nemzeti politikának csak fragmentumait, de nem nemzeti politikát találunk. Nem az egyes panaceák, nem az egyik programmpont külön, sem a másik programmpont külön; sem a közjogi jogosítványok érvényesítése külön; sem az anyagi bajok gondozása külön; sem a kulturális politika külön; hanem mindez együttvéve. A közjognak a maga integritásában való fenntartása és érvényesítése, hol érvényesítve nincs; az ország anyagi erejének erősítése a súlyos válságok közt, minden erőnkben álló eszközzel; az ország és a társadalom békéjének helyreállítása, a nemzeti kultúra keresztülvitele. ameddig lehet, sima, de mikor kell, drasztikus eszközökkel is: ez együttvéve, ez egymást támogatva, ez az egységesítő gondolat. Nem mi vagyunk tehát azok, kik a nemzeti politika gondolatát összezsugorítjuk egy eltörpülő kicsinységgé, mely imponálni nem képes. Ha most ismét visszatartással akarnék élni, de nem akarok többé, az önök múlt politikájára fordíthatnám vissza azt a vádat, hogy egész presztízűket, egész politikai tartalmukat, mindazt, amivel a nemzetnek imponálni akarnak, egy aránylag nagyon kicsi pontban keresik. Mi minden ily panaceát, minden ily egységesítő eszmét, mint kiszakított, külön eszmét visszautasítunk; mi csak a gondolatok ama komplexumában, melynek neve nemzeti politika, találjuk az az egységesítő momentumot, mely a jelen pillanat sajnálatos szétziláltságában minket kiszabadíthat és összetömöríthet.

Ehhez a politikához és annak minden részéhez én magamat kötve érzem, egész egzisztenciámmal, egész politikai jellememmel. Én e mellett a politika mellett harcolni fogok még inkább, mint valaha, mert inkább, mint valaha vagyok meggyőződve annak helyességéről. De ha valamikor megtörténék az, hogy engem tévedésről győznének meg; ha valamikor magam is belátom, hogy helytelen irányban vezettem a közvélemény ama részét, mely engem követ: akkor, tisztelt képviselőház, ismerném kötelességemet. Akkor nem tartanám hivatásomnak, hogy most már én képviseljem az ellenkező politikát: hanem akkor azt tartanám kötelességemnek, hogy miután politikai céljaim kitűzésében s a nemzetnek megkísérlett vezetésében tévedtem, álljak félre és ne igényeljem többé a vezető szerepét.

És, tisztelt képviselőház, midőn én ehhez az állásponhoz és a közélet erkölcsi felelősségének e felfogásához ragaszkodom, akkor azt követem, amit Angliának egyik legnagyobb szónoka, John Brigiit, ekkép fejezett ki: Azon fáradtam, hogy kifejtsek és fenntartsak oly törvényeket, melyek, habár nem is hirdettek ki Sinai hegyének mennydörgései között, mégis Istennek törvényei és mégis arra vannak rendeltetve, hogy a nemzeteknek biztossága és fejlődése rajtuk alapuljon.^{4*} A hatás az én pártomban és az egész ellenzéken tényleg elementáris volt. Egy időre azt hihettem, hogy feléledt benne a régi lelkesedés és önbizalom — de csak egy időre, amint a következmények mutatni fogják.

Nem szándékozom a Bánffy-érának, amely 1899 február haváig tartott, összes kisebb-nagyobb eseményeit részletesen előadni, csupán azokra a főbb mozzanatokra szorítokozom, amelyek a mii céljának szempontjából különös fontosságúak. És itt meg kell emlékezni egy incidensről, amely az akkori hangulatra rendkívül jellemző, és amely további fejleményeiben külügyeink vezetését is kiváló módon befolyásolta.

1895 április havára esik az összeütközés Agliardi pápai nunciussal, és ebből folyólag gróf Kálnoky Gusztáv külügyminiszterrel, mely az utóbbinak váratlan bukásához vezetett. Agliardi nuncius ugyanis, aki nemrég foglalta el helyét, mint a pápa nagykövete az osztrák-magyar monarchiában, látogatást tett Esztergomban a hercegprimásnál, onnan eljött Budapestre is, ahol a katolikus világ őt fényes fogadtatásban részesítette. Mindez a kormány tudtával és beleegyezésével történt. De azután, mint előrelátható volt, az üdvözlő beszédek, a hírlapi interview-k hemzsegték az egyházpolitikai reformokra való célzásoktól és a nuncius is tett azokra olyan megjegyzéseket, ame-

lyeket, tekintettel diplomáciai állására, talán jobb lett volna melőzni, és amelyeket a még mindig nagyon ideges liberális közvélemény Magyarország belügyeibe való illetéktelen beavatkozásnak minősített. Bánffy a külügyminisztériumot felkérte, hogy a Szentszéktől elégtételt kérjen. Kálnoky elismerte, hogy a nuncius nem járt el tapintatosan, de mielőtt Rómában eljárna, bővebb felvilágosításokat kívánt. Eközben egy szabadelvű-párti képviselő ez ügyben interpellált, és Bánffy meglehetősen harcias hangú válaszában már megtörténtnek mondta azokat a diplomáciai lépéseket a római Szentszéknél, melyeket Kálnoky feltételesen kilátásba helyezett. Ezzel tagadhatatlanul túllőtt a célon; de Kálnoky, ennél a higgadt és a végső finomságig kiművelt állam férfiúnál érthetetlen módon, ráduplázott a magyar miniszterelnök hibájára egy nyilvánvalóan sugalmazott félhivatalos közlemény által, melyben Bánffyt nemcsak meghazudtolta, hanem „a diplomáciai szokásokban való járatlanságát“ korholta. Bánffy egy újabb interpellációra adott válaszban élesen replikázott.

Mindenki előtt világos volt, hogy a két férfiú nem működhetik többé együtt; bármennyire is irtózott a császár- király minden személyváltozástól, bármennyire is iparkodott tehát a szakadékot betömni, nemsokára be kellett látnia, hogy kettőjük közt választania kell. Az áldozat pedig Kálnoky lett, nem mintha ő képviselte volna a csekélyebb értéket, vagy mintha kevésbé birta volna az uralkodó bizalmát, — ennek épp ellenkezőjét bizvást állíthatjuk, — hanem, mert a helyzet nem engedte egy újabb magyar miniszterválságnak előidézését. A mélyebb belátásuk fájlalták Kálnoky távozását a külügyek vezetésétől, melyben nehéz körülmények közt rendkívül nagy okosságot, nyugodt hidegvért és ügyességet mutatott.

De a nagyközönség előtt ez a „diadal“ egy közös miniszter fölött, aki még hozzá nem állott magyar-barát hirben (bár senki sem lobbanthatta szemére a legkisebb inkorrektiséget sem Magyarországgal szemben), no meg aztán egy pápai nuncius és a „klerikalizmus kísértő réme“ fölött, nagyon emelte Bánffy tekintélyét. Ehhez járult az a tagadhatatlan siker, melyet kormánya az egyházpolitikai törvények váratlanul sima végrehajtásában aratott, továbbá néhány erőteljes — talán túlságosan erőteljes — intézkedés a nemeztiségi pártok izgatóival szemben, mely az átlag-közvélemény szájaíze szerint volt. Tény, hogy azt a lekicsinylést, mely a Bánffy-kabinet kormányralépését fogadta,

egy bizonyos megbecsülés váltotta fel, és hogy helyzete lefele úgy, mint fölfelé, kétségtelenül megerősödött. A továbbiakban látni fogjuk, miként fejlődött ez a megbecsülés túlbecsüléssé, mindenekelőtt magának a miniszterelnöknek saját lelkületében, de az udvarnál is, és miként ragadta el őt, úgy, mint előzőleg — amit egy korábbi fejezetben elmondtam — Tisza Kálmánt. lehetetlen dolgok megkísérlésébe és ezzel a bukásba.

Kálnoky utóda a külügyminisztériumban Goluchowski Agenor gróf, bukaresti követ lett, egy szűkebb hazájában nagy összeköttetésekkel bíró lengyel főúr, józan felfogású, biztos kezű, minden kockázatos lépéstől visszariadó, tapasztalt diplomata, aki lengyel létére következetesen, és nem siker nélkül, Oroszországhoz való viszonyunk javításán fáradozott, hogy ezzel az egyetlen fenyegető háborús veszélyt a monarchiától elhárítsa. Lesz alkalmunk még ebben vagy a következő kötetben ezzel a nem eléggé méltányolt államférfiúval találkozunk. Ne már itt meg kívánom mondani, hogy az a magyar közvélemény, melyet elfogult orosz-ellenességgel szoktak vádolni, és annak képviselői, pártkülönbség nélkül, teljes megértéssel fogadták és támogatták Goluchowskinak törekvéseit. Midőn később, a műrzségi fejedelmi találkozás eredményeképp, valóságos megállapodások jöttek létre Oroszországgal, a magyar delegáció azok bejelentését egyhangú helyesléssel fogadta. „Milyen csodálatos látvány — írta nekem akkor egy kiváló diplomata barátom — egy *lengyel* miniszter, kit a magyar delegáció ünnepel, mert Oroszországgal megállapodásra jutott.“ A látvány csak olyanok szemében lehet csodálatos, akik teljesen félreismerték a magyar közvéleménynek mindenkor békés alaphangulatát; az úgynevezett, „orosz ellenesség“ is, amikor felbukkant, kizárólag defenzív természetű volt, az orosz hódítási politikával felidézett aggodalmak kifejezése, de korántsem, „revanche pour Világos“, vagy efféle érzelmi politika folyamánya.

Az Agliardi-ügy lebonyolításával körülbelül egyidejűleg, 1895 április havában történt meg Kossuth Lajos idősebb fiának, Kossuth Ferencnek visszatérése a magyar hazába és képviselővé választása a zalamegyei tapolcai kerületben. A közvélemény egy része aggodalommal, másik része nagy reményekkel üdvözölte ezt az eseményt. Kossuth Lajos temetése alkalmából Ferenc az eléje járuló küldöttségek egynémelyikének olyan beszédeket tartott, amelyek némileg úgy hangoztak, mint az 1849. évi Kossuth Lajos örökségének vállalása. Emlékszem, hogy akkor

Károlyi István barátommal vacsorára hívtuk Kossuth Ferencet, hogy őt lebeszéljük minden forradalmi szerepléstől, mint amely az ország érdekével ellenkeznek. Visszatekintőleg, az ő egyéniségének teljes felismerése után, szinte komikusnak tűnik fel ez az erőlködés. Soha kevésbé forradalmáregyéniség nem szerepelt a magyar közéletben, mint Kossuth Ferenc. Ellenben nyertünk vele egy nagyműveltségű, okos, józan ítéletű államférfiúi, aki minden utógondolat nélkül a perszonál-unió, tehát a *pragmatica sanctio* alapján állott és, amikor a függetlenségi párt vezetését átvette, a pártot minden szélsőségtől gondosan visszatartotta. Hiányzott benne az energia, hogy jobb belátását a szélsőséges és meggondolatlan elemek izgatásaival szemben mindenkor keresztülvigye. Mikor később elmondandó körülmények közt őfelsége minisztere lett, főleg azt tekintette feladatának; hogy a nevéhez fűződő bizalmatlanságot eloszlassa, és az neki a túlságig sikerült. Bécsben nem félték tőle, pedig bizonyos pontig ezt a félelmet fenn kellett volna tartani. Igaz, hogy itt nehéz volt a közéletet megtalálni. Kossuth Ferenc a függetlenségi párt liberális árnyalatához csatlakozott és nemsokára — de nem mindjárt — annak vezére lett. Én csak jóval később léptem vele szoros személyi viszonyba, mely igen meleg barátsággá fejlődött. Kevés olyan jószívű és nemesen érző embert ismertem, mint amilyen ő volt.

1895 nyarára esik első szereplésem az interparlamentáris béke-unióban, amely közpályámnak annyira fontos része lett, hogy arra már itt kissé bővebben kell kiterjeszkednem.

Az interparlamentáris unió, vagyis: a művelt nemzetek parlamenti tagjainak uniója és időnkinti együttes tanácskozása a béke fenntartásának érdekében, az angol Randái Cremer és a francia Passy kezdeményezésére már 1890-ben létrejött és lassankint még több és több nemzet csatlakozásával egy laza szerkezetű világ-parlamentté bővült ki. Tulajdonképp nem is volt szerkezete, mert minden parlamenti tag pusztán jelentkezés alapján saját nemzeti csoportjának és ezzel az unióknak is tagjává lett. A közgyűléseken pusztán az innen vagy onnan érkező tagok számától függött, hogy az egyes nemzetek milyen arányban vannak képviselve; a határozatok mindazonáltal a jelenlevők szavazattöbbségével hozattak. Egyedül az állandó tanácsban volt megállapítva minden nemzeti csoportnak két-két tag által való képviselése. Mindazonáltal ezek a gyűlések bizonyos erkölcsi súllyal bírtak, mely évről-évre növekedett. A kor-

mányok számoltak velük és annak az-oroszának államfői is, amelyekben a közgyűlés ülésezett, valamely alakban mindig kimutatták irántuk való érdeklődésüket és rokonszenvüket-1895-ig Magyarországot csak egy-két tényleges vagy volt parlamenti tag képviselte a közgyűléseken; köztük állandóan jelen volt Pázmándy Dénes. Nemsokára azonban kidomborodott hogy az interparlamentáris unió reánk nézve nem csupán a béke-eszmény szempontjából bír fontossággal. Azok a nemzetek ugyanis, amelyeknek nálunk fajrokonai voltak, és amelyek ezek közt államellenes izgatásokat szítottak, különösen a románok, az interparlamentáris konferenciákat arra használták feU hogy Magyarország ellen izgassanak, és — a nemzetiségeknek állítólagos elnyomását a háború veszélyét előidéző okok közf sorozván — ezen a címen a mi nemzetiségi kérdésünket a konferenciák napirendjébe becsempésszék. Azok a férfiak, akik hazánkat az előző konferenciákon képviselték, derekasan és sikeresen küzdöttek ez ellen a taktika ellen. Az 1895 szeptember havában Brüsszelbe összehívott konferencián azonban tanácsosnak látszott a magyar küldöttség megerősítése, mert kapcsolatosan a magyar állam millennáris ünnepélyével, Budapestre akartuk meghívni az 1896-ban tartandó legközelebbi konferenciát, és e meghívás körül nagy csata kifejlődését vártuk. Tudvalevő dolog volt ugyanis, hogy román részről annak elfogadását ellenezni fogják, és az ellenzés indokolásaképen fel voltak tálalhatók az összes nemzetiségi gravamenek, még pedig oly módon, hogy megvitatasukat megtiltani alig lehetett volna, mert ebben az összefüggésben csakugyan a konferencia elé tartozhattak. Az igazságszeretet kötelességemmé teszi annak megállapítását, hogy Bánffy miniszterelnök volt az, aki a politikai élet összes tényezőinek figyelmét, pártkülönbség nélkül, erre a helyzetre felhívta, és minket egy erőteljes, számban is jelentékeny és tevékeny magyar csoport megalakítására buzdított, különös súlyt fektetve azokra, akiket idegen összeköttetéseik és nyelvismereteik erre a küldetésre kiválóan képesítettek. Így lettem én is a magyar csoport tagja, később annak elnöke és az interparlamentáris unió működésének egyik nem jelentéktelen tényezője. Brüsszelbe Jókai Mór is eljött velem és ott igen szép francia beszédet mondott. Feladatunkat, minden nehézség ellenére fényes sikerrel oldottuk meg. Budapest a következő évi konferencia székhelyeül, valamennyi szavazattal öt ellen, elfogadtatott

és a nemzetiségi kérdés becsempészésének kísérletei ettől kezdve teljesen megszűntek. így indultam meg többnyelvű szónoki pályámon, mely sikerekben nem volt szegény; így jutottam és melegegtem mindinkább bele a nemzetközi béke-mozgalomba; így szőttem becses külföldi összeköttetéseket a földgömb minden részén, melyeket hazám jó hírnevének és erkölcsi presztízsének érdekében gyümölcsöztetni iparkodtam. Közpályámnak ez a tevékenység fontos alkotórészévé vált, melyre még többször lesz alkalmam visszatérni. Azon férfiak sorából, akikkel az interparlamentáris unió révén összeköttetésbe jutottam, legyen elég itt a következőket megneveznem: Mr. Philip Stanhope (később Lord Weardale), Mr. (később Lord) Bryce, az amerikai alkotmányról írt híres munka szerzője Angliából, akikkel igen meleg baráti viszonyt szőttem; D'Estournelles de Constant, Labiche, Léon Bourgeois, Hanotaux, Deschanel (a későbbi köztársasági elnök) Franciaországból; Bernaert, Descamps, Houseaux de la Haye, Vanderwilde Belgiából; Van Houten Hollandiából és nagyszámú amerikai kiváló férfiú, akikről még lesz alkalmam szólni, köztük Rooseveltt és Bryan. Magának az uniónak munkáját, a béke-mozgalom siralmas összeomlásának dacára, nem szabad lenézni; a későbbi hágai diplomáciai konferenciák tulajdonképp az unió konferenciái által előkészített anyagot dolgozták föl; így például a nemzetközi bíróság tervezetét az épp előbb említett brüsszeli interparlamentáris konferencia dolgozta ki és Hágában ezt — némely módosítással — egyszerűen elfogadták.

Visszatérve a belügyi helyzet fejlődésére és annak különösen engem érdeklő mozzanataira, meg kéli állapítanom, hogy ugyanakkor a nemzeti párt belső életében is bizonyos új fellendülés volt észlelhető. Sikeres parlamenti csatározások, melyekben az új miniszterelnök nem játszott valami ragyogó szerepet, ismét emelték a párt önérzetét. 1895 augusztus vagy szeptember havában, Beöthy Ákos barátom képviselői beszámolója alkalmából, Kassán, a Rákóczi-emlékek által megszentelt e rokonszenves felvidéki metropolisban, fényes pártgyűlésünk volt, melyen az összes szomszéd megyék résztvettek, és amely egész lefolyásában a nemzeti párt fénykorának benyomásait újította meg. Valóban azt hittem, hogy túl vagyunk azon a politikai spleen-en, amely az egyházpolitikai éra végén a nemzeti párton erőt vett. Engem személyesen a Kassán egybegyűlt nagyszámú és fényes közönség elhalmozott a bizalom és ragaszkodás jelei-

vel. összevetve az interparlamentáris konferencián elért sikerekkel, ezek a jelenségek valóban azt a látszatot keltették, hogy politikai hatalmi pozícióm ismét a régi lett.

De én már akkor éreztem — és a következmények meg is mutatták — hogy ez csak látszat volt. Azokat, akik lelkük mélyéből hibáztatták a hatalomrajutás alkalmának elmulasztását és a nemzeti követelményeink feláldozásával történő fúzió merev visszautasítását, csupán a személyes ragaszkodás és hűség tartotta a párt kötelékében. A világ előtt teljes volt az egyetértés, de a benső hit sokaknál fogytán volt; akik pedig így éreztek, azok sorában nem kisebb emberek voltak, mint p. o. Károlyi Sándor és Kovács Albert. Már Horánszky Nándornál is tapasztaltam bizonyos unottságot, de ez csupán a legbizalmasabb magánérinkezésben jutott kifejezésre; kifelé hűségesen osztozott velem a párt vezetésében és a következő évi választásokat a régi eréllyel és páratlan munkaképességgel intézte.

1895 végén már a következő évre kitűzött millenáris' ünnep előkészítése foglalta el a kedélyeket. Engem is annyira megkapott annak az ünnepnek nagyszerű eszméje, hogy karácsony napján a párt hírlapi orgánumban, a „Nemzeti Újság“-ban cikket tettem közzé, amelyben a milleniumi ünnep idejére a pártok közt fegyverszünetet indítványoztam, azzal a feltétellel, hogy a kormányzati szellemből a pártosság kiküszöböltessék és, a választások tisztaságának és szabadságának törvényes biztosítása által, a pártok küzdelméből a méregfog kihuzassék. Bánffy újévi beszédében sietett ezt az ajánlatot elvben elfogadni, de az ellenzéki pártok körében a hatás igen vegyes volt. Én mindazonáltal ragaszkodtam eszmémhez és a képviselőházban önálló indítvány alakjában kifejtettem azokat a biztosítékokat, amelyeket a fent jelzett célok elérése tekintetében kívántam. Ezek főbbjei voltak: a közigazgatási bíráskodás létesítése (ami megtörtént), a tisztviselők fegyelmi jogának és egyáltalán szolgálati pragmatikájának megállapítása (ami mai napig sem valósult meg), szigorú törvényes intézkedések a választási korrupció, a hivatalos presszió és a választási elnökök visszaélései ellen. Ez utóbbi követelmények egy része a Kúria választási bíráskodásáról szóló törvényben megtestesülést nyert, de, amint a következmények megmutatták, csak papíron. Ez az egész törvény, mely, bár a Bánffy-kormány idejében alkotott meg, Szilágyi Dezső műve volt és az ő nagy, de néha túl-

szubtilis elméjének bélyegét hordta magán, a gyakorlatban azonban teljesen csütörtököt mondott.

Szilágyi sokáig ellenezte a választási bíraskodásnak a rendes bíróságokra való ruházását. Egyrészt a parlament szuverenitását, másrészt a bíróság tekintélyét féltette attól, ha ilyen, politikai természetű kontroverziák ez utóbbi hatáskörébe utaltatnak. Mikor végre nem zárkozhatott többé el attól a — különben általános — tapasztalástól, hogy politikai testületek, melyekben a pártok a hatalom birtokáért küzdenek, képtelenek arra, hogy csak félig-meddig is kielégítő igazságszolgáltatást gyakoroljanak, ezt a kelletlenül elfogadott új meggyőződést elemés kombináció, t. i. az Ítélezés kettéosztása útján akarta régi aggodalmaival kiegyeztetni. Az ő javaslata szerint, mely törvény erejére emelkedett, a Kúria a mandátum érvényessége felelt csak azokban az esetekben ítélt, amelyekben egy matematikailag megállapítható tényálladék szolgálhat az ítélet alapjául. Ahol ilyen tényálladék nincs, ahol tehát általános benyomásokra alapított erkölcsi meggyőződés szerint kell ítéletet mondani, ott továbbra is a képviselőház bíráló bizottságai illetékesek. Szilágyi ezt az eredeti eszmét javaslatában gyönyörűen kicirkalmazta és nagyon büszke volt rá; azt hitte, hogy vele az egész világnak utat mutatott. Ámde, mivel választási ügyekben a ma tematikailag megállapítható tényálladék majdnem mindig hiányzik, a gyakorlati eredmény az volt, hogy a Kúria bíraskodása papíron maradt és így papíron maradtak azok a garanciák is, melyeknek értéke a pártatlan és szigorú ítélezéstől függ. Ki tudná számszerint megállapítani, hogy egy főszolgabíró preszsiója hány választónál érvényesült, vagy hogy a feles földek elvonásától való félelem hány választót befolyásolt? De még a direkt vesztegetést is ritkán lehet többre, mint a megvesztegettek egy kis töredékére nézve megállapítani. Gyakorlatilag tehát ma is fennáll a választási visszaélések mentessége attól az egyetlen követelménytől, mely azokat megfékezni képes, t. i. a mandátum megsemmisítésétől.

Feltűnő, hogy mikor annyi szó esett a választások szabadságáról és biztosságáról, sőt az egész ellenzéknek ez volt egyik legfőbb gondja, a választói jognak tágítása eszmekörünktől teljesen távol állott. A liberálisok sem gondoltak rá, Szilágyi Dezső legalább is nem tartotta égetőnek a problémát. Ha a liberális éra egyik legfőbb mulasztásának kell mondanom azt, hogy nem tágította fokozatosan a választói jogosultságot, úgy, amint az an-

gol törvényhozás folyton tette, és hogy ekkép egyszerre, átmenet nélkül jutottunk az általános szavazati joghoz, mint elutasíthatatlan követelményhez, akkor ezt a szemrehányást önmagamra is kell alkalmaznom. Nekem is, és a hozzám közel álló politikusoknak is a Fejérváry-éra tapasztalásain kellett keresztülmennünk; látnunk kellett, hogy mennyire gyenge a *nemzet* fogalma, amíg a *népnek* egy része kivüle áll és azt a jogfosztás gondolatával köti össze; súlyos tapasztaláson kellett keresztülmennünk, hogy szemünk megnyíljon egy különben elementáris igazság előtt. Ezt a súlyos fogyatkozását politikai előrelátásomnak be kell vallanom és ki kell egyúttal emelnem, hogy az összes akkori politikai tényezők közt egyedül Ugrón Gábor bírt azzal az éleslátással és bátorsággal, hogy az általános szavazati jog elvét programjába felvegye, a jámbor liberális elmék nem csekély szörnyűködésére.

Egyébként az 1896. évnek első három negyedét hazánk ezeréves fennállásának ünnepéye töltötte be, mely mellett az apró parlamenti csatározások kevés figyelmet keltettek. Az én „Isten-békém“ azokat, dacára minden gáncsvetésnek, amellyel találok, különben is tagadhatatlanul enyhítette. A millenáris ünnep maradandó emléke az a lapidáris irányú gyönyörű törvény, melyben a nemzet államának ezeréves fennállásáért hálát ad az Egek Urának és mindazoknak a földi tényezőknek, melyek az ő gondviselésének eszközei voltak. Ennek a törvénynek szerzője Horánszky Nándor. Amint tervezetét a kormánynak és a pártok vezetőinek bemutatta, mindenki annyira el volt ragadtatva, hogy azt szó nélkül elfogadták. Másik kimagasló mozzanata Vaszary Kolozs hercegprímásnak a május 3-án tartott hálaadó istenítisztelet alkalmából elmondott ünnepi beszéde, melynél ragyogóbb összefoglalását az istenfélelemnek és hazaszeretetnek, a királyhűségnek és a nemzeti önértetnek elgondolni is lehetetlen. A június elején lefolyt — Benczúr ecsete által megörökített — fő-ünnepélyen, melyen király és országgyűlés egymást üdvözölték, nem lehettem jelen, mert épp akkor atyámnak egy súlyos megbetegedése Eberhardra szólított. Benczúr mester ennek dacára odafestette az én fejemet a képre, a magasabb történeti igazságot egy véletlen körülménynek föléje helyezve; de valójában nem voltam ott és csak olvasás útján -gyönyörködtem Szilágyi Dezső üdvözlő-beszédében, mely Magyarország törvényes függetlenségét és nemzeti egységét jelölte meg, mint állami létünk pilléreit; de a királyi válaszbán

csupán az egység gondolata talált visszhangra, a függetlenségről szó sem esett, ellenben a *pragmatica sanctio* által megállapított kötelékről igen. Nincs ez utóbbi ellen semmi kifogásom; de ha az előbbi elmarad, akkor nem fedi azt a közjogi alapfelfogást, amelynek a király legfőbb őre, és amelynek a magyar állam ezeréves ünnepén királyi szózatban kifejezésre kell vala jutnia.

Az év eseményei közt ki kell emelnem a szeptember elején nagy fényvel és erkölcsi sikerrel lefolyt interparlamentáris konferenciát, melyen Szilágyi Dezső elnökölt és kívülem főleg Széll Kálmán és Pulszky Ágost szerepeltek. Fő eredménye az orosz birodalom tanácskozó testületeinek meghívása volt az interparlamentáris unióba való belépésre. Az eszme tőlem támadt. Abból indultam ki, hogy a békemozgalom e legfőbb nem-hivatalos orgánuma nem teljes, ha Oroszország abban képviselve nincs; fölkérendőnek véltem tehát az orosz kormányt, hogy a birodalmi főtanácsnak, vagy a Zemsztvók szövetségének engedje meg az interparlamentáris unióhoz való csatlakozást. Az indítvány a konferencián is erős ellenzékre talált, de hosszú és szép vita után, melyben élénken részt vettem, nagy szótöbbséggel keresztülment. A cári kormány, mikor a konferencia határozata vele közöltetett, udvarias alakban visszautasította azt a gondolatot, hogy a birodalom tanácskozó testületei ilyen joggal felruháztassanak és — legalább ebben a vonatkozásban — parlamentet játszhassanak. Akkor még erősen ragaszkodtak Oroszországban az autokráciához. De, amint beavatott forrásból tudom, ez a meghívás indította Miklós cárt arra, hogy a maga módja szerint valamit tegyen a világbéke érdekében és a hágai békeértekezleteket kezdeményezze. Ma ez az egész hágai békemű egy meghiúsult kísérlet emlékét képviseli; de akkor nagy reményeket lehetett hozzája fűzni és valóban alkotott is egyet-mást, ami a reményeket megalapozta, p. o. a nemzetközi választott bíróságot a brüsszeli interparlamentáris konferencia javaslatai alapján. Az az összefüggés tehát, amely a cári kezdeményezés és a budapesti gyűlés akciója közt megállapítható, nem kevésbé emelte az utóbbinak jelentőségét.

Ámde ez az év, amelynek három első negyede olyan történelmi ténykedések közt folyt le, igen csúnyán végződött, az októberben megindult országgyűlési választásokkal. Nem szándékozom e választási küzdelem részleteit ecsetelni. Akinek emlékezése odáig visszanyúl, tudja, hogy a hírhedtté vált Bánffy-féle választások hatásági erőszak és korrupció tömeges.

alkalmazása tekintetében mindent felülmúltak, amit addig valaha tapasztaltunk. Ezt csak akkor tagadták, a küzdelem hevében és a győzelem mámorában, szabadelvű-párti részről; később mindenki elismerte, úgy hogy erről az akták le vannak zárva. A számszerinti eredmény meg is volt. A nemzeti párt 57 tagból 32-re, a függetlenségi Ugron-frakció 47-ről 8-ra olvadt le, a néppárt csak 68 mandátumot birt elérni. Csak a függetlenségi Kossuth-párt tudta 50 főnyi létszámát megtartani, részint a Kossuth-név varázsa miatt, részint mert a többi, „klerikálisoknak“ elkeresztelt ellenzéki pártokhoz képest bizonyos kíméletben részesült. Nem tagadom, hogy ebben az eredményben része volt a még le nem hűlt „liberális“ láznak is, valamint a nemzeti párt lappangó belső betegségének, bár pártunk minden tényezője magát teljes erővel belevetette a küzdelembe; de a korrupció és erőszak fegyvereinek mértéktelen felhasználása nélkül ilyen eredmény nem lett volna elérhető.

Pedig nagyon rövidlátó volt az a politika, mely ezekkel az eszközökkel erőszakolt ki egy aritmetikai diadalt, mert a számban megfogyott ellenzék nemcsak oly mélységes elkeseredéssel jött a parlamentbe, mely minden békés együttműködést kizárt, hanem azzal a meggyőződéssel is, hogy neki nem alkotmányos kötelessége egy ekkép létrejött választási verdikt előtt meghajolni, hanem hogy neki ezzel szemben minden meg van engedve, amivel a nemzeti akarat illetően meghamisítását megtorolhatja, annak sikerét megghiúsíthatja. Ha később elitélőleg írok majd a szinte rendszerré vált obstrukcióról, nem szabad elfelejteni, hogy azok gyökerüket és erkölcsi igazolásukat azokban a választásokban bírják, amelyek a parlamentarizmus lényegét, a nemzeti akarat szerint való kormányzást hazug formássággá süllyesztették.

Ezeknél a választásoknál a kormány az én megbuktatásomra is pályázott, Jászberényt akarta tőlem elhódítani, először az igazságügyminiszter felleptetésével, akinek megválasztása a város sajtó fájdalmanak orvoslását, törvényszékének visszaállítását tette volna valószínűvé, amire ellenzéki képviselő mellett nem volt kilátás; továbbá rengeteg pénzköltekezéssel, mely ezt az évek óta tiszta kerületet is a korrupció szennyes vizeivel készült elborítani. Sikerült is a közönségnek egy részét megtántorítani; de a többség jellemzilárdsága és ragaszkodása ezzel a kemény megpróbáltatással szemben is megállotta helyét, és így mandátumomat megtartottam. Jellemző, hogy annak a pártnak,

amely az ottani küzdelemben a legcsúnyább eszközöket alkalmazta, még arra is volt bátorsága, hogy az én tiszta fegyverekkel kivédett mandátumomat petícióval megtámadja, természetesen sikertelenül, de azzal a célzattal, hogy azt gyanússá tegye és erkölcsi értékét, vele az én pozíciómát is, leszállítsa. Szerencsére nem akadt ember, aki ennek a taktikának felült volna.

Az unfair módon megvert ellenzék elkeseredett hangulata mindjárt az új országgyűlés felirati vitájában megnyilvánult. Az ellenzéki pártok felirataiban és a mellettük elmondott beszédekben nem volt többé szó programokról hanem csupán a kormány erőszakosságainak, a nemzeti akarat megghiúsításának bevádolásáról. Ha most elolvasom azt a beszédet, amelyet ennél a fölirati vitánál elmondtam, alig ismerek magamra, annyira metsző éles és szenvedélyes volt annak hangja. El lehet képzelni, hogy milyen hangnemből beszélt Ugron Gábor. Szóval az ellenpárton csakhamar érezték, hogy ebben a módfeletti „győzelemben“ nem lesz köszönet. A szabadelvű-párt többsége normális választási eljárás mellett is biztosítva volt, mint minden kormányé, egészen rendkívüli körülményektől eltekintve, aminők akkor nem forogtak fenn. Sőt az egyházpolitikai törvények keresztülvitele, a millenáris ünnepnapok fénye, az Ausztriával megindult közgazdasági tárgyalások elején mutatott erély — végeredményüket a következőkben fogjuk látni — kedvező hangulatot teremtettek a kormány mellett. Csupán arról volt tehát szó, hogy az ellenzék szavazatainak számát 40—50-net csökkentsék, aminek gyakorlatilag semmi jelentősége nem volt. Evégből alkalmazták a küzdelemnek azon unfair eszközeit, amelyek a — gyakorlatilag értéktelen — célt ugyan elérték, de viszont olyan ellenzékot teremtettek, mellyel lehetetlen volt megélni, holott. nagyobbszámú, de el nem keserített ellenzékkel nagyon szépen lehetett volna együtt dolgozni. Az 1896. évi választások ekként való vezetésében már megnyilvánultak Bánffy-nál a cézári örületnek első jelenségei, korábban, mint annak idején a sokkal nagyobb egyéniséget képviselő Tisza Kálmán-nál. A látszólagos siker ezt a lélektani processzust siettetete, míglen csakhamar bekövetkezett a bukás, melynek igen tanulságos körülményeiről kell a továbbiakban beszámolnom.

Egyelőre, az indulat első kitörései után, a dolgok ismét a rendes mederbe látszottak visszatérni. Pártom hangulata a választási vereség által nem javult; az, amit előbb politikai spleennek neveztem, lappangva bár, de határozottan megnövekedett.

Mindinkább erőt vett a lelkeken az a tudat, hogy rendes eszközökkel nem boldogulunk és várták a rendkívülit, amely váratlan alakban 1898 végén csakugyan bekövetkezett. Abból, ami addig történt, csupán két mozzanatot kell kiemelnem, mint amely a jövő kialakulására befolyással bírt. De a politikai elbeszélést itt félbe kell szakítanom, hogy egyéni életemnek ekkor bekövetkezett boldogító fordulatáról beszéljek: nősülesemről.

Ötven éves voltam, és mind magam, mind barátaim, befejezett, megmászható ténynek tekintették agglegénységemet. Szegény édesatyám is, aki pedig annyira szerette volna fiát a családi élet melegségében elhelyezve látni és még unokákat ringatni ölében, lemondott volt erről a reményről és ezt a tárgyat már sohasem emlegette. Isten azonban, véghetetlen jóságában, másképp határozott rólam. A „véletlenének” nevezett körülmények láncolata folytán találkoztam Mensdorff-Pouilly Clotilde grófnővel, a bécsi arisztokrácia egyik ünnepelt nőtagjával és e találkozásokból előbb kölcsönös intellektuális érdeklődés, később az á vonzalom született, mely az oltárhoz vezetett. Alig lehetett különbözőbb miliőt képzelni, mint azt, amelyben ő, és azt, amelyben én mozogtam. Az eszmekör, amelyben ő felnőtt, politikai tekintetben az enyémnek éppen ellenlábasa volt. És ő mégis nagy szívvel és nagy lélekkel megtette a nagy lépést és megtette egészen. Tudta, hogy az én nőm nem lehet más, mint szívvel-lélekkel magyar; tudta — mert hiszen az első fiataliságon ő is tul volt — hogy ez mit jelent, és elhatározta magát utógondolat és visszapillantás nélkül. Mikor e sorokat írom, ezüstlakodalmunk napjához közeledem, és e 25 év alatt nem volt köztünk a diszharmóniának egy pillanata sem, nem volt az a nehéz óra, — pedig ilyenekben bőven volt részünk, — amelyben nála vigaszt, tanácsot, erőt nem találtam volna. Édesatyám pedig első unokáját még karjába vette; a másik kettő születését már nem élte meg. Ezekben az emlékiratokban mentől kevesebb helyet adok személyes élményeimnek; de amint gyermekkorom benyomásait és szüleim befolyását egyéniségem kialakulására meg kellett említenem, úgy arról az áldásról is meg kell emlékezmem, mely életem második részére, közpályám nehezebb második negyedszázadára, nősülesemből háramlott és a hála adóját kell lerónom annak a nőnek, aki egész gondolat- és érzelmi világomnak, tevékenységemnek, viszontagságaimnak, sikereimnek, jó- és balsorsomnak hú osztályosa lett.

Visszatérve a közügyekhez, be kell számolnom a Bánffy-

éra egy vívmányáról, melyet olyanul el nem ismerni lehetetlen és amely a nemzeti párt helyzetére természetesen nagy visszahatással volt. 1897 tavaszán báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter törvényjavaslatot nyújtott be a honvédségi oktatás fejlesztéséről, mely szerint a Ludovika Akadémia valóságosan katonai akadémiai színvonalra emeltetett, mellette egy honvéd-főreáliskola és két honvéd-hadapródiskola szerveztetett, azaz, hogy az ezekben az intézetekben nevelt tisztek a közös hadseregbe is fölvehetők. A hatás óriási volt; a nagy-osztrák körök dühöngtek: „Die Honvedisierung der Armee“ ez volt a jelszó, mely alatt az eddig előttük népszerű honvédelmi miniszter ellen megindult a sajtóhadjárat. A magyar közvélemény lelkesedéssel fogadta a váratlanul bekövetkezett nemzeti jellegű katonai reformot; a nemzeti párt körében pedig az a felfogás emelkedett túlsúlyra, hogy ezzel meg van valósítva az ő katonai programjának javarésze.

Ha csak a formulázott következtetéseket tekintjük, melyeket sokkal messzebb menő premisszáinkból levezettünk, ez a felfogás nem volt helytelén; a párt nagyrésze pedig örült, hogy egy fölfelé imposszibilis katonai program nyugétól szabadult és sietett ezt ki is mondani. Én, bár őszintén örültem ennyi haladásnak is, nem éreztem így. Hiszen nekem a nemzeti katonai oktatás csak egy részlet volt a nemzeti hadsereg gondolatköréből. De miután a széles premisszából kifejezetten jóformán csak ezt a konzekvenciát vontam le, mivel így a betű is ama felfogás mellett szólt, nem tudtam azzal szembeszállani. Átment tehát a párt zömének köztudatába, hogy most már csupán a Bánffy-féle erőszakosságok kiirthatatlan emléke akadályozza meg a fúziót, és ezzel az ellenzéki szerep megunottságának érzése mind általánosabbá és erősebbé lett.

A tovább előadandók megértésénél a pártnak ezt a lelki állapotát kell szem előtt tartani. Lehetetlen annak jogosultsága elől elzárkózni, hogy az ellenzék nem akart szóbaállani azzal a kormánnyal, amely vele szemben a választásoknál oly hallatlan erőszakosságokat követett el. Másrészt azt is méltányolni kell, hogy olyan siker után, mint aminőt a katonai oktatás terén elért, és amelyet nemsokára követett Vilmos császárnak királyunknál Budapesten tett látogatása és itt elmondott híres pohárköszöntője, a kormányelnök önérzete, valamint párthívei és a semleges közönség előtt való tekintélye nagyon megnőtt, ő a választásoknál leverte ellenzékkel most már nem is kereste a fű-

ziót, úgy hogy erről soha kevesebb szó nem volt, mint akkor, mikor tárgyi akadályai, legalább felszínes felfogás szerint, leginkább csökkentek. Ezek a lélektani mozzanatok egy igen sivár parlamenti helyzetet teremtették, melynek jellemzéséhez tartozik az obstrukciónak egy sajtónovella körül támadt első kísérletezése, hogy úgy mondjam: próba-kanterje. A kormány ugyanis 1897 tavaszán a sajtótörvény módosításáról szóló javaslatot nyújtott be, melynek leginkább kifogásolt 16-ik szakasza a magánbecsület ellen elkövetett sajtóvétségeket kivette az esküdt-bírósági illetékesség köréből és a rendes bíróság elé utasította. Az ellenzék, nem éppen helytelenül, de nagy túlzással, ebben a sajtószabadság megtámadását, az 1848. évi törvényhozás egyik legszebb szabadsági vívmányának áttörését látta és az obstrukciónak — akkor még csak a „beszédes-obstrukciónak“ — fegyvereivel küzdött ellene körülbelül két hónapig. Az ügy azzal a kompromisszummal nyert megoldást, hogy közhivatalnokok, állami vállalkozók és más olyan egyének becsületbeli sérelmei, akiknél az egyéni szempont a közérdektől alig volt elválasztható, továbbra is esküdtszéki eljárás alá esnek. A próba-obstrukció tehát határozott sikert aratott.

A puszkaporos hangulat dacára azonban ugyanez év őszén abba a helyzetbe jutottam, hogy — meggyőződéseim és lelkiismeretem sugallatát követve — nagy szolgálatot tegyek a kormánynak. Az Ausztriával folyamatban lévő közgazdasági kiegyezési tárgyalások ugyanis akkor teljesen megfeneklettek, még pedig nem a magyar kormány hibájából, hanem annak a felfordulásnak a következtében, mely az osztrák Reichsrathban beállott. Ott a Badeni-kormány kísérletezett a nemzetiségi viszályok elsimításával, a német hegemonia rovására, azzal az eredménnyel, hogy az osztrák parlamentben minden tárgyalás lehetett lenné vált. A kiegyezés ügye amúgy is nehezen haladt; különösen az osztrák kvóta-követelések és az azokkal kierőszakolt junktim teremtettek olyan helyzetet, mely az 1897 végén lejáró vám- és kereskedelmi szövetség felmondásához vezetett. Nem emlékszem, sikerült-e 1897 őszén a két kormány közt megegyezést létesíteni; de ha ez meg is lett volna, az 1867: XII. te. világos rendelkezései értelmében lehetetlen volt annak érvényt szerezni, mert, bár Ausztriában a megállapodásokat az osztrák alkotmány híres XIV. szakasza alapján lehetett volna rendelettel életbeléptetni, de a mi előbb idézett törvényünk a vám-szövetség létesítését kifejezetten a két országgyűlés megegyezé-

séhez kötötte. Világos volt tehát, hogy, mivel a régi vámszövetség felmondattott, és így annak a törvény értelmében való automatikus fenntartása ki volt zárva, 1898 január 1-én a külön vámterület jogi állapotába jutunk.

Ámde a vámsorompó tényleges felállítása, a szükséges előkészületek nélkül, amelyekre már nem volt idő; legyőzhetetlen akadályokba ütközött; a kormánynak pedig különben sem állott szándékában az osztrák parlamenti viszonyoknak — esetleg csak múltó — zavarát a külön vámterület létesítésére felhasználni, mert közgazdasági politikája odairányult, hogy — bizonyos feltételek mellett — a vámközösség fenntartassék. Ebből folyólag a kormány 1897 november havában olyan törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé, amely, megállapítva a külön vámterület jogi állapotának beálltát, a két állam közli gazdasági viszonyt önálló intézkedéssel, de a kölcsönösség feléléhez kötve, a következő évre a szabad forgalom alapján szabályozza, tehát a vámközösséget tényleg fenntartja.

A függetlenségi párt, amelynek programpontjaihoz tartozott a külön vámterület, természetesen nagy ellenszenvvel fogadta ezt a megoldást és erős harcra, talán obstrukcióra készült cNene. Én azonban erre az álláspontra nem helyezkedhettem, először azért nem, mert kellő feltételek mellett akkor én is a közös vámterület eszméjének híve voltam; de másodszor azért sem, mert a külön vámterületben semmiesetre sem lehetett, hogy úgy mondjam: belepottyanni, saját öntudatos elhatározásunkon kívül, egy másik államban beállott zavarok folytán; az átmenet mindenesre gondos előkészítést követelt volna, melynek mellőzése súlyos gazdasági rázkódtatásokat idézett volna elő. Én tehát a dolgok akkori állásában a kormány javaslatában foglalt intézkedést tartottam egyedül helyesnek és kötelességszerűen melléje állottam. A függetlenségi párt ezt természetesen annál inkább zokon vette, mert az én állásfoglalásom az ő akcióját nagymértékben megbénította. Saját pártom sem volt tőle elragadtatva, bár érdemben nem zárkózhatott el annak helyességétől és végre magáévá is tette. Viszont a szabadelvű-párt szemében egyszerre nagy emberré lettem és beszédem elmondása után olyan ünneplésben részesültem, amilyenben ritkán volt részem. Valóban nagyon nehéz helyzetben segítettem át a kormányt, ami ellenzéki szempontból talán taktikai hiba volt; de oly nagy országos érdekek forogtak kockán, hogy hűtlen lettem volna önmagamhoz, ha az ellenzéki érdeket följük helyezem.

Jellemző az akkori európai felfogásokra, hogy az angol nagykövet is felkeresett szerencsekívánataival azért a nagy szolgálatért, melyet a monarchia szilárdságának és ezzel Európának tettem. De hadd álljon itt a nagy parlamenti diadalnak egy humoros utójátéka is, példaként annak, hogy miként vegyül az életben a magasztos a triviálissal. Mikor ugyanis beszédem befejezése után, emelkedett hangulatban, a tanácskozó-teremből a Ház folyosójára kimentem és ott is körülvett a siker atmoszférája, a gratulálók és éljenzők sokasága, nagy izgalomban hozzám tolakodott inasom, aki hazuról azzal a hírrel jött, hogy feleségem daxli-kutyáját, a háznak általános kedvencét, egy megdöglött szőlő-sétája közben elfogta és bevitte a kutyapecér. Mit volt tennem, mint otthagynom az egész dicsőséget és a nap javarészen át végigszaladnom az összes instanciákat, míg végül a Rákosmezején levő fogdájából személyesen kimentettem a delikvenst. Bennem elég derült életfilozófia lakik, hogy a földi dicsőség felszínességét élénken éreztető e kis epizódnak humorát élvezzem és ebben az élvezetben akarom részesíteni olvasóimat is; mert igazán nem rossz kis genre-kép a kutyapecér-keresésbe átszűrő parlamenti diadal.

Engem különben az élet komolyabb alakban is üldözött hasonló kontrasztokkal, amelyek — ha ideig-óráig kínosak is — de az önnevelés szempontjából, az elkapottság veszélyével szemben, igen hasznosak. Nem tekintve azokat az eseteket, amelyekben balsiker nyomon követte a látszólagos diadalt és ilyen sem hiányzott közpályámon, — legnagyobb politikai sikereim gyakran estek össze valamely súlyos vagy szomorú családi eseménnyel. Így p. o. a millenárius díszmenettől, melynél bizonyára tüntető ünnepeltetésben lett volna részem, atyám súlyos megbetegedése miatt távol kellett maradnom; Bánffy bukása pillanatában, mielőtt annak politikai eredményeibe döntőleg befolyhattam volna, atyám halálos ágyához kellett távoznom; a koalíciós kormány megalakulása után, az országgyűlést megnyitó trónbeszédtől, melyben összes reményeink és illúzióink ragyogó kifejezést nyertek, egyenesen nővérem temetéséhez kellett utaznom. Szóval ritkán adatott nekem, hogy egy sikert kiélvezhessek, ami talán igen üdvös volt reám nézve, mert azok a „kiélvezések“ az önteltségnek és önámításnak melegágyai.

Visszatérve az események ecseteléséhez, meg kell állapítanom, hogy annak a látszólagos közeledésnek, amely az imént vázoltak folyamányaként a látóhatáron feltűnt, semmi következ-

menye sem volt. A lelkek elkeseredése sokkal erősebb volt, sem-hogy az álláspontoknak egy konkrét esetben való találkozása a helyzetet állandóan befolyásolhatta volna. De nemsokára olyan tények állottak elő, amelyek az ellenzéki szellemet nem csupán fokozták, hanem annak komoly tartalmat is adtak.

Az egész 1898. évet a közgazdasági kiegyezés bizonytalanságai töltötték be. Ausztriában a Badeni-kormányt gróf Thun Ferenc kormánya váltotta fel, melyről úgy látszott, hogy a pártokkal modus vivendi-t fog találni, és a kiegyezés alkotmányos lebonyolítását el fogja érni. Magyarországon főleg a függetlenségi párt kísérte ezeket a vajúdasokat gyanakvó figyelemmel és a kormányt folyton azzal a kérdéssel zaklatta, hogy mit fog tenni, ha Ausztriában ismét nem sikerül a kiegyezési javaslatokat parlamentáris módon elintézni, és így az év végén hasonló kényszerhelyzet előtt állunk, mint 1897 őszén. A kormány azonban a válasz elől kitért, mondván, hogy ezzel a kérdéssel nincs oka foglalkozni, mert bizik az osztrák parlament munkaképességében. Ez az elodázó álláspont kétségtelen jogosultsággal birt az év első kétharmadában, amikor, csakugyan nem lehetett a magyar kormánytól kívánni, de ildomos sem lett volna részéről, hogy az osztrák parlamenti élet bomlásának eshetőségével foglalkozzék. De amint közeledett az ősz és a pártok rakoncátlankodása folytán a Reichsrath elnapolásai egymást követték, és így mind valószínűtlenebbé vált a kiegyezés parlamenti elintézése Ausztriában, a kérdés nálunk is akut jelleget öltött és a függetlenségi párt izgatott hangulata átragadt a többi ellenzéki pártokra is. Még a kormánypárton is tekintélyes hangok emelkedtek, amelyek az osztrák viszonyok bomlásával szemben a gazdasági különválást javasolták. A nemzeti párt szeptember 5-én tartott értekezletén minden eshetőséggel szemben az elhatározás teljes szabadságát tartotta fenn magának és kimondotta, hogy 1897 végén egy kivételesnek látszó helyzetben elfoglalt álláspontja nem szolgálhat precedensül abban az esetben, ha az osztrák parlamenttel való megegyezésnek (melyet az 1867:XII tc. a vámközösség föltételeként követel) állandó lehetetlensége állana elő. Ezt a kijelentést megismételtem október 17-én elmondott jászberényi beszámoló-beszédemben. A függetlenségi párt már október 5-én kimondotta az általános, minden javaslatra kiterjedő obstrukciót, mindaddig, míg a kormány a kiegyezési kérdésekben szint nem vall.

Ez a színvallás sehogysem akart bekövetkezni; pedig akkor

tárgyilag indokolt volt annak megsürgetése, mert a múlt év végén létrejött ideiglenes rendezés lejáratától már csak két és fél hónap választott el minket, és világos volt, hogy az osztrák parlament ennyi idő alatt az egész kiegyezési anyagot még abban az esetben sem intézhetné el, ha munkaképessége teljesen helyreállana, amire a legkisebb kilátás sem mutatkozott. De nem csupán a kormány hallgatása izgatta a közvéleményt, hatiem azok az ellenőrizhetetlen hírek is, melyek szerint Ischleben, őfelsége nyári tartózkodási helyén, a mi kormányunk hozzájárulásával olyan megállapodás jött létre, hogy a vámközösség tényleges állapota mindaddig fenntartatik, míg a törvényhozás másképp nem intézkedik. Ez a terv, mely az: „*ischli klauzula*“ név alatt ismeretes, a vámpolitikai téren megismételte volna a közösségi helyzet állandósításának azon kísérletét, amelyet a véderő terén az 1889. évi véderőjavaslat hirhett 14. §-a tartalmazott és amelybe Tisza Kálmán belebukott. A kormány egy szóval eloszlathatta volna az ebből a hírből keletkezett felhőt, ha azt egyenesen és nyíltan meghazudtolja; de ez a szó nem mondatott ki és így az ellenzéknek a hir valódiságában hinni kellett. Mai napig sem tudom pontosan megállapítani, hogy akkor tulajdonképp mi történt, de az akkori helyzet elmérgesedésében az „*ischli klauzuláról*“ szóló, illetékes helyről meg nem cáfolt hírek nagy, sőt döntő része volt. Ez adott az obstrukciónak bizonyos jogosultságot, mert a nemzeti önállóság egyik biztosítékának megcsorbításáról volt szó. Ha Bánffy valóban azt hitte, hogy ilyesmit keresztül lehet vinni, ez csak azt bizonyítja, hogy — amint erre már korábban céloztam — nála a hatalom élvezetének rövidebb időtartama fejlesztette ki a „*cézári örületet*“, a lehetőség határának nemlátását, mint Tisza Kálmánnál.

Mindezeknek a körülményeknek hatása alatt az obstrukció átragadt pártomra is. Hogy ez mikor és milyen haditervvvel történt, azt szabatosan megállapítani nem tudom. Az ilyen előre megfontolt szándékosság egyáltalán sokkal ritkább dolog, mintsem a legtöbben gondolják és többnyire csak utólag magyarázzák azt bele, még nagy emberek akcióiba is, az eredmény útmutatása szerint. A politikai egyéniségek és helyzetek megítélésében, sok tévedés forrása a szándékosságnak túlhajtott keresése. Arra a kérdésre, hogy mit gondolhatott X vagy Y, mikor ezt vagy azt mondta, az igazi válasz száz eset közül kilencvenkilencben az, hogy: semmit. Mialatt mi fejünket törjük, hogy

egyedek vezérek és pártok cselekvésének mik lehetnek a végcéljai, valósággal többnyire csak az történt, hogy az illető cselekvés valamely indulatnak vagy pillanatnyi helyzetnek benyomása alatt indult meg és csak akcióközben vált tudatosá a távolabbi cél; épp úgy, mint amikor sétálni megyünk, mert levegőre akarunk jutni és azután egy váratlanul megpillantott helységet választunk sétánk végpontjául. így ez az obstrukció is az ellenzék elkeseredett hangulatából keletkezett, az „ischli klauzuláról“ vett homályos hírek benyomásából táplálkozott és talán csak november vége felé vagy december elején sűrűsödött azon elhatározással, hogy a Bánffy-kormányt az akkor — tehát az utolsó pillanatban — kért pénzügyi felhatalmazás létrejöttének megakadályozásával, tehát a január 1-én bekövetkező exlexbe juttatással megbuktatja. Nem volt szó arról, hogy a szabadelvű-párt uralma megtöressék; hiszen ezt abban a képviselőházban elérni lehetetlen volt; hanem csupán Bánffy miniszterelnöknek, mint a választási erőszakosságok elkövetőjének, eltávolításáról. Mindaddig, míg ez meg nem lesz, így szólt a megállapodás, az ellenzék minden határozathozatalt lehetlenné tesz. Az akkor érvényben lévő hárszabályokkal ez gyerekjáték volt; nem kellett más — és ez heteken át így történt — mint a múlt ülés jegyzőkönyvéhez 4—5 módosító indítványt beadni, ezek mindegyikéről névszerinti szavazást kérni és ezzel a napirend tárgyalására megállapított időt nap-nap után kitölteni. A többség és az elnökség ezzel szemben tehetetlen volt; ezt a tréfát pedig hús ember mindig megengedhette magának, t. i. annyi, amennyi névszerinti szavazás kéréséhez kellett. Tehát az ellenzék egy kis töredékének is hatalmában állott a parlament munkásságát megbénítani.

Nem volna annak célja, hogy az obstrukciós hadjárat történetét részletesen elbeszéljem. E följegyzések szempontjából fontosabb, hogy a magam és a többi ellenzéki és kormánypárti vezérférfiak akkori gondolkodását jellemezzem erről a harcmodorról, amely — mint előre láttam — valóságos rendszerré fejlődött és súlyos bonyodalmaknak vált kiindulópontjává.

Az ellenzékben főleg Polónyi Géza és az Ugron-frakció tagjai lelkesedtek az obstrukcióért. Talán Polónyi agyvelejében vált először céltudatos haditervvé. A mi pártunkból Horánszky Nándort nyerték meg elsőnek segítőtársul, de lassankint az egész nemzeti párt csatlakozott. Kossuth Ferenc körülbelül épp úgy

gondolkozott az obstrukcióról, mint a pártjának legtöbb tagja azonban lelkesedéssel folytatta azt.

Én magam a leghatározottabban elleneztem. Nem tagadhattam ugyan az erőszakos választásokkal szemben a parlamenti forradalom erkölcsi jogosultságát, de veszélyesnek tartottam azt az önbíráskodási gondolatot, amely, mint minden forradalomban, úgy ebben is rejlik; egyben úgy találtam, hogy „pejor medicina morbo“ — hogy az erőszaknak erőszakkal való viszonzása csak circulus vitiosus-ba vezet és hogy — járjon ez bár türelemmel és várakozással — mégis inkább organikus gyógymóddal kell választási rendszerünk és gyakorlatunk hibáinak kiküszöbölésére törekedni. A párthoz fordultam tehát. November végén vagy december elején értekezletet hívtam össze e tárgyban, melynek megnyitása után hosszabb beszédben előadtam súlyos aggodalmaimat. Kifejtettem, hogy először kizártnak tartom az obstrukció sikerét (amiben tévedtem), másodszer pedig, ha sikerülne is, épp ezzel a sikerrel olyan mérgező anyagot oltanánk bele a parlamentbe, amelyből az ki nem gyógyul. Ezt az előrelátásomat a későbbi események nagyon is igazolták. Egész rábeszélő tehetségemet latba vettem, kértem, könyörögtem; de annál a pártnál, amely eddig oly hűségesen követett, ez alkalommal semmi hatást nem értem el. Az első felszólaló, aki velem szemben az obstrukciót pártolta, Károlyi Sándor volt; utána Hodossy Imre szólt hasonló irányban; a végén egészen magamra maradtam és az obstrukciót kimondó párt-határozatot az összes szavazatokkal az enyém ellen hozták meg.

Hogy ezzel pártvezérségemnek vége volt, az, bármennyire is iparkodtak barátaim a beállott, vagy mondjuk: kipattant belső szakadást a személyes ragaszkodás és „bizalom“ nyilvánításaival áthidalni, előttem nem lehetett kétséges. Azt is világosan láttam, hogy a látszólag erőteljes elhatározás mögött tulajdonkép — ha talán öntudatlanul is — az ellenzéki helyzet megünása lappang, és hogy barátaim nagyrésze Bánffy megbuktatásával a kormánypártba való bevonulás akadályát akarja elhárítani. A legtermészetesebb tehát az lett volna, hogy ebből az összeütközésből a konzekvenciákat rögtön levonjam, a pártvezetéséről formailag is lemondjak és a pártból kilépjek. Ettől a lépéstől azonban visszatartott az a gondolat, hogy talán mégsem szabad egy látszólag csak taktikai véleménykülönbség miatt olyat tennem, amivel meghazudtolnám és erkölcsileg megsebezném azokat a férfiakat, akik két évtizeden át jó és rossz sorsban

húségesen követtek. Talán hiba volt, de ezek a magasabb etikai szempontok arra bírtak, hogy szabad folyást engedjek az eseményeknek és eltűrjem azt is, hogy nevem fedezzen oly akciót, melyet nem helyeseltem. Fel is szólaltam néha, de ezek a felszólalások erősen magukon hordták belső tusakodásom bélyegét. Amikor a harcot igazolni iparkodtam, leginkább az ischli klauzulába kapaszkodtam bele, meg a később előadandó Tisza Kálmán-féle indítványba, mert ezek a tények, mint a nemzet alkotmányos birtokállományának megtámadásai, még az én szempontomból is indokolhatták az obstrukciót.

A kormánypárton. az obstrukció természetesen hangos tiltakozást váltott ki, mely azonban inkább hangos volt, mint valóban erős, mert tulajdonképpen csak Bánffy-nak és Tisza Kálmán-nak személyes hívei követeltek intranzigens ellentállást, míg a párt tekintélyeinek nagyrésze hidegen vette a dolgot és nem igen bánta a miniszterelnök esetleges bukását. Állott ez különösen Szilágyi Dezsőre, akinek viszonya a kormányhoz az utóbbi időben mind feszültebbé vált és akit — épp úgy, mint később, mikor házelnök voltam, engem — azzal vádoltak, hogy az elnöki hatalom enyhe kezelésével megkönnyíti az obstrukció játékát. sőt talán elő is mozdítja. A valóság az volt, hogy a házszabályok nem nyújtottak módot az obstrukció letörésére. Szilágyit ezek a suttozva terjesztett vádaskodások még inkább felbőszítették.

Végre ott is hagyta az elnöki széket, melyet — minthogy az alelnökök szintén lemondtak, és elnökválasztást az obstrukció nem engedett — a korelnöknek. Madarász Józsefnek, kellett elfoglalni. Az öreg Madarász azonban ott igen jól érezte magát és heteken át mintaszerű szabatosággal tette azokat a sablonos kijelentéseket, amelyek megtételében az elnöki ténykedés akkor kimerült.

Így következett be a rettegett újév napja: az exlex állapota. Mindenki várta azt a földrengést, amelynek ebből folyólag dühöngeni kellett volna. Ámde, a képviselőháznak, részint finomabb alkotmányos érzületükben, részint hatalmi érdekeikben, részint szenvedélyeikben érintett tagjain kívül semmi nagyobb emóció nem volt érezhető. De akkor mégis még voltak sokan, akiket az az állapot, hogy a kormányzás pénzügyi felhatalmazás nélkül folyt tovább, valóban bántott és a sajtó is behatóan foglalkozott még vele. Szóval: eseményszámba ment. Később azonban az ellenzék oly gyakran élt vissza ezzel a legélesebb fegyverrel, hogy az exlexre többé senki sem hederített; ittuk,

mint a vizet. Most is. mikor ezeket a sorokat írom, exlexben vagyunk és vajjon ki törődik vele? Nem emlékszem arra, hogy még csak egy vezércikk is foglalkozott volna ezzel a régebben borzasztónak vélt helyzettel. Bekövetkezett az, amit előre jó-soltam, hogy kiirthatlan mérgező anyagot vittek be az obstrukció kezdeményezésével parlamenti életünkbe. Valóságos szokássá vált az elenzéken, minden fontosabb ügynél azt a kérdést felvetni, hogy obstruáljanak-e, vagy nem? Lenéztek minden nem obstruáló, szabályos parlamenti küzdelmet, mint célra nem vezetőt. A másik oldalon pedig, és az egész közvéleményben, eltompultak az idegek az obstrukció következményei iránt és eltompult az alkotmányos lelkiismeret is. Hiába fejtegette akkor, az 1898—99. évi obstrukció idején nem kisebb ember, mint Hodossy Imre, a sajtóban azt a tételt, hogy amely kormány, bármely okból, nem tudja biztosítani az alkotmányos élet zavartalan működését, — tehát a pénzügyi felhatalmazottság folytonosságát, — annak el kell hagynia helyét. Ez feltétlenül áll a le-szavaztatás esetében, de nehéz azt vitatni abban az esetben is, ha egy kisebbség magát a szavazást teszi lehetetlenné, mert akkor csakugyan egyes csoportok szeszélyének volna kiszolgáltatva a kormányzat.

Meg kell azonban jegyezmem, hogy az én obstrukció-ellenes álláspontom nem úgy értendő, mintha közéletünk e kinövéseért kizárólag magát az obstruáló ellenzéknek tenném felelőssé. Éppenséggel nem. Felelős érte az egész rendszer, mely a parlamentarizmust alapjaiban meghamisította és ezzel a többségi uralmat attól az etikai jogcímtől fosztotta meg, amely egyedül parancsolhat föltétlen meghajolást. Semmi biztosíték sem volt arra nézve, hogy a parlamenti többség valóban a nemzeti akaratot képviseli, sem a szűkreszabott szavazati jogban, sem a kerületek azon beosztásában (amely p. o. az 1910. évi választásoknál azt eredményezte, hogy a kormánynak óriási többsége volt a Házban, holott hivatalos adatok szerint a választók többsége ellenzéki jelöltekre szavazott), sem a választási, sem jiz igazolási eljárásban. A parlamenti többség csak formai jogcímre hivatkozhatott, de ugyanerre hivatkozott az obstruáló ellenzék is, mely a házszabályok formai jogosítványai-val élt. A baj gyökerei tehát mélyebben feküdtek; az obstrukció csak egyik tünete volt alkotmányos életünk általános beteg voltának és teljesen elhibázott kísérlet volt egyedül ezt a tünetet gyógykezelní vagy műtéttel eltávolítaní, az alap-betegség orvoslása

nélkül. Az ellenzék később elfoglalt álláspontja szerint hajlandók voltunk a házsabályoknak olyan módosításába belemenni, mely az obstrukciót úgyszólván lehetetlenné teszi, ha egyidejűleg azok az alkotmányjogi reformok is megvalósíthatnak, amelyek biztosítják azt, hogy a parlamenti többség valóban a nemzet akaratát juttatja kifejezésre. Ezt az álláspontot teljesen magamévá tettem, ma is helyesnek vallom; csak így értük volna el parlamenti életünk egészségessé tételét. De hiszen olyan okokból, amelyeket a jelen feljegyzések során többször kifejtettem, az uralkodó rendszer nem tudta volna elviselni a nemzeti akarat őszinte megnyilvánulását.

Visszatérve az 1898—99. évi obstrukcióra, meg kell állapítanom, hogy az exlex beállta önmagában még nem ölte volna meg a Bánffy-kormányt, de megölte az a nyilvánvaló tény, hogy a parlament zsákutcába került, melyből kivezető utat senki sem látott, és hogy a miniszterelnök ügyét saját pártja csak lánghán védte. Tisza Kálmán felvetett ugyan az exlex-szel szemben egy eszmét, mely nagyon jellemző az ő gondolkodási módjára, azt t. i., hogy annyi képviselő, amennyi a Ház többségét alkotja, törvényjavaslatot írjon alá, mely a pénzügyi felhatalmazást megadja. Ezzel, szerinte, ha formailag nem is, de lényegileg megóvatnék az alkotmányos folytonosság.

Be is nyújtott a szabadelvű-párt értekezletén ilyen irányú indítványt, mely ott a szükséges számú aláírásokkal csakhamar ellátott. De hogy ez a szurrogátum alkotmányjogilag teljesen értéktelen, ahhoz semmi kétség sem fért. Nem is volt a dolognak egyéb következménye, mint egy tekintélyes csoport kilépése a szabadelvű-pártból, Szilágyi Dezső, Andrassy Gyula és Csáky Albin vezetésével, úgy hogy a kormány helyzete ezzel a mentési kísérlettel csak rosszabbodott. Végül Andrassy, Szilágyi és Csáky, nem tudom, megbízásból-e, vagy anélkül, közvetítőszerere vállalkoztak a kormány és az ellenzék közt és meg is indították a tárgyalásokat. Éh formailag résztvettem ezekben a tárgyalásokban, de tényleg keveset szóltam bele. Az obstrukció nem volt az én ügyem, nem tudtam volna azt képviselni; sőt tiszta szerencse, hogy öfelsége akkor nem kérte tanácsomat, mert én jólélekkel nem tanácsolhattam volna, hogy kormányát egy obstrukcióval szemben elejtse.

Az említett vezérférfiakkal való tanácskozások vég- és eredmény nélkül húzódtak, míg 1899 január havában *Szell Kálmán*, nyilvánvalóan legfelsőbb helyről nyert megbízásból, azokba

belenyúlt. Ettől kezdve a dolgok intézése csakhamar egészen Széllnek és Horánszkynek kezébe került Horánszky az obstruáló ellenzék nevében ultimátumszerűleg kimondotta, hogy az obstrukció megszűnésének ára Bánffy eltávolítása és olyan miniszterelnök kinevezése, akiben az ellenzék a törvényes és lojális kormányzás biztosítékait látja. Horánszky ebben az ügyben Bécsbe is utazott, ahol Kállay Bénivel és talán az udvarnál befolyásos egyéb tényezőkkel is tárgyalt. Az eredmény Bánffynak február 18-án bekövetkezett lemondása és Széll Kálmánnak miniszterelnökké dezignálása volt, melyet az ellenzéken osztatlan rokonszenvei fogadtak.

A tárgyalások folyamán Horánszky nem csinált előttem titkot abból, hogy Bánffy bukása után, szerinte és a párt zömének gondolkozása szerint, a szabadelvű-párttal való fúzióknak kell bekövetkezni. A magyar katonai oktatásügynek előbb elmondott rendezését, mint kielégítőt, mint pártunk követeléseinek megfelelőt, már elfogadtuk, és ezzel, Horánszkyék szerint, megszűnt az egyesülésnek minden erkölcsi akadálya, és nem volt többé ok a „céltalan“ ellenzékeskedésre. Én nem egészen így gondolkoztam, de nem voltam képes az áramlatnak ellentállani. Beleegyeztem abba, hogy Széll Kálmánnal ez ügyben tárgyaljanak. Február vége felé, mikor ő már dezignált miniszterelnök volt, találkoztunk hárman, t. i. kivülről Horánszky Nándor és én Horánszky lakásán. Ott megállapítottuk, hogy az egyesülésnek lényeges és fogható akadálya nincs, de hogy némely részletkérdés tisztázása és az egyesülés módozatainak megbeszélése még további tárgyalásokat tesz szükségessé, melyeket én akkor közvetlenül nem folytathattam, mert a következő napon súlyosan megbetegedett atyámhoz kellett Eberhardra utaznom. Kiemeltem azt is — Széll Kálmánnal tökéletesen egyetértve, — hogy az imént lefolyt harcok és éles összeütközések fölött, hogy úgy mondjam: fűnek kell nőni, hogy az egyetértést független állásban kell előbb kipróbálnunk, mielőtt a formai egyesülést keresztülvinni lehetne. Ezzel a halasztó megállapodással mentem Eberhardra, ahol megérkezésem után atyámmal az az utolsó beszélgetés folyt le, amelyről e följegyzések korábbi fejezetében számoltam be. Következő napon már beállott nála a haldoklás és február 28-án a halál.

Olvasóim előtt nem szükséges ezt a mély lelki megrendülést ecsetelnem, amelyben ezeket a napokat töltöttem, de a továbbiak megértése végett céloznom kellett rá. A politika az egyéni

gyász e napjaiban sem kímélt meg. Alig hagytam el Budapestet, bekövetkezett Széll Kálmán formai kinevezése, kabinetjének megalkotása és a képviselőházban való bemutatkozása. Azon megállapodásunk ellenére, hogy az egyesülés kérdését még további tárgyalásokon érleljük, Horánszky, mint pártelnök, összehívta a nemzeti pártot és ott, távollétemben ki akarták azt mondani. Mások azonban nélkülem nem akartak dönteni és szomorúságom e napjaiban távirati kérdéssel fordultak hozzám, hogy mi az én álláspontom. Én azt válaszoltam, hogy a távolból nem mondhatok határozott nézetet és kértem, halasszák el a döntést vissza jövetelemig. De ezt nem tudtam elérni.

Széll Kálmán formailag és tartalmilag egyaránt szép bemutatkozó beszéde után, mely e hármas jelszóval: „jog, törvény, igazság“ új kormányzati szellem érvényesülését ígérte. rohamosan fejlődött a rögtöni egyesülés vágya. Előmozdította ezt Szilágyi Dezsőnek egy tagadhatatlanul plauzibilis mondásit is, aki a tőle tanácsot kérőknek azt mondotta: „Ha egyáltalán egyesülni akartok, tegyétek meg mindjárt, mert ha csak kis időt is engedtek rá, Tiszáék olyan akadályokat fognak az egyesülés útjába gördíteni, amelyeken nem tudtok átgázolni⁴⁴. A jelszó az volt: segíteni kell Széll Kálmánnak az új szellem meghonosításában.

Ebből a lelkiállapotból kifolyólag, mely a nemzeti párt tagjainak túlnyomó többségén uralkodóvá vált, és amelyet Horánszky nagy befolyásával igen erőteljesen képviselt, újabb kategorikus kérdést intéztek hozzám táviratilag és — atyám temetéséhez Eberhardra érkezett — Károlyi Pista barátom útján is, az egyesülés kérdésében elfoglalt álláspontomat illetőleg. Atyám sírbatételéről hazajövet kellett a kérdést eldöntennem; hogy más-kép döntöttem volna-e, ha lelkem nyugodt és ha gondolkodásom a rendes erővel működik: nem tudom; tény, hogy az egyesülést jóváhagyó válasz ment tőlem Budapestre.

Tudtam, hogy — bármit válaszolok is — a párt egyik része, a nagyobbik, okvetlenül belemegy az egyesülésbe; akik pedig velem esetleg kívül maradnának, azok is, talán az egy Beöthy Ákos kivételével, ezt csak a személyi ragaszkodás, vagy bizonyos bajtársi érzés kényszerhatása alatt tennék. Ez a csoport nem volna akcióképes, az a másik pedig, a belépő, vesztene abból a befolyásból, amelyet a belső regeneráció irányában gyakorolni remélhetett. A kettészakadt nemzeti pártnak mind a két rész tehetetlenül enyészne el, még pedig az én hibámból:

holott, ha mindnyájan belépünk, talán átalakíthatjuk a közéletet abban a szellemben, amelyet mindig képviseltünk. Nekem egyé-
nileg semmi bizalmam sem volt ehhez a kísérlethez; de az adott
helyzetben, pártom akkori hangulatában, ez volt az egyetlen út,
amelynek követésétől valami eredményt remélni lehetett.

Beletörődtem tehát és megtörtént az egyesülés, — amelyből
csak Beöthy Ákos maradt ki a vezetőegyeniségek közül — nem
fúzió, hanem egyszerű belépés útján, „ingyen“, azaz személyes
kikötések nélkül, melyeket legfelsőbb helyen nem voltak haj-
landók honorálni. Ezzel az „ingyenességgel“ nagyra voltunk:
de politikailag hiba volt, ha nem kényszerhelyzetben tettük. Ha
valóban új kormányzati irányt akartunk létesíteni, akkor erre
személyi garanciát is kellett volna követelnünk, a miniszterelnök
bizalmat keltő egyéniségén kívül. De minden ily követelmény
elejtésével kellett az obstrukcióért vezekelnünk.

A közvélemény egészen véve megértéssel és rokonszenv-
vel fogadta a szabadelvű-pártba való beolvadásunkat, bár ki-ki
azt a maga módja szerint iparkodott magyarázni. A régi sza-
badelvű-párti lapok kapitulációt láttak benne, a velünk rokon-
szervező sajtó, mint „rendszerváltozás“ hajnalhasadását üdvö-
zölte. A többi ellenzéki pártok is ilyen értelemben fogták fel és
nagyon elszigetelt hangok voltak azok, amelyek „elvtagadással“
hasonlókkal vádoltak. Erkölcsi tőkénk elég nagy volt, hogy
igen jelentékeny bizalmi előlegnek fedezetet nyújtsion.

Ez volt a nemzeti párt vége.

*

A nemzeti párt feloszlásával eljutottam közéletem egy feje-
zetének végéhez és egyidejűleg édesatyám halála és nősülésem
által magánéletemben is gyökeres fordulat állott be. Emlékira-
taim első része tehát itt természetes befejezést nyer. Itt köz-
pályám patakja egy időre a föld alá búvik, a föld alatt folydo-
gál tovább, miglen, egészen változott viszonyok közt, ismét nap-
fényre tör. Ide tehát pontot lehet tenni Emlékirataimban, mert
a valóságban is új kezdések következnek.

Mielőtt azonban életem e szakától elbúcsúznám, egy rövid
visszapillantás alakjában el akarom mondani, miként véleke-
dem róla ma, amikor annak problémái már nem aktuálisak,
amikor érzelmi világa már hamuvá vált, mely alatt alig, vagy
éppen nem piroslik többé parázs.

Először is személyi vonatkozásban kell megemlékezniem a
nemzeti pártról, melynek élén töltöttem ellenzéki pályám fény-

korát és meg kell állapítanom, hogy — egyénileg véve — ritkán volt található politikai csoport, melyben a tehetségnek és a jellemnek oly nagy tökéje egyesült volna. Ennek a pártnak sohasem volt jellem szempontjából kifogásolható tagja. Csak egyszer merült fel valakivel szemben a nem egészen korrekt eljárás gyanúja, amire az illetőt felhívtam, hogy tisztázza magát és őazzal felelt, hogy a pártból kilépett. Akárhogy állott tehát ügye, nekünk többé nem volt hozzá közünk. Ez a féltékeny megőrzése az egyéni tisztességnek alapozta meg pártunk erkölcsi erjét. Ami pedig a tehetségeket illeti, legyen elég Horánszky Nándorra, Hodossy Imrére, Horváth Lajosra, Beöthy Ákosra, Grünwald Bélára, Károlyi Sándorra és Istvánra, Ábrányi Kornélra, Kovács Albertre, Kaas Ivorra, stb. utalnom, valamint parlamenti vitáink nem egy fényes lapjára, amelyekre ez a párt irta rá szellemi képességeinek és tudásának eredményeit. Én soha nem szűnő hálás emlékezetemben tartom e párt minden tagját, és azt az odaadó támogatást, azt a baráti szeretetet, melyet részükről nyertem. Mindenkorra feleml önmagam előtt az a tudat, hogy éveken át egy ilyen falanksznak élén állottam s hogy annak bizalmát bírtam. A párt zurnalisztikai képvisellete is kiváló volt. És itt a „Pesti Napló“, — később a „Nemzeti Újság“ — mint hivatalos pártorgánum mellett, hálásan kell megemlékeznem a „Budapesti Hírlapról“, mely, bár féltékenyen őrizte függetlenségét és pártonkívüliségét, az eszmerokonság révén mégis állandóan támogatta és ragyogóan képviselte, minket sokszor túlszárnyalva, azt a nemzeti politikát, melyet a parlamentben érvényre juttatni iparkodtunk. Rákosi Jenő és Kaas Ivor neveihez: fűződik az a következetes hírlapi akció, mely a miénkkel párhuzamosan haladt és annak hatását a közvéleménybe átvitte. Nagyon árvák lettünk volna e nagyszabású támogatás nélkül.

De mindezeknél fontosabb az a kérdés, hogy miként kelljen tehát érdemileg ítélni a nemzeti párt politikájáról és politikai hatásáról. Mert, hogy állandó kisebbségben maradása mellett is hatást gyakorolt, azt nem vonja kétségbe Senki; csak az a kérdés: jót-e, vagy rosszat?

Vannak ma is tekintélyes hangok, amelyek az utóbbit állítják, különös vonatkozással a párt közjogi politikájára, melyről csak nemrég állította egy kiváló történetírónk, Tisza Istvánról mondott emlékbeszédében, hogy fölösleges nemzeti követelményeivel a 67-es mű szilárdságát belülről kezdte ki, és ezzel annak összeomlásáért, közvetve tehát a nemzeti katasztrófáért,

nagyobb mértékben felelős, mint maga a kiegyezést nyíltan ostromló függetlenségi párt.

Ez a vád, szerintem, az elfogulatlan bíráló előtt nem állhat meg; nem áll meg az én szigorú önbírálatom előtt sem, sőt az ellenkezőjét tartom igaznak.

E sorok minden olvasója el fogja ismerni, hogy bennük magamat nem kímélem, hanem nyíltan beismerem, sőt, a tanulság kedvéért, szinte kiélezem politikai tévedéseimet. Közjogi politikám fejlődésének ecsetelésében is kiemelttem annak habozásait, a konzekvenciáknak a premisszákhöz viszonyított elégtelenségét és abból folyólag nem eléggé erős hatását. De mindezeket a részlethibákat megengedve, a nemzeti párti politikát, az én akkori politikámat, ma is helyesnek tartom, sőt, minél inkább bírálok a kivitel elégtelenségét, annál inkább erősítem meg az alapgondolat helyességét.

Nem mondvacsinált, hanem természetyszerű, egy élő nemzet öntudatából ki nem írható követelményekről volt szó, melyeknek nem hangoztatása, hanem megtagadása ásta alá a kiegyezési mű szilárdságát, és nemcsak ezt, hanem a nemzeti élet egészségét is. Egészségesen érző nemzet nem nyugodhatik bele véderejének nem-nemzeti jellegébe, de nem is nélkülözheti azt nemzeti egységének kiépítésében, az állampolgári nevelés sikeres keresztülvitelében. Azzal, hogy rámutattam arra, hogy ezt a természetyszerű, ideig-óráig elfojtható, de ki nem írható nemzeti követelményt az 1867: XII. te. keretén belül is ki lehet elégíteni, a kiegyezési mű fenntartásának egyik mellőzhetetlen felételére mutattam rá, mely nem abból keletkezett, hogy én azt megemlítettem, és mely talán veszedelmesebb alakban tört volna ki, ha én nem képviselem. A kiegyezési mű megrendítője tehát nem az, aki fenntartásának egyik lényeges feltételére rámutat, hanem az, aki e feltétel teljesítését magától elutasítja. Itt természeti erők működnek, melyeket irányítani igenis lehet, de megakasztani nem; kellő irányítással fenntartó-, megakasztással robbanóanyaggá válnak. Én irányítani akartam, ellenfeleim megakasztani. Kinek volt igaza?

Súlyos tehertétele ennek a politikának az uralkodóhoz való viszony volt. Ferenc József teljes jóhiszeműséggel és becsületességgel ragaszkodott ahhoz a megegyezéshez, melyet 1867-ben a nemzet vezéreivel kötött; ezt meg akarta tartani, rajta túlmenni nem. Hiába fejtettem ki előtte ismételten, hogy amit a nemzet abból a megegyezésből ismert és elfogadott, az az

1867: XII. tc, mellyel az én követelményeim nemcsak összeegyeztethetők, hanem amelyből egyenesen folynak; hogy a törvény alapján követendő politikára nézve örökké tartó meg egyezést kötni nem lehet, mert a nemzet él és fejlődik, saját lét-föltételeinek mind világosabb öntudatára ébred.

Az uralkodónál látszólag fal előtt állottunk. De még a későbbi események világításában sem lehet állítani, hogy ezen a falon nem lehetett volna rést ütni, ha az egész közvélemény következetesen egy pontra irányítja energiáját, és nem ugrándozik, hol egyházpolitikába, hol bank-kérdésbe, hol választói jogba és, ha ez utóbbi kérdés jelentőségét mi magunk kellő időben felismerjük. Ferenc József elég ügyes taktikus volt arra, hogy ezeket a különböző diverziókat a maga merev álláspontja javára kihasználja, de még így is tagadhatatlan, hogy kénytelen volt egyes részletekben az erősödő nemzeti szellem nyomásának engedni. Így még az ő életében eljutottunk az úgynevezett „kilences bizottság“ programjához, melyt elvben elfogadott; a közös katonai nevelőintézetekben a magyar nyelv paritásos érvényesüléséhez, a honvéd-nevelőintézetek teljes kiépítéséhez és növendékeinek a közös hadseregbe juttatásához; a zászló- és címerkérdés rendezéséhez. IV. Károly király pedig a magyar hadsereg eszméjét fogadta el, amivel politikai akcióm e része betetőzést nyert. Magyar ember nem felejtheti el, hogy IV. Károly király volt az, akiben elég megértése találtatott a nemzeti élet szükségszerű követelményeinek, hogy a hadsereg kérdésében évszázados családi hagyományokkal szakítson, és ez elég szilárdság, hogy ehhez az elhatározásához katonai tanácsadónak majdnem egyhangú véleményével szemben is ragaszkodjék.

Az itt felsorolt eredmények alig következtek volna be, ha a nemzeti párt nem létezik, ha eszméi nem járnak át a közvéleményt — sokkal nagyobb mértékben, mint ahogyan azt a választásoknak nagyrészt meghamisított eredménye kifejezésre juttatta — ha a nemzeti párt politikája nem gyakorol nyomást a szabadelvű-pártra és e párton keresztül az összes alkotmányos tényezőkre. Ellenzéki tevékenységem tehát meddőnek csupán az egyéni érvényesülés szempontjából mondható, de a közszellemre erős és maradandó befolyást gyakorolt, közjogi részében is. Hogy a belügyi politikában programunknak úgyszólván minden pontja lassankint érvényre jutott, vagy legalább köztudattá vált, így a közgazdasági és szociálpolitikában, a közigazgatási reform és szabadságbizto-

sítékok tekintetében, a kultúrpolitikában stb., ezt bizonyítani alig szükséges.

Marad még egy vád, amellyel le kell számolnom, t. i. az, hogy a monarchia erkölcsi kohézióját lazítottuk a közös intézmények bolygatása által, és így a katasztrófa előkészítéséhez legalább is hozzájárultunk. De ez a vád, amennyiben valami igazságot tartalmazna, nem ellenünk irányul csupán, hanem az egész dualisztikus rendszer ellen. Ennek a rendszernek legfőbb gyengesége az volt, hogy a monarchiában két államot ismert el, amelyeknek csak egyike: a magyar állam létezett tényleg, míg a másik: az osztrák állam, a szónak „cislajtán“ értelmében, csak fikció volt, valódi élettartalom nélkül. Mert abban a „cislajtán“ osztrák államban élt erős tartományi öntudat élt nemzetiségi öntudat, dinasztikus szellem, és osztrák oszbirodalmi öntudat, de — a mi terminológiánk szerinti — osztrák állami öntudat csupán a Magyarország ellen való antagonizmus alakjában bukkant fel olykor-olykor, máskülönben pedig nem volt és így egységesíteni nem bírt, a centrifugális erővel megküzdeni nem tudott. A nagy-osztrák elmélet hívei ezt nagyon jól látták, és így ostrom alá készültek venni az egész dualizmust. Az üdvöt abban látták, hogy Magyarország állami függetlenségéről kifejezetten lemondjon és mint autonóm tartomány olvadjon bele egy föderalizált, nemzetiségek szerint csoportosított, osztrák birodalomba. Akkor testet öltött volna az a nagy-osztrák elmélet, amelynek tagadhatatlanul voltak hívei „cislajtánia“ (a mi szempontunkból „translajtánia“) összes országaiban, és így meg lett volna az az egységesítő erkölcsi és lélektani erő, amelytől ennek az elméletnek hívei a monarchia konszolidációját várták.

Ebben a rendszerben tagadhatatlanul volt logika, de vájjon egyedül a nemzeti párt állott-e megvalósulásának útjába? Ilt nem a mi nemzeti követelményeinkről volt szó, nem arról az árnyalatról, amelyben a dualizmus keresztülvitelére nézve a a nemzeti párt a szabadelvű-párttól eltért, hanem magáról a dualizmusról, magáról az elméletileg fenntartott magyar állami függetlenségről és öncélúságról: ehhez pedig minden párt ragaszkodott. Ha tehát van, akit ebben az eszméláncolatban a vádlottak padjára lehetett ültetni, akkor ez a vádlott maga a dualizmus, nem pedig a nemzeti párt.

A valóságban, úgy hiszem, hogy nem a délszláv kérdés, hanem a cseh kérdés volt a monarchia halálos betegsége; az

előbbi ugyanis, ha 67-es alapon nem is, de a függetlenségi párt programja alapján igenis nyerhetett megoldást, az utóbbit azonban nem lehetett megoldani sem osztrák centralisztikus értelemben a csehek miatt, sem a cseh autonómia értelmében a csehországi németek miatt. De erről sem Magyarország nem tehet, sem a nemzeti párt; mert a cseh nemzeti mozgalom is organikus erők szülöttje volt, nem — amint némelyek állították — Magyarország majmolása; a mi leszerelésünk nem vonta volna maga után az ő leszerelésüket is. Hogy mennyire akutabb volt a cseh kérdés a délszláv kérdésnél, mutatja a két faj magaviselete a háborúban, ahol a katolikus délszlávok mindvégig híven harcoltak még saját fajrokonai ellen is, holott a cseh intelligencia kezdetől fogva — enyhén szólva — ingadozott. A dolgok ilyen állásában a monarchia szempontjából is legjobb lett volna legalább azt a tényezőt teljesen egészségessé tenni, amelynél ez lehetséges volt, t. i. Magyarországot és a monarchia súlypontját valóban idehelyezni, de nem a nemzeti önérzet összezsugorításával, tehát nem a súlyponttá kiszemelt tényező gyengítése árán, hanem ellenkezőleg, e tényező erejének teljes kifejtésével, amint azt a nemzeti párt politikája tűzte ki célul. Tiszáék súlypontpolitikája épp abban a hibában szenvedett, hogy lélektanilag lehetetlen lemondások követelésével a magyar súlypontot erkölcsileg gyengítette, hordképességet csökkentette; ebbe a belső ellenmondásba bukott bele, minden részleges siker dacára, ez a politika és vele a monarchia.

Nekem tehát nincs okom közéletem e legharmonikusabb szakának politikáját megtagadni, melyhez más alakban továbbra is ragaszkodtam, mely több részletben és a keresztülvitel módozataiban elégtelen volt, de a fődologban — ez ma is meggyőződésem — helyes úton járt.

*Emlékirataim
első kötetének vége*

T A R T A L O M

I. Ifjúság. — Családi otthon. — Kalksburg. — Egyetem.	7
II. Első politikai befolyások. — A konzervatív iskola.....	25
III. Első lépések. — Tapogatódzások	36
IV. Képviselői pályám kezdete. — A Deák-párt bomlása. — A Sennyey-párt.....	49
V. Az 1878. évi közgazdasági kiegyezés. — A keleti vál- ság. — Az „egyesült ellenzék“	73
VI. A szabadelvű párturalom fénykora. — A „mérésékelt ellenzék ⁴⁴ fejlődése (1878—1889).....	102
VII. A véderővita. — Tisza Kálmán bukása. — A Szabad- elvű-párt hanyatlása.....	169
VIII. Az egyházpolitikai éra.....	189
IX. A Bánffy-éra. — A „Nemzeti párt“ feloszlása.....	218

N É V M U T A T Ó

- Ábrányi Kornél (íj.) 139, 253.
Agliardi nuncius 226, 227.
Andrássy Gyula gr. (id.) 18, 38, 39,
49—52, 83—93, 97, 100, 101, 159—
163, 177.
Andrássy Gyula gr. (íj.) 174, 209,
249.
Apponyi Albert gr.-né 238.
Apponyi Antal gr.-né 33.
Apponyi Georgina gr.-nő (Marzani
gr.-né) 9, 166, 242.
Apponyi György gr. 7—9, 18, 21, 25—
27, 31, 35, 54—55, 132, 162, 234,
242, 250, 251.
Apponyi György gr.-né 7—9.
Aristoteles 133.
Axente, Severu 70.
Bajamonti dalmát államférfi 18.
Bánffy Dezső 35, 58, 114, 159, 221—
223, 227, 230, 232, 235, 237, 242,
247—250.
Bánhidy Béla b. 93, 94, 96.
Baross Gábor 114, 179.
Batthyány Lajos gr. (miniszterelnök)
9.
Bauer tábornoszernagy 147.
Beethoven 44, 45.
Benczúr Gyula 234.
Beniczky Ferenc 150.
Beöthy Ákos 55, 64, 73, 93, 95, 114,
124, 139, 155, 156, 163, 231, 251—
253.
Bernaert 231.
Bethlen András 184.
Bethlen Gábor fejedelem 34.
Bethlen Gábor gr. 185.
Beust 49.
Bismarck 22, 48, 53, 78, 91, 100, 131,
161, 162.
Bittó István 59, 79, 94, 95.
Blumenthal tábornok 166—168.
Bolgár Frrenc 172.
Bourgeois, León 231.
Bréda gr. 85—87.
Brentano, Lujo 133.
Brice lord 231.
Bright, John 226.
Bryan 231.
Butler, Johnston 85, 87.
Bülów hercegné 40, 41.
Canovas de Castilio 128.
Chambord 60.
Cicero 12, 13.
Cobden 77.
Cremer, Randái 229.
Crispi 128.
Csáky Albin gr. 149, 179, 190, 191
203, 204, 210, 223, 249.
Csernátony Lajos 59.
Darányi Ignác 222.
Deák Ferenc 18, 27, 38, 50—51, 56—
59, 63, 123, 196.
Decasey herceg 84.
Demosthenes 11, 12.
Depretis 128.
Derby lord 83.
Descamps 231.
Deschanel 231.
Dessewffy Aurél 27.
D'Estournelles de Constant 231.

Deym Kelemen 13, 14.
Disraeli 64, 83, 84, 85:
Dönhoff gr.-né 41.
Drummond Wolf, Sir Henry 86, 87.
Dupanloup püspök 22.
Edelsheim-Gyulai tábornagy 144,
145.
Eötvös József 19, 38, 123.
Eötvös Józsefné 19.
Eötvös Lóránt 19, 20.
Ernuszl Kelemen 94, 95, 139, 222.
Erzsébet királyné 51.
Eugénié császárné 21.
Falbe dán követ 88, 89.
Fejérváry Géza b. 172, 177, 184, 185,
239.
Ferdinánd bolgár király 163.
Ferenc Ferdinánd 142, 1*83.
Ferenc József király 66, 75, 76, 98, 99,
115, 124, 144, 145, 148, 153, 160, 161,
164—166, 178, 181—185, 201—207,
213, 215, 217, 219—221, 254, 255.
Forckenbeck, berlini polgármester 40,
41.
Frey József zenész 12, 60.
Gál Jenő 139.
Ghyczy Kálmán 38, 59.
Gladstone 83.
Goluchowski Agenor gr. 228.
Grünwald Béla 95, 117, 130, 139, 146,
155, 200, 253.
Gubody Sándor 54, 55.
Gulner Gyula 139, 211.,
Habsburgok 29, 105, 124, 184, 197.
Halász Imre 73.
Hanotaux 231.
Hattler Ferenc jezsuita 15, 16.
Haymerle b. külügyminiszter 160,
161.
Hentzi tábornok 144, 202, 203.
Herlzka Tivadar 81.
Hodossy Imre 139, 155, 248, 253.
Hohenwarth 49, 50.
Horánszky Nándor 139, 155, 156, 211,
220—223, 232, 234, 245, 250, 251,
253.
Horváth Gyula 185, 211.
Horváth Lajos 94, 95, 139, 155, 193,
211, 253.
Housseux de la Haye 231.
Hubay Jenő 47.
Inkey Istvánné 19.
Irányi Dániel 31, 136, 149, 165, 193,
201, 219.
Janszky tábornok 144, 145, 202.
Jókai Mór 230.
II. József 105.
Kaas Ivor b. 253.
Kállay Béni 55, 64, 73, 83, 93, 250.
Kálnoky Gusztáv gr. 161—163, 226,
227.
III. Károly 142.
IV. Károly 168, 255.
Károlyi István gr. 251, 253.
Károlyi Sándor gr. 117, 135, 139, 155,
173, 218, 237, 248, 253.
Kautz Gyula 23, 79, 129.
Kerkápolyi Károly 38, 59, 79, 94, 97.
Ketteler püspök 22.
Khuen-Héderváry Károly gr. 94, 213,
215, 219, 221.
Klapka György 38.
Kofossy Kamilló 132.
Kossuth Ferenc 119, 228, 229, 245.
Kossuth Lajos 27, 34, 39, 131—184,
215, 216, 228, 229, 236.
Kovács Albert 139, 193, 218, 223, 232,
253.
Labiche 231.
Lentner Ferdinánd dr. 146, 117.
XIII. Leo 156.
Le Play 20.
Levy, Hermann 45, 47.
I ipthay Béla b. 64, 158.
Liszt Frigyes 24.
Liszt Ferenc 40, 43—46, 56, 60.
Lónyay Menyhért 52, 58, 59, 79, 94,
97.
Lukács Béla 139, 150, 153, 179.
Lukács László 222.
Macaulay 118.
Mac Mahon 84, 85.
Madarász József 247.
Mahler Gusztáv 47.
Manning érsek 22.
Marx 131.
Matlekovits Sándor 36.
Mensdorff Albert 163.
Meyer Rudolf szociálpolitikai író 131.
Miaszkovszky agrárpolitikus 133.

- Midhat pasa 86.
 Mihalovich Károly 98.
 Mihalovich Ödön 40, 46, 60.
 Miksa badeni herceg (kancellár) 43.
 Molnár János 215.
 Moltke 22, 166.
 Montalembert 20—22.
 Mozart 47, 48.
 Nagy István képviselő 172.
 I. Napóleon 114.
 III. Napóleon 21, 77.
 Návay Lajosné 19.
 Passy \$29.
 Patiss páter, jezsuita 12.
 Pázmány Dénes 230.
 Peel, Sir Róbert 67.
 Plener Ernőné 19.
 Polónyi Géza 245.
 Ponger-Quertier 77.
 Popper Dávid 47.
 Pulszky Ágost 79, 94, 150, 235.
 Pulszky Ferenc 30, 31, 39, 55.
 II. Rákóczi Ferenc 34.
 Rákosi Jenő 253.
 Richter János 44, 45.
 Rodbertus 131.
 Roosevelt 231.
 Roscher, nemzetgazdasági író 23.
 Rubinstein József hegedűművész 42.
 Salisbury 83, 86.
 Samassa József érsek 156.
 VI. Sándor pápa 22.
 Schaeffle, nemzetgazdasági író 24, 133.
 Schleinitz porosz miniszter neje 41.
 Schnierer Gyula 37.
 Sennyey Pál 29, 35, 56, 60—62, 64, 66, 71, 75, 78, 80, 85, 93, 130, 185.
 Shakespeare 109.
 Simonyi Ernő 38.
 Simonyi Lajos b. 79.
 Simor hg. érsek 156.
 Spinell József, jezsuita 11, 12.
 Stanhope, Philip 231.
 Stein Lőrinc 133.
 Strausz János zeneszerző 45.
 Szapáry Gyula gr. 149, 179, 180, 184, 188, 202—204, 208, 223.
 Széchenyi Antal gr. 35.
 Széchenyi István gr. 9, 27.
 Széchenyi Pál gr. 150.
 Széll Kálmán 35, 65, 74, 79, 82, 84, 94, 95, 116, 119, 142, 235, 249—251.
 Szenliványi Árpád 193.
 Szilágyi Dezső 28, 79, 94, 95, 104, 108, 114, 129, 130, 134, 137, 139—143, 147, 150—155, 179, 181, 185—187, 195, 200, 203, 204, 207, 211, 213, 232—235, 247, 249, 251.
 Szlávy József 36, 59, 97, 98.
 Szögyényi László 31, 55, 64, 73, 93, 171, 172.
 Taaffe 128.
 Teleki Géza gr. 179.
 Thiers 77.
 Thun Ferenc gr. 243.
 Tisza István gr. 114, 116, 125—127, 134, 172, 253, 257.
 Tisza Kálmán 38, 58, 59, 61, 64, 65, 74—76, 84, 85, 92, 97—99, 102, 103, 106, 114, 116, 118—125, 128, 130, 134, 136—138, 144, 149, 160, 169—173, 177—185, 189, 190, 205, 228, 237, 244, 247, 249, 257.
 Tisza Lajos gr. 172.
 Trefort Ágoston 65, 117, 149, 192.
 Ugrón Gábor 87, 149, 234, 237;
 Örményi Miksa 55, 64, 66, 73, 85, 93.
 Vanderwelde 231.
 Van Róten 231.
 Vaszary Kolos 226, 234,
 Verhovay Gyula 96.
 Vilmos császár 239.
 Wagner Richárd 13, 40—47, 60.
 Walpole Róbert 117, 118.
 Wenckheim Frigyes 94.
 Wekerle Sándor 149, 179, 203, 204, 206, 207, 209, 216, 222.
 Wilhelm hegedűművész 42.
 Windthorst 47.
 Wlassics Gyula b. 222.
 Wolkenstein gr. -né 41.
 Zichy Edmond gr. 71.
 Zichy Károly gr. 33.
 Zichy Nándor gr. 82, 214, 215.
 Zmeskál Zoltán 71.